

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Олександр КОМАРНИЦЬКИЙ

СТУДІЮВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський
2024

УДК 930(075.8)

ББК 63я73

К 63

*Друкується згідно з рішенням вченої ради історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,
протокол №6 від 28 серпня 2024 р.*

Рецензенти:

Левченко Л. Л., доктор історичних наук, професор, директор Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України;

Митрофаненко Ю. С., доктор історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»;

Федьков О. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Комарніцький О.

Студіювання історичних джерел: навч.-метод. посіб. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2024. 222 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8153>

Навчальний посібник призначений для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти України. Він містить програму курсу «Студіювання історичних джерел», конспекти лекцій, плани практичних занять і методичні рекомендації до них, теми для самостійної роботи студентів, перелік джерел для виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, критерії та норми оцінювання знань, умінь і навичок студентів з навчальної дисципліни, а також перелік питань, що виносяться на залік, список рекомендованих джерел та літератури.

УДК 930(075.8)

ББК 63я73

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Опис навчальної дисципліни.....	7
Програма навчальної дисципліни.....	7
Структура навчальної дисципліни.....	15
Зміст лекційного курсу.....	17
Плани та методичні вказівки до практичних занять.....	118
Теми для самостійного вивчення.....	171
Методи навчання. Засоби діагностики результатів навчання.....	174
Форми поточного та підсумкового контролю.....	174
Критерії оцінювання результатів навчання.....	175
Умови визначення успішного засвоєння освітнього компоненту.....	182
Перелік джерел для виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань	183
Програма заліку.....	190
Рекомендовані джерела та література.....	194

ВСТУП

Історичні джерела є ключовим елементом до розуміння минулого. Завдяки їм історики можуть реконструювати різні події, явища і процеси, що відбувалися в минулому. Завдяки історичним джерелам, які є єдиним джерелом інформації про минуле, можемо дізнатися про людей, які жили в минулому, про їхній спосіб життя, культуру, соціальну організацію, політичний устрій тощо, зрозуміти, як виникли сучасні інститути, цінності та ідеї.

Водночас, всі історичні джерела вимагають від нас критичного мислення. Кожний історик повинен вміти оцінювати достовірність джерел, визначати їхню зацікавленість та упередження.

Фахівці використовують різні методи для вивчення історичних джерел. Вони вивчають тексти, аналізують предмети, інтерв'юють людей, які знають про минуле. Вивчення історичних джерел є складним і відповідальним завданням. Однак воно є також дуже захоплюючим і корисним. Власне всі ці складові дають зрозуміти, що дисципліна «Студіювання історичних джерел» є дуже важливою і актуальною.

Цей навчальний посібник обов'язкового освітнього компоненту професійної підготовки «Студіювання історичних джерел» складений відповідно до освітньо-професійної програми підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «магістр» спеціальності 032 Історія та археологія за освітньо-професійною програмою Історія.

На вивчення курсу відводиться 90 годин (3 кредити ECTS). Здобувачі вищої освіти магістерського рівня засвоюють курс упродовж 18 годин лекцій, 22 годин практичних занять і 50 годин самостійної роботи. Підсумковий контроль являє собою залік.

Курс «Студіювання історичних джерел» має взаємозв'язок з іншими навчальними дисциплінами, зокрема, з історичним джерелознавством, джерелознавством окремих країн, епох, історією України, всесвітньою історією, історією окремих регіонів, історіографією, історичною географією, економічною історією, статистикою тощо.

Програма та завдання навчальної дисципліни складається з одного модуля.

Вивчення навчальної дисципліни «Студіювання історичних джерел» має на меті в ході лекційних і практичних занять, консультацій, індивідуальної та самостійної роботи здобувачів вищої освіти формувати в них систематичні знання з теоретичного і практичного джерелознавства: забезпечити розуміння студентами сутності історичного джерела, уявлення про склад та зміст комплексів джерел для різних історичних періодів, зокрема еволюцію корпусу писемних джерел, наукові методи їхнього аналізу.

Основні завдання вивчення дисципліни «Студіювання історичних джерел» є:

Студіювання історичних джерел

- донести до студентів поняття предмету і завдання дисципліни;
- ознайомити їх з теоретичними та методичними принципами пошуку, вивчення і використання історичних джерел;
- з'ясувати основні типи, групи і категорії джерел;
- навчити студентів об'єктивності при аналізі кожного історичного джерела, вмінню піддати його всебічному аналізу і науковій критиці, а також використанню в практичній діяльності;
- розкрити студентам основний понятійний апарат і термінологію, якими оперує дисципліна.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні **знати:**

- підручники, посібники, довідники та монографічну літературу з курсу;
- типи та категорії джерел та місця їх зберігання;
- теоретичні та методичні принципи пошуку, вивчення і використання історичних джерел
- понятійний апарат і термінологію, якими оперує дисципліна;

вміти:

- володіти фактичним матеріалом із дисципліни «Студіювання історичних джерел»;
- виявити, класифікувати і кваліфіковано аналізувати джерела;
- професійно використовувати джерела;
- аналізувати джерела та пов'язувати їх зміст з реальним життям;
- робити чіткі і об'єктивні висновки щодо еволюції історичних процесів лише на основі джерельної бази.

Перелік компетентностей, здобуття яких гарантуватиме вивчення дисципліни

Інтегральна компетентність	Здатність розв'язувати складні задачі дослідницького та/або інноваційного характеру в галузі історії та археології.
Загальні компетентності	ЗК 01. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу. ЗК 02. Здатність працювати автономно. ЗК 03. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово. ЗК 06. Здатність працювати в міжнародному контексті. ЗК 07. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт. ЗК 08. Цінування та повага різноманітності та мультикультурності. ЗК 09. Здатність приймати обґрунтовані рішення.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності	<p>СК 01. Здатність виявляти та досліджувати історичні й археологічні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти, узагальнювати інформацію.</p> <p>СК 02. Здатність здійснювати історичні й археологічні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних і соціальних наук.</p> <p>СК 03. Здатність презентувати та обговорювати результати досліджень і професійної діяльності у сфері історії та археології.</p> <p>СК 06. Здатність здійснювати експертний аналіз в предметній області.</p> <p>СК 08. Здатність працювати в міжнародному контексті і реалізовувати спільні проєкти у сфері історії та/або археології з європейськими та євроатлантичними інституціями.</p>
--	--

Програмні результати навчання

ПРН 02. Здійснювати рецензування, коментування, анотації наукових, науково-популярних, освітніх та публіцистичних текстів, які стосуються питань історії та археології.

ПРН 05. Планувати і виконувати наукові дослідження у сфері історії та археології, висувати та перевіряти гіпотези, обирати методи дослідження, аналізувати результати, обґрунтовувати висновки.

ПРН 06. Здійснювати експертизу пам'яток історії, археології та культури з метою їх охорони та можливого подальшого використання.

ПРН 08. Розширювати актуалізовану джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових й археологічних експедиціях тощо.

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Характеристика навчальної дисципліни
Семестр вивчення	1
Кількість кредитів ЄКТС	3
Загальний обсяг годин	90
Кількість годин навчальних занять	40
Лекційні заняття	18
Практичні заняття	22
Семінарські заняття	-
Лабораторні заняття	-
Самостійна та індивідуальна робота	50
Форма підсумкового контролю	залік

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Вступ

Поняття історичного джерела. Класифікація історичних джерел. Сучасні історичні студіювання документів. Основні етапи функціонування історичного джерела. Взаємодія об'єктивно-суб'єктивних факторів у процесі створення та функціонування історичних джерел. Поняття, структура джерельної інформації. Суть і значення джерельної бази історичних досліджень.

Тема 2. Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел

Поняття методики джерелознавства. Принципи та етапи роботи дослідника над джерелами. Методика пошуку та виявлення джерел, їх дослідження: вивчення бібліографії, пошук неопублікованих матеріалів в архівах та інших документосховищах. Джерелознавча критика: аналітична критика (визначення зовнішніх особливостей пам'ятки; прочитання тексту джерела; встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження; тлумачення тексту; визначення автентичності (справжності), вірогідності, повноти, новизни, репрезентативності джерела, його надійності, наукової значущості); синтетична критика.

Тема 3. Джерела з історії давнього світу.

Характеристика джерел з історії країн Давнього Сходу. Об'єктивні труднощі у дослідженні джерел. Комплекси джерел з історії Месопотамії,

Єгипту, Хетської держави, Ірану, Еламу, Індії, Китаю, країн Малої Азії, Східного Середземномор'я, Центральної Азії, Урарту, Аравійського півострову, регіональні особливості їхнього формування і складу. Законодавчі, діловодні, актові джерела. «Закони Хамурапі». Інформаційний потенціал царських надписів, хронік, анналів, історичних творів. Різноманітність релігійної літератури: Веди в Індії; Біблейські тексти у Східному Середземномор'ї. Публіцистична, наукова та художня література.

Комплекс джерел з історії Давньої Греції. Джерела з історії Крита і Ахейської Греції II тис. до н.е.: писемні пам'ятки (таблички), пам'ятки матеріальної культури. Інформаційний потенціал джерел з історії архаїчної і класичної Греції (писемні пам'ятки: «Іліада» і «Одіссея», Геродотова «Історія», трактат «Афінська політія», твори Платона і Арістотеля; епіграфічні джерела; речові джерела: монети; археологічні знахідки). Джерела з історії Греції елліністичного періоду (праці Полібія, Діодора Сицилійського, Страбона, Плутарха; тексти на папірусах; епіграфічні, нумізматичні, археологічні джерела).

Проблеми джерелознавства з історії Давнього Риму. Цінність джерел з історії царського і республіканського часу (пам'ятки матеріальної культури: могила Ромула, бронзова скульптура вовчихи, храм Вести, форум Цезаря, колонада храму Венери, Аппієва, Фламінієва дороги, мости і акведуки, знахідки монет; епіграфічні пам'ятки; писемні джерела: аннали; праці істориків Тита Лівія, Аппіана, «Записки про галльську війну» і «Записки про громадянську війну» Гая Юлія Цезаря; оратор Марк Тулій Цицерон, біографіст Гай Светоній Транквілл, XII таблиць).

Тема 4. Джерела з історії середньовіччя країн Європи.

Законодавчі джерела: «варварські правди», «Кодекс Юстиніана», місцеве звичаєве право (XI-XIII ст.), королівське законодавство, правові документи феодального звичаєвого права, парламентське законодавство. Актові джерела: приватно-правові (акти, які регулювали дарування, обмін, розподіл землі, закріпачення селян; закладні, орендні, купівлі-продажу) та публічно-правові (патент, диплом, грамоти містам). Формуляр документа: початковий протокол, основна частина, кінцевий протокол, засвідчувальна частина. Діловодні документи (поліптіхи, інструкції, «Книга страшного суду», «Сотенні свитки», податкові та фінансові документи, регести). Історичні твори: аннали, хроніки, історії окремих германських племен; історії національних держав. Релігійна література: агіографічна, проповіді, покайні книги. Публіцистика: політичні трактати і памфлети. Художня література: твори для міських театрів (містерії на євангельські теми, фарси), лицарська література, поезія, епос. Наукова література: трактати.

Тема 5. Джерела з ранньомодерної та модерної історії

Комплекс джерел з ранньомодерної історії країн Європи та Америки. Джерела періоду великих географічних відкриттів та становлення капіталістичних відносин (наукові відкриття; твори італійських мандрівників і дипломатів, які описували нові шляхи на Схід). Писемні та зображальні джерела, релігійна література періодів високого Відродження та Реформації в Західній Європі (Нікколо Макіавеллі, Еразм Роттердамський; Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті, Мікеланджело Буонарроті; Мартін Лютер, Ульріх Цвінглі, Жан Кальвін). Джерела епохи бароко (Рембрандт ван Рейн, Мігель де Сервантес, Рене Декарт, Миколай Коперник, Джордано Бруно, Галілео Галілей). Інформаційний потенціал законодавчих актів держав Західної та Центральної Європи в XVI-XVII ст. (Білль про права 1689 р.; Люблінська унія 1569 р., Соборне уложення 1649 року, Декларація незалежності США 1776 р., Конституція США 1787 р.); перших газет, мемуарних творів (Філіп де Коммін, Е. Кларендон, С. Окольський, Я. Собеський). Джерельний комплекс епохи Просвітництва (Ісаак Ньютоа, Томас Гоббс, Джон Локк, Бенедикт Спіноза, Іммануїл Кант, Адам Сміт; Данієль Дефо, Фрідріх Шиллер, Йоганн Вольфганг Гете; газети).

Джерела з нової історії країн європейського та американського континентів. Законодавчі акти («Декларація прав людини і громадянина» 1789 року, Конституції Франції 1791, 1793, 1795, 1799, 1812, 1848 рр., «Цивільний кодекс» або «Кодекс Наполеона», «Комерційний кодекс», «Кримінальний кодекс» Франції; парламентські реформи 1832, 1867 рр. Великої Британії, «Закон про гомруль»; Конституції Бельгії 1830 року, Австрійської імперії 1848 року, Італії 1849 року; «доктрина Монро», закон про гомстеди, Прокламація про звільнення рабів у США; Конституції Німеччини 1849, 1871 рр.; реформи 60-70-х рр. у Російській імперії, реформи П. Столипіна). Пам'ятки культури (Фрідріх Шиллер, Вальтер Скотт, Джордж Гордон Байрон, Генріх Гейне, Оноре де Бальзак, Стендаль, Чарльз Діккенс, Віктор Гюго, Жорж Санд, Гі де Мопассан, Еміль Золя; Ежен Делакруа, Теодор Руссо, Едуард Мане, Клод Моне, Огюст Ренуар, Вінсент Ван Гог, Пабло Пікассо, Казимир Малевич, Анрі Матісс; Людвіг ван Бетховен, Нікколо Паганіні, Джузеппе Верді, Джоаккіно Россіні, Ріхарда Вагнера, Петро Чайковський, Фредерік Шопен; Віктор Бальтар, Шарлем Гарньє, Гюстав Ейфель; Ілля Мечников, Луї Пастер, Дмио Менделєєв, Чарльз Дарвін, Томас Морган, Антуан Анрі Беккерелі, П'єр і Марія Кюрі, Альберт Ейнштейн, Іммануїл Кант, Фрідріх Гегель, Людвіг Феєрбах, Фрідріх Ніцше, Зігмунд Фрейд, Макс Вебер; винаходи телеграфного апарату, моторів, що працювали на рідкому пальному, телефону, радіоприймача, кіно). Джерельна цінність мемуарів, політичних творів.

Джерела з ранньомодерної та модерної історії країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Тема 6. Джерела з історії новітніх часів.

Інформаційний потенціал джерел з новітньої історії країн Європи та Америки періоду двох світових воєн і міжвоєнної доби (1914-1945 рр.) Джерельна цінність міжнародних актів («14 пунктів» Вудро Вільсона, статут Ліги Націй, Сен-Жерменський, Нейїський, Тріанонський, Севрський, Ризький, Лозаннський мирні договори; пакт Бріана-Келлога; план Юнга; Мюнхенська угода; пакт Молотова-Ріббентропа; Акти про беззастережну капітуляцію німецьких і японських збройних сил; Статут ООН, Декларація прав людини та Пакт про громадянські й політичні права). Актові джерела (США, Франція, радянська Росія – СРСР, Німеччина, Польська республіка, Чехословаччина, Югославія тощо). Пам'ятки культури (створення моделі атома, практичне здійснення ядерної реакції, розробка принципів функціонування електронно-обчислювальної машини, наукові праці Т.-Х. Моргана, М. Вавилова, Дж. Кейнса, К. Ясперса, М. Гайдеггера, З. Фрейда, Ж.П. Сартра, А. Камю; запровадження Нобелівської премії; А. Франс, Р. Роллан, Ф. Кафка, В. Вульф, А. Крісті, Е. Хемінгуей; С. Далі, Ф. Мазерель).

Джерела з новітньої історії країн європейського та американського континентів середини 40-х рр. ХХ ст. – перших десятиліть ХХІ ст. Актові джерела («справедливий курс» Г. Трумена, Міжамериканський договір про взаємну допомогу, програма Джона Кеннеді «нові рубежі», план соціальних перетворень «велике суспільство» Ліндона Джонсона, програма Рональда Рейгана «Новий порядок для Америки: програма відновлення економіки», програма Білла Клінтона «Головне – це люди», Акт про конституцію Канади 1982 року, програми «Обличчям до майбутнього», «Білль про народне представництво» у Великій Британії, реформи Маргарет Тетчер, «Хартія громадян»; Конституції Четвертої і П'ятої Республік у Франції, Конституції 90х рр. у Польщі, Болгарії, Румунії, Чехії і Словаччині). Джерела, що регулюють міжнародні відносини («меморандум Дж. Кеннана», «доктрина Трумена», «план Маршалла», угоди про організацію НАТО і Варшавського договору, Гельсінський заключний акт, ПРО, СНО-1, СНО-2, СНО-3, програма «Партнерство заради миру», угода про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі, Римська угода, Шенгенська угода, угода про створення Європейського Союзу). Пам'ятки культури (літако- і ракетобудування, відкриття молекули ДНК, метод генної інженерії мікроорганізмів, ЕОМ, мобільні телефони, смартфони, Інтернет; Ілон Маск, Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Сальвадор Далі, Роберто Росселліні, Акіра Куросава, Еріх-Мая Ремарк). Мемуари, статистичні та періодичні видання, політичні твори.

Джерела з новітньої історії країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Тема 7. Студіювання літописних та історичних творів XII-XVII ст.

Поняття літопису. Різновиди літописів: княжі, місцеві і козацькі. «Повість минулих літ», її редакції і списки. Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст. Західноруські (білоруські) літописи, їх списки та редакції: Супральський список (літопис), літопис Биховця, Баркулабівський

літопис. Густинський літопис. Місцеві літописи: Львівський, Острозький, Київський, Хмельницький, Чернігівський, Межигірський, Сатанівський, Добромільський та Підгорецький літописи. Козацькі літописи XVIII ст. Літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка.

Українські та іноземні історичні твори XII-XVII ст.: «Хроніка Польська» Галла Аноніма, «Хроніка Польщі» Вінценті Кадлубека, «Історія Польщі» Яна Длугоша, «Трактат про дві Сарматії» М. Меховського, «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» Мацея Стрийковського, «Хроніка польська» Мартина Бельського, «Опис Сарматії Європейської» Олександра Гваньїні (Гвагніні), «Кройніка» Феодосія Софоновича. Український хронограф XVII ст. Хроніка вірменська (Кам'янецька). «Синопис».

Методика дослідження літописів.

Тема 8. Методика опрацювання актових та діловодних історичних документів

Приватно-правові і публічно-правові акти. «Руська правда»: редакції, списки, зміст. Устави Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Жалувані, дарчі, вотчинні, митні грамоти. Грамоти кормленні, тарханні. Купчі, закладні, роздільні, полюбовні, відпускні, орендні, духовні грамоти. Грамоти Володимира Васильковича 1287 р., Мстислава Даниловича 1289 р., Андрія і Льва Юрійовичів 1316-1325 рр., Юрія II та Дмитра Дедька. Актові документи цехів. Привілеї литовських князів і польських королів. Городельський привілей 1413 р. Судебник Казимира IV (1468 р.). «Устава на волоки» 1557 р. Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр. Литовська, Коронна і Руська метрики. «Єдиний декрет» угорського короля Людовіка Анжуйського. Пйотровський та Віслицький статuti 1346 і 1347 рр. Документи сеймів і повітових сеймиків. Інвентарні описи, люстрації, тарифи. Польські видання актових і діловодних матеріалів.

Акти гетьманського управління. Документи Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали XVII – XVIII ст. Пам'ятки українського права XVIII ст.: Конституція Пилипа Орлика («Пакт і Конституція прав і вольностей Запорізького війська»), «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1728 р.), «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф.Чуйкевича. «Новое уложение» 1767 р. Царські актові матеріали: маніфести, устави, регламенти, положення, рескрипти, укази. Діловодство вищих та центральних установ Росії. Діловодні матеріали Лівобережної України. Архів Коша Запорізької Січі (1734-1735 рр.). Кампути та ревізії. Матеріали Генерального слідства про маєтності. Рум'янцівський опис.

Російські та австрійські органи державного управління та їх актові і діловодні документи. «Учреждение для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. «Устав благочиния» 1782 р. Статuti. «Полное собрание законов Российской империи». «Свод законов Российской империи». Діловодні матеріали російських органів державного управління, їхніх місцевих установ.

Документація установ Австрії та її місцевих установ. Фонди Галицького намісництва у Львові, магнатські фонди, фонди громадських і земських судів, доміній та комітатів. Поземельні та будинкові кадастри.

Законодавчі акти доби Центральної Ради: Універсали, «Статут вищого управління Україною», «Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату», Конституція УНР 1918 р. Акти Української Держави 1918 р. Законодавчі джерела доби Директорії УНР і ЗУНР.

Актові документи західноукраїнських державних утворень 1938-1941 рр.

Конституційні акти та розвиток системи державного управління Української РСР у 1919-1991 рр. Декрети, постанови, положення, накази, інструкції, декларації радянської влади. Конституції УРСР 1919, 1929, 1937 і 1978 рр. Кодифікація законів.

Державотворче законодавство незалежної України. Декларація про державний суверенітет України (1990 р.). Акт проголошення незалежності України (1991 р.). Кодифікація Законів України. Конституція України 1996 р. Універсал національної єдності 2006 р.

Судово-слідчі документи та особливості їх вивчення: слідчі та судові матеріали, матеріали прокурорського нагляду, методика вивчення судово-слідчих документів.

Документи дипломатичного представництва: вимоги до документів, види дипломатичних документів, зовнішня документація, документи зовнішньодипломатичного листування.

Архівна евристика: практичні аспекти. Етапи роботи користувачів у читальних залах архівів (ознайомлення з науково-довідковим апаратом архіву; замовлення описів і справ; робота з архівними документами; оформлення результатів роботи та повернення архівних справ). Копіювання документів у архівних установах України.

Тема 9. Студіювання літературних творів і пам'яток публіцистики

Особливості літератури як історичного джерела.

Літературно-публіцистичні твори XI – початку XV ст.: «Слово о полку Ігоревім», «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о законі і благодаті» Іларіона, Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., «Моління» Данила Заточника (Заточника). «Слово о погибелі Руської землі». «Сказаніє про Мамаєве побоїще».

Агіографічна література: «Хожденіє Богородиці по муках», «Житіє Ніколая Святоші», «Києво-Печерський патерик», «Поучіння Кирила єпископа Туровського».

Літературно-публіцистичні твори XV – XVII ст.: «Прогностична оцінка» Ю. Дрогобича (Котернака). Творчість П. Русина, Г. Смотрицького, А. Римші, Я. Жоравницького. Публіцистика С. Оріховського-Роксолана. «Духовне завіщання» В. Загоровського.

Полемічна література: Г. Смотрицький, В. Суразький, Стефан Зизаній,

Христофор Філалет, З. Копистенський, І. Потій, І. Вишенський, Клірик Острозький.

Публіцистичні твори XVIII ст.: Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович, С. Десницький, Г. Кониський, В. Каразін.

Роль літературних джерел під час підготовки кваліфікаційної роботи. Методика самостійного вивчення наукової літератури. Методика пошуку літературних джерел.

Тема 10. Вивчення та практичне використання описових творів.

Генеральне слідство про маєтності як історичне джерело. Румянцевський (Генеральний) опис 1765-1769 рр. Описи намісництва останньої чверті XVIII ст.: опис Новгород-Сіверського намісництва, «Черниговского наместничества топографического описание», «Топографическое описание Харьковского наместничества», «Описи Київського намісництва». Матеріали Генерального перебування. Статистико-топографічні, статистико-географічні та військово-топографічні описові твори XIX – початку XX ст. Описи й описові матеріали західноукраїнських земель. Йосифінська і Францисканська метрики.

Тема 11. Методика опрацювання статистичних джерел.

Специфіка статистичних джерел. Загальнодержавні і губернські статистичні видання XIX – початку XX ст. Демографічна статистика. Ревізії. Переписи населення 1897, 1920, 1923, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 рр. Переписи на західноукраїнських землях. Економічна статистика. Сільськогосподарські та промислові переписи. Статистичні збірники. Земська статистика. Статистика у період державної незалежності України.

Методика дослідження статистичних джерел.

Тема 12. Методика опрацювання періодичної преси

Класифікація періодичних видань. Найдавніші українські та зарубіжні періодичні видання. Національна періодика у Наддніпрянській Україні у XIX – початку XX ст. Преса Галичини, Буковини і Закарпаття у 1900-1939 рр. Класифікація та зміст преси радянського часу. Українська періодика XX – початку XXI ст.

Основні методи і прийоми опрацювання періодичних видань.

Тема 13. Студіювання мемуарних творів

Особливості мемуарних джерел. Класифікація мемуарів за жанрами: спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи, літературні записки, записні книжки. Класифікація мемуарів за соціальним становищем авторів. Класифікація мемуарів за тематико-хронологічним принципом.

Мемуари, описи, донесення, записки, листи іноземців XIII – першої половини XVII ст. Записки П'єтро Карпіні, Гільйома Рубрука, Жільбера де Лянуа, Йосафата Барбаро, Контаріні, Блеза де Віженера, Ф. Руджієрі, Еріха

Лясоти, Михалона Литвина, Зігмунда Герберштейна та їх значення для вивчення різних явищ життя і побуту населення України. Твори Гійома Левасера де Боплана, Евлії Челебі, Ульріха фон Вердума, Якуба Собеського, С. Окольського, Ф. Євлашевського, Себастьяна Мюнцера, Рейнольда Гейденштейна, Лаврентія Мюллера, Мартіна Грюневега – важливі джерела про Україну.

Національно-визвольна війна XVII ст. в оцінці іноземців: «Історія війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, «Пам'ятки про події в Польщі» Альбрехта Станіслава Радзівілла, «Історія хана Іслам-Гірея III» Махмета Сенаї, «Театр Європи» родини Меріанів, «Походження і звичаї козаків» Альберто Віміні, спогади члена шведського посольства К.Гільдебранта, донесення Іоана Торреса, «Щоденник» Павла Алеппського, «Летючі листки».

Мемуари іноземців кінця XVII – XVIII ст.: «Щоденник» Патрика Гордона, «Записки» Юста Юля, «Записки о России» Манштейна, спогади графа Сегюра.

Методика дослідження мемуарних джерел.

Тема 14. Вивчення та практичне використання політичних творів.

Типологія документів політичних партій. Програмні документи Південного товариства декабристів. «Руська Правда» П.Пестеля. Матеріали Кирило-Мефодіївського товариства. «Книга буття українського народу». Політичні документи Головної Руської Ради. Програмні матеріали народницької організації. Політичні програми українських національних партій кінця XIX – початку XX ст.

Тема 15. Методика опрацювання речових джерел

Класифікація речових джерел. Загальний огляд речових джерел із української історії. Нумізматичні джерела. Архітектурні пам'ятки. Предмети озброєння. Предмети одягу.

Методи дослідження речових джерел.

Тема 16. Методика опрацювання зображальних джерел

Види і групи зображальних джерел. Графічні книжкові зображення. Портретні зображення. Жанрові та історичні зображальні джерела. Кінофотовідеодокументи. Картографічні джерела. Боністичні джерела. Народні картини.

Організація роботи з візуальними джерелами.

Тема 17. Студіювання усних та етнографічних джерел

Загальний огляд усних та етнографічних джерел. Прозові усні джерела: казки, легенди, перекази, оповідання, замовляння. Пареміографія. Віршовані усні джерела: пісні (календарно-обрядові, весільні, ліричні, жартівливі, сатиричні), народні голосіння. Усні історичні твори: билини, думи, історичні, політичні, станові пісні, пісні-гімни.

Організація роботи з усними та етнографічними джерелами.

Студіювання історичних джерел

Тема 18. Студіювання лінгвістичних джерел

Загальний огляд лінгвістичних джерел. Класифікація лінгвістичних джерел. Антропонімічні джерела. Топонімічні джерела. Слова іншомовного походження.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин				
	усього	у тому числі			
		лекційні заняття	практичні заняття	лабораторні заняття	Самостійна та індивідуальна робота
Тема 1. Вступ	7	2	-	-	5
Тема 2. Методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел	2	2	-	-	-
Тема 3. Джерела з історії давнього світу.	2	-	2	-	-
Тема 4. Джерела з історії середньовіччя країн Європи.	2	2	-	-	-
Тема 5. Джерела з ранньомодерної та модерної історії	7	-	2	-	5
Тема 6. Джерела з історії новітніх часів	9	2	2	-	5
Тема 7. Студіювання літописних творів та історичних творів XII-XVII ст.	15	-	-	-	15
Тема 8. Методика опрацювання актових та діловодних історичних документів	16	4	2	-	10
Тема 9. Студіювання літературних творів і пам'яток публіцистики	2	-	2	-	-
Тема 10. Вивчення та практичне використання	2	-	2	-	-

Студіювання історичних джерел

описових творів					
Тема 11. Методика опрацювання статистичних джерел	4	2	2	-	-
Тема 12. Методика опрацювання періодичної преси	2	2	-	-	-
Тема 13. Студіювання мемуарних творів	2	-	2	-	-
Тема 14. Вивчення та практичне використання політичних творів	2	-	2	-	-
Тема 15. Методика опрацювання речових джерел	2	2	-	-	-
Тема 16. Методика опрацювання зображальних джерел	2	-	2	-	-
Тема 17. Студіювання усних та етнографічних джерел	7	-	2	-	5
Тема 18. Студіювання лінгвістичних джерел	5	-	-	-	5
Разом годин	90	18	22	-	50

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Лекція 1

Тема: Вступ

План

1. Поняття історичного джерела.
2. Класифікація історичних джерел.
3. Сучасні історичні студіювання документів.

Рекомендована література: 68, 128, 129, 132, 137, 141-143, 145, 146, 167, 265, 266, 390, 405

1. Поняття історичного джерела

Серед теоретичних проблем джерелознавства провідне місце займає теорія історичного джерела. Вона охоплює визначення поняття джерела, дослідження його природи, сутності, особливостей відображення історичної дійсності, наукове осмислення змісту та структури джерельної інформації, а також пізнавальну функцію джерела в історичних дослідженнях.

Питанням теорії джерела приділяли велику увагу видатні історики минулого і сучасності. В історичному джерелознавстві склалося кілька *основних напрямів у трактуванні поняття історичного джерела*. Одним із таких напрямів є *позитивістський*, який розглядає джерела як «речі», що містять «готові» або «напівготові» факти, які необхідно збирати та досліджувати. Позитивісти вважали, що історія неможлива без документів. Вони зробили значний внесок у документалізацію історії, розробку теорії та методики дослідження джерел, а також у розвиток джерелознавчої критики.

Другий напрям – *марксистський* – ґрунтується на історичному матеріалізмі і розглядає історичне джерело як продукт суспільних відносин, зокрема класових, в контексті формаційного розуміння історії. Хоча цей підхід має свої обмеження, історики-марксистки внесли значний вклад у розробку принципів та методів дослідження історичних джерел.

Третій напрям – *неокантіанський* – бачить джерело як продукт індивідуальної людської психіки. Прихильники цього підходу, не заперечуючи важливості джерела в історичному дослідженні, підкреслюють значення інтуїції історика при тлумаченні фактів, зафіксованих у джерелі.

В останні десятиліття ХХ ст. сформувався четвертий, *постмодерністський підхід до джерел*, який акцентує увагу на глобалізації історії. Прихильники цього підходу, спадкоємці школи «Анналів» та представники інтелектуальної історії, розглядають джерело як явище культури та єдину доступну для історика реальність минулого. Методологія постмодернізму надає перевагу співвідношенню творів історика та історичного нарративу з об'єктивною реальністю, що означає перехід від традиційного аналізу джерел до інтелектуального, включаючи розгляд їх філософських, літературно-художніх, психологічних аспектів, а також використання лінгвістичних, літературознавчих, соціологічних та інших методів дослідження джерел.

Сучасне українське джерелознавство, спираючись на здобутки світової науки та національні джерелознавчі традиції, визначає *історичне джерело як носій історичної інформації, що виник у результаті розвитку природи і людини та відображає певний аспект людської діяльності*.

Через специфіку історичної науки, яка не може досліджувати свій об'єкт безпосередньо, оскільки минуле не можна відтворити або повторити в лабораторних умовах, джерело є фактично єдиним носієм відомостей про минуле людства і різні аспекти людської діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя.

Традиційне визначення історичного джерела обмежувалося трактуванням його як будь-якої пам'ятки минулого, створеної в процесі людської діяльності. Проте таке визначення звужувало джерельну базу історичної науки, ігноруючи важливі джерела, такі як органічні рештки (залишки людей, тварин, рослин тощо), природні об'єкти, що зазнали впливу людини (печери, водоймища, кургани, ландшафти) та інші цінні об'єкти дослідження, які не були безпосередньо створені людиною, але впливали на неї й змінювалися через її діяльність.

Водночас слід пам'ятати, що джерельна інформація є невід'ємною ознакою джерела і фіксується на певному носії: камені, глині, кістці, папері, дискеті, кіноплівці, магнітній стрічці тощо або передається усно. Історик у науковому дослідженні не може використовувати непідтверджену інформацію. Навіть усні джерела, які існують у народній традиції, мають бути зафіксовані за допомогою звукозапису або письма перед використанням. Незафіксована інформація, така як творіння людської думки, розмови, ідеї, спогади, навіть плітки та вигадки, може бути назавжди втрачена для майбутніх поколінь. Тому кожна освічена людина, особливо професійні історики, повинні сприяти збереженню і збагаченню джерельної бази, залучаючи нову інформацію до наукового та суспільного вжитку, вести щоденники, фіксувати унікальні події, цікаві природні, архітектурні та художні пам'ятки, щоб зберегти важливі відомості про сьогодення для нащадків.

Вивчення джерел, теорії та практики їх використання є завданням спеціальної галузі історичних знань – *історичного джерелознавства*, яке поділяється на теорію та практику джерелознавства. *Теорія джерелознавства*

включає систематизовані узагальнені знання про його предмет, об'єкт, завдання, методологічні принципи, структуру та місце в історичній науці. *Джерелознавча практика* охоплює безпосередній пошук, виявлення та вивчення конкретних груп джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності, а також практичне використання отриманих відомостей у конкретних історичних дослідженнях, тобто роботу, яку виконує кожен історик, опрацьовуючи певну проблему.

2. Класифікація історичних джерел

В історичному джерелознавстві немає єдиної універсальної класифікації джерел, і їх наукове групування кожного разу здійснюється за різними суттєвими ознаками.

1. Джерела можуть бути згруповані за *хронологічною або формаційною ознакою*. Починаючи від раннього палеоліту, їх співвідносять з епохами раннього, середнього, верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзового віку, залізного віку. Для доби писемної історії джерела поділяють за рабовласницьким, феодальним, капіталістичним ладом, а в колишньому СРСР – соціалістичним ладом. Ця класифікація відображала марксистський погляд на об'єктивні закономірності розвитку людського суспільства, застосовуючи формаційний поділ до історичних джерел. Поділ джерел за формаційною ознакою завжди поєднувався з їх географічною віднесеністю. Проте такий поділ є досить загальним і має обмежене прикладне значення для історичних досліджень. У зв'язку з цим джерелознавці, зокрема археографи, не заперечуючи формаційного підходу, додатково групували історичні джерела за тематичним принципом.

На основі тематичного принципу за радянських часів були підготовлені й опубліковані важливі видання, такі як: «Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст.» (Київ, 1939), «Грамоти XIV ст.» (Київ, 1974), «Воз'єднання України з Росією. Документи і матеріали: у 3 т.» (Москва, 1953-1955), «Документи Богдана Хмельницького» (Київ, 1961), «Селянський рух на Україні» (Київ, 1978, 1993), «Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.» (Київ, 1970), «Історія Львова в документах і матеріалах» (Київ, 1986), «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Збірник документів і матеріалів» (Київ, 1962) та інші тематичні групи документів. Групування документів за тематичним принципом з видавничою метою є корисним для дослідницької роботи з відповідними темами, тому цей підхід широко застосовується також в інших країнах, зокрема в умовах державної незалежності України.

2. Історичні джерела загальноприйнято поділяти на дві основні групи: *історичні залишки (релікти)* минулих часів та *оповіді або наративи* (від лат. «пагго» – оповідаю).

До першої групи відносяться всі речі або їхні фрагменти, які є реліктами часу свого виникнення і функціонування. Вони зберігають інформацію про минуле та передають її дослідникам безпосередньо. До цієї групи належать речові джерела, такі як археологічні знахідки, а також предмети з часів писемної історії: знаряддя обробітку ґрунту, ремесла, зброя, оборонні споруди, засоби транспорту, залишки одягу, давні прикраси, зображальні пам'ятки від печерних і наскельних рисунків до фресок. З писемних пам'яток до історичних залишків відносять актові документи, які свого часу мали правову силу, наприклад, «Руська Правда», Литовські статuti, універсали Б. Хмельницького, укази Катерини II.

Другу групу складають певні види писемних джерел, які люди створювали для відображення своєї сучасності. До цієї групи належать літописи, агіографічні твори, описові праці вітчизняних авторів, іноземних мандрівників, мемуари, політичні доповіді та звіти, літературні й публіцистичні пам'ятки. Деякі писемні джерела, такі як статистичні документи, програми політичних партій, фінансово-господарська звітність, мають подвійну віднесеність до реліктів і наративів.

3. Загальноприйнято також поділяти джерела на *унікальні та масові*. Унікальні джерела – це ті, що мали надзвичайно важливе значення в житті людей і суспільств на момент свого створення та функціонування і збереглися до нашого часу в одному або кількох примірниках. Тиражування унікального джерела лише робить його доступнішим для ширшого кола дослідників та читачів, але не зменшує його унікальності. Цей поділ стосується переважно писемних джерел, але охоплює й інші типи джерел.

Прикладами унікальних пам'яток у джерелознавстві є «Повість минулих літ», яка дійшла до нас у двох основних редакціях: Іпатіївській та Лаврентіївській, і містить найбільший обсяг наративної інформації про історію Київської держави від її початків до 10-х років XII ст.; «Повчання» Володимира Мономаха, що знаходиться в тексті Лаврентіївської редакції ПМЛ під 1096 р.; «Слово о полку Ігоревім», випадково знайдене наприкінці XVIII ст. у рукописному збірнику різножанрових творів XV ст., складеному в Україні й перевезеному на початку XVIII ст. до Північної Новгородсько-Псковської Русі, та інші.

На практиці до унікальних пам'яток історії також відносять ті, які стали широко відомими незабаром після свого створення і мають особливу історичну значущість. Прикладами є «Щоденник» Еріха Лясоти, «Щоденник» Павла Алепського, «Опис України» Гійома Левассара де Боплана, «Пакти і конституція прав і вольностей Запорозького Війська» Пилипа Орлика та інші.

Джерелознавство знає багато унікальних пам'яток з інших типів джерел. Серед речових пам'яток в Україні до них належать фундамент Десятинної церкви та Софіївський собор у Києві, археологічне городище Плісесько у Бродівському районі Львівської області, археологічне городище Любеч у Чернігівській області, Маріїнський палац у Києві та полтавський ансамбль

пізнього класицизму. Серед археологічних знахідок виділяються золота скіфська пектораль IV ст. до н.е., знайдена у кургані Товста Могила в Дніпропетровській області, та срібна скіфська ваза зі зображенням знаті IV ст. до н.е., знайдена в кургані Гайманова могила у Запорізькій області. Обидві ці пам'ятки зберігаються в музеї історичних коштовностей України.

До унікальних пам'яток книжкового мистецтва, які цінуються не лише за писемні, але й за зображальні особливості, належать Остромирове Євангеліє, Острозьке Євангеліє, а за пізнавально-лінгвістичне значення – Пересопницьке Євангеліє та інші.

Однак найбільше існує масових джерел: знаряддя праці, види зброї, обряди та звичаї, топоніми й антропоніми, ревізії, переписи населення, грамоти, діловодні матеріали, інвентарі та описи місцевостей тощо. Масовими джерелами називають ті, що збереглися в численних, часто подібних формах і містять інформацію про однотипні об'єкти та процеси певного історичного періоду. Наприклад, гончарні печі, аналогічні за формою і функціями, діяли в усіх гончарних осередках України, і в XIX ст. їх було близько 700. Там, де такі печі й круги збереглися, вони виступають масовими джерелами.

Переписи населення в Росії (1897 р.), Австрії (1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 рр.), міжвоєнній Польщі (1921, 1931 рр.), Румунії (1930 р.), Чехословаччині (1930 р.) надають масові однотипні дані про чисельність населення, його розселення, соціальну диференціацію і зайнятість, національний склад, конфесійну приналежність, природний і механічний рух, вікову структуру, сімейний стан, освіту тощо.

Описові твори з XVIII-XX ст. майже завжди містять інформацію про природу описуваних країв, губерній і повітів, міста і села, пам'ятки історії та культури, населення і його зайнятість, характер господарства, ярмарки і торгівлю, звичаї та обряди, етнічні риси мешканців та інші масові явища.

Універсальна схема класифікації джерел ґрунтується на відмінностях у природі носіїв історичної інформації. Залежно від цього, історичні джерела можна поділити на *кілька родів*. Серед них: речові джерела, де історична інформація закодована в матеріалі та формі; вербальні (словесні) джерела, де носієм інформації є слово; поведінкові джерела, які виявляють історичну інформацію в народних віруваннях, звичаях, обрядах і менталітеті людей; зображальні джерела, що передають відомості про минуле через художні твори – від літературних до архітектурних; технічні джерела, які фіксували інформацію (візуальну, аудіальну, радіоелектронну) технічними засобами на момент їх створення. Деякі джерела можуть належати одночасно до кількох родів. Наприклад, архітектурні джерела можуть бути віднесені як до речових, так і до зображальних; нумізматичні джерела – до речових, технічних і зображальних; аналогічно з філігранями тощо.

Роди мають внутрішній поділ на типи, які різняться не лише способом кодування інформації, а й функціями, які вони виконували під час створення. Наприклад, до категорії речових джерел належать знаряддя праці, житла,

господарські будівлі, зброя та інші матеріальні пам'ятки, збережені повністю або частково. Категорія вербальних джерел включає писемні, усні та лінгвістичні типи. Поведінкові джерела також поділяються на різні типи. Зображальні джерела охоплюють широкий спектр, включаючи художні твори від пізнього палеоліту до сучасності, скульптуру, архітектуру та прикраси. До технічних джерел відносяться фотокінодокументи, фонічні записи та електронні документи. Археологічні та етнографічні джерела мають особливі характеристики, зумовлені специфічними методами їх дослідження.

Типи джерел зазвичай поділяються на види, а види, у свою чергу, на підвиди. Наприклад, тип речових джерел, таких як знаряддя праці, легко розрізняються за сферою використання: сільське господарство, ремесла, хатній промисел, бджільництво, рибальство, художні промисли. Сільськогосподарські знаряддя, у свою чергу, поділяються на знаряддя для обробки ґрунту, збирання, обмолоту та переробки врожаю, тяглові та ручні знаряддя, транспортні засоби, які включають колісний транспорт, різні типи саней і волокуш, упряж та засоби догляду за худобою. Знаряддя праці, що використовувалися в XVIII-XX ст. у різних галузях промисловості, таких як гірнична, деревообробна, соляна, машинобудівна, транспортна, харчова та інші, є важливим джерелом для вивчення становища робітників, їхнього виробничого побуту та умов праці. Окремі види джерел включають пам'ятки зброї: холодної, вогнепальної, захисних обладунків. Велике розмаїття мають одягові пам'ятки, які поділяються на народні та міські костюми, національні костюми, чоловічий та жіночий одяг, поясний та наплічний, нижній та верхній одяг, головні убори та взуття тощо.

Досить поширеною є класифікація історичних джерел за п'ятьма основними типами:

1) речові джерела (археологічні, архітектурні, нумізматичні, предмети одягу та озброєння);

2) етнографічні джерела – пам'ятки, які містять дані про особливості побуту, культури, звичаї, обряди певного народу;

3) лінгвістичні джерела – дані з історії розвитку мови (антропонімічні, топонімічні джерела, слова іншомовного походження);

4) усні пам'ятки: прозові усні джерела (казки, анекдоти, небилиці, притчі, легенди, перекази, народні оповідання, бувальщини, замовляння, пареміографічні твори), віршовані усні джерела (народне віршування, пісні, народні голосіння), усні історичні твори (билини, історичні пісні, пісні-гімни);

5) зображальні джерела (книжкові зображення, портрети, кінофотовідеодокументи, карти, боністичні джерела, народні картини);

6) писемні джерела (літописи, актові та діловодні джерела, хроніки, літературні пам'ятки, іноземні писемні джерела, епіграфічні, періодична преса, мемуари, описові твори, агіографічна, художня та наукова література).

3. Сучасні історичні студіювання документів

В організації та проведенні спеціальних історичних досліджень документів у 1990-2000-х рр. важливу роль відіграли низка установ і організацій. Серед них – відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, університетські спеціалізовані кафедри, Наукове товариство імені Шевченка у Львові та архівні установи. Актуальну інформацію публікували авторитетні видання: «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики», «Український історичний журнал», «Пам'ятки», «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», «Студії з архівної справи та документознавства», «Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України» тощо. У цих виданнях обговорювалися новаторські ідеї щодо теорії та методології спеціальних історичних дисциплін.

Найбільш значущі досягнення в історичній науці у контексті вивчення документів стосуються джерелознавства. Було видано багато підручників, навчальних посібників та інших навчально-методичних матеріалів, де розглядаються актуальні теоретичні та методологічні проблеми джерелознавства, а також висвітлюються новітні методи опрацювання джерел. Важливою подією в українському джерелознавстві стало видання підручника «Історичне джерелознавство» (2002 р.). Авторський колектив складався з Я. Калакури (керівник), І. Войцехівської, Б. Корольова, С. Павленка та М. Палієнка. Автори виділили дві основні складові: теорію джерелознавства та джерелознавчу практику. Зміст підручника структуровано у два розділи: «Теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства» та «Основні групи джерел з історії України». Перший розділ містить загальні висновки про історичне джерело, методику пошуку, опрацювання, класифікації та використання історичних джерел. Другий розділ надає характеристику речових, зображальних, усних, лінгвістичних та писемних джерел.

Вагомі праці, присвячені структурі історичної науки, взаємодії її складових та їх змісту в умовах міждисциплінарних впливів, опублікував Я. Калакура. Зокрема, його публікація «Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки» (2004 р.) містить теоретико-методологічні засади структурування та класифікації спеціальних історичних дисциплін. Калакура поділив спеціальні історичні дисципліни джерелознавчого циклу на дві групи. До першої групи, зосередженої на письмових і словесних джерелах, входять дипломатика, палеографія, текстологія, епіграфіка, папірологія, епістологія, берестологія, фольклористика тощо. Другу групу складають дисципліни, що працюють із зображальними джерелами, такі як геральдика, нумізматику, сфрагістика, фалеристика, іконографія, кінофотофонодокументознавство, боністика, філателія, символіка, картографія тощо. Вчений також стверджував, що історичне джерело може бути об'єктом вивчення кількох наук одночасно.

Історикиня І. Войцехівська стверджує, що історичне документознавство слід вивчати з позицій теорії, методології, методики та практики. Вона вважає, що теорія документознавства є системою наукових знань, що розкривають об'єктивні властивості документа та його соціально-гносеологічну природу, тоді як методологія визначає знання, на основі яких формуються метод і методика документознавства. Вчена підкреслює, що документознавство – це галузь знань, що досліджує історію, теорію документа і організацію роботи з ним.

Багато теоретичних проблем джерелознавства базуються на вивченні писемних джерел, і можна виокремити дев'ять груп за тематикою історико-джерелознавчих досліджень.

1. *Дослідження діловодної документації*, переважно ХХ ст., зосереджуються на документах установ та організацій. Наприклад, роботи В. Ковальчука присвячені документам мережі ОУН(б) і запілля УПА, а Г. Каніщев аналізував документи робітничо-селянської інспекції Харківщини. Документознавці досліджували особливості документообігу, нормативно-методичне забезпечення документування, функціонування інформації та призначення різних видів документів.

2. Важливим напрямом дослідження є *опрацювання засекречених документів радянських спецслужб*. Історик С. Білоконь надав рекомендації щодо роботи з архівно-слідчими справами, ґрунтуючись на загальній характеристиці документів. Одним із перших, хто застосував цю методику, був Р. Подкур, який склав досить детальну картину номенклатури документів спецслужб, їх класифікації, тематики, інформаційного потенціалу та ступеня вірогідності інформації. Він зазначив, що спостерігалось масове фальшування документів.

3. *Дослідження історичних документів XVIII-XIX ст.* охоплювало теми, такі як термінологічні пояснення складових документа, його види, встановлення автентичності, класифікація документів, особливості документування і документообігу, а також функціонування канцелярій і архівів, службові обов'язки діловодів, канцеляристів і архіваріусів. Наприклад, історик Ю. Легун, досліджуючи джерела з генеалогії, розглянув різні види світських і церковних документів, провів їх класифікацію, визначив рівень інформаційного наповнення і методику опрацювання. Ю. Головка зосередилася на системі діловодства митниць, механізмі фондування документів, їх класифікації та закономірностях руху службової документації, а також формулярній специфіці документальних джерел митних установ і їх еволюції. С. Гузенков проаналізував особливості розвитку метричних книг, динаміку змін їх форм та текстологічну специфіку метричних записів, зокрема антропоніміки і географічну атрибуцію.

4. *Дослідження з історії діловодства*. І. Синяк вивчав джерела, що стосуються діловодства запорізького козацтва епохи Нової Січі. Він з'ясував функції різних канцелярій (військової, похідної та паланкових), визначив штат і

обов'язки посадовців, а також окреслив особливості документування і комплекси документів. Історик також вивчив особливості документообігу між Запоріжжям і Київською губернською канцелярією. Крім того, він провів видову класифікацію діловодної документації та проаналізував специфіку формулярів документів різних видів. Важливі теми з історії діловодства також розглядаються у наукових працях Л. Гісцової, Н. Ченцова, О. Апанович, Т. Кузик, Г. Швидько, В. Бездрабко та інших.

5. *Дослідження з історії державних установ.* В. Шандра аналізувала губернську канцелярію, її нормативно-правове регулювання, специфіку документів та правила зовнішнього документообігу. Історію установ і діловодства також розглянули В. Венгерська, В. Молчанов, А. Скрипник та ін.

6. *Історико-книгознавче дослідження.* Дослідники, що займаються історією і теорією книги, підкреслюють, що книга є особливим видом документа (Г. Швецова-Водка, Н. Малиновська, М. Боянівська, М. Іваннікова та ін.).

7. *Історія рукописної книги.* Формування української кодикологічної школи було підтримано роботою колективу Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України під керівництвом Л. Дубровіної. Дослідження арабських, латинських, слов'янських кириличних, польських, єврейських, грецьких та інших рукописів стало основою наукової діяльності провідних фахівців Інституту, таких як О. Савченко, О. Хамрай, Є. Чернухін, Л. Гнатенко, О. Іванова та ін. Особливу популярність здобули текстологічні дослідження, що проводилися з використанням методів палеографії, семіотики, герменевтики та теорії комунікації.

8. *Студіювання з дипломатики* (дипломатика – наука про історичні правові документи, вивчає їхній час і місце походження, автентичність, ступінь вірогідності, форми, зміст та функціонування). Зокрема, О. Купчинський, О. Мацюк, Ю. Мицик і Ю. Русакова займаються історіографічними та теоретичними аспектами дипломатики, а також проводять конкретні дослідження, що стосуються виявлення різних видів, типів і жанрів писемних пам'яток. Вони здійснюють всебічний науковий аналіз, включаючи дослідження дипломатичної структури, провенієнції, будови формулярів і клаузул, а також зв'язку між змістом, формою і походженням документів, класифікації актів і методики реконструкції архівів.

9. *Літописознавство.* Дослідження давньоруського та галицько-волинського літописання представлені у працях П. Толочка і М. Котляра, тоді як козацьке літописання XVIII ст. висвітлюється в працях Я. Дзири.

З'явилися різнопланові дослідження присвячені спеціальним видам історичних документів:

1. *Кінофотофонодокументи.* Розвідки з історії Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного представлені загальними історичними оглядами О. Базанової, Н. Слончак, Н. Топішко та Л. Маркітан. У своїх працях вони розглянули історію комплектування, зберігання та

особливості архівування документів. Завдяки цим дослідженням почали розвиватися фонодокументознавство та фотодокументознавство. Зокрема, Л. Маркітан підкреслює, що ці напрямки є спеціальними історичними дисциплінами, які вивчають фото- та фонодокументи як історичні джерела.

2. *Музичні документи.* Дослідження цих джерел розпочалося в середині XIX ст. (праці Д. Розумовського, І. Сахарова, В. Ундольського). Новий етап вивчення музичних документів почався в 1990-х рр.. Наприклад, Л. Тупчієнко-Кадирова проаналізувала форму і зміст музичних документів, їх залежність від об'єктивних і суб'єктивних факторів, а також визначила їхні види, ознаки для класифікації та одиниці поділу, такі як нотний рукопис, нотне видання, музичний звукозапис та електронний нотно-звуковий документ. У цей період з'явилися перші фундаментальні наукові нотні каталоги, анотовані покажчики та персональні бібліографії (Н. Герасимова-Персидська, Л. Дубровіна, Л. Корній, Е. Клименко та ін.).

3. *Картографічні документи.* Важливим внеском у розвиток основних напрямів дослідження карт і атласів як історичних джерел, а також в еволюцію історичної картографії і джерелознавства стали праці Г. Боряка, М. Вавричина, Я. Дашкевича, М. Крикуна, Ф. Шевченка, С. Трубчанінова та ін. У 2008 р. було видано фундаментальне комплексне видання «Національний атлас України», яке містить 485 карт із додатковою картографічною інформацією. Зокрема, 79 карт об'єднано у чотири розділи, що охоплюють давню історію, середньовіччя, ранній новий час, нову та новітню добу України.

4. *Дослідження технічних, зокрема патентних, нормативних документів* зі стандартизації, промислових каталогів тощо (Л. Пасічник, Р. Бичківський, М. Гінзбург та ін.).

5. *Сфрагістичні студії*, зокрема, вивчення печаток світських і духовних установ праці (В. Перкун, І. Скочиляс, І. Ситий).

6. *Розвиток філігранології.* Вчений О. Мацюк висловив думку, що кожен аркуш паперу з водяним знаком є історичним документом. Він визначив основні завдання філігранології, такі як технології виробництва паперу, історія його розповсюдження, еволюція папірень, генеалогія їхніх власників та геральдика фірмових водяних знаків. Серед його значних праць – «Історія українського паперу» (1994 р.) та «Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст.» (1992 р.).

7. *Археографія.* У 1987 р. відновила свою діяльність академічна Археографічна комісія, а в 1991 р. було створено Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Значні праці з історії новітньої української археографії опублікували Г. Боряк, Л. Демченко, Л. Дубровіна, О. Журба, В. Уляновський, В. Хмарський та В. Шандра. Одним із важливих напрямків археографічних досліджень є вивчення архівних документів та писемних пам'яток для їх залучення до наукового обігу, а також збирання, пошук, опис і публікація архівних і

рукописних джерел для забезпечення їх інформаційної репрезентації на різних рівнях.

Лекція 2

Тема: методика пошуку, опрацювання і використання історичних джерел

План

1. Поняття методики історичного джерелознавства. Етапи роботи з джерелами.
2. Методика пошуку та виявлення джерел.
3. Дослідження джерел. Джерелознавча критика.

Рекомендована література: 68, 130, 132, 137, 141, 142, 145, 151, 165, 166, 205, 252, 265, 289, 363, 390, 405

1. Поняття методики історичного джерелознавства. Етапи роботи з джерелами

Обов'язковою складовою професійної підготовки та майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел. Історик має вміти знаходити потрібні джерела, тобто володіти навичками джерелознавчої евристики, а також ретельно досліджувати ці джерела, правильно їх інтерпретувати, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційну цінність, тобто мати навички джерелознавчої критики.

Формуванню цих навичок і вмінь сприяє та частина джерелознавства, яка називається джерелознавчою методикою. *Методика джерелознавства* – це сукупність методів, тобто прийомів, засобів і правил, що охоплюють весь комплекс робіт, пов'язаних із пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності, а також подальшим використанням для отримання науково обґрунтованої інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах.

Найпоширенішою формою вираження інформації є *усна та писемна мова*. Писемні джерела завжди були й залишаються основним видом джерел для істориків (за винятком деяких спеціальностей, таких як археологія, етнографія тощо). Саме тому проблеми методики роботи з ними займають пріоритетне місце в роботі історика. Однак слід уникати абсолютизації писемних джерел. Представники однієї з найавторитетніших історичних шкіл – школи «Анналів» (Л. Февр, М. Блок та інші) – вважали, що джерелом для історика є все, що

свідчить про присутність людини в історичному процесі. З цього випливає, що історик повинен володіти навичками роботи з усіма видами історичних джерел.

Виокремлюються такі *методи джерелознавчого дослідження*:

а) загальнонаукові: аналітичний, синтетичний, логічний, історичний (ретроспективний), математичний, ілюстративний;

б) історичні: історико-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронічний, типологічний та ін.;

в) джерелознавчі: критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний, палеографічний та ін.

У роботі історика над джерелами можна виокремити такі етапи:

- пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступної праці з ними;
- класифікація джерел;
- дослідження джерел, їх аналітична критика;
- синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

Кожен із цих етапів має також свою структуру, що заслуговує докладнішого з'ясування у наступних двох питаннях.

2. Методика пошуку та виявлення джерел

Знання джерельної бази дослідження є професійним обов'язком історика. Джерельна база складається з уже опублікованих джерел і тих, які ще не використовувалися у наукових працях. Важливим правилом у пошуку джерел є початок роботи з опублікованих джерел з теми, тобто з *вивчення бібліографії*. Цей процес включає:

- ознайомлення з прикнижковою бібліографією в ході опрацювання наукової літератури з теми дослідження;
- роботу з каталогами бібліотек;
- перегляд бібліографічних покажчиків.

Розпочинаючи роботу над темою, дослідник спершу звертається до публікацій своїх попередників (якщо вони існують), а також до узагальнюючих праць, які можуть слугувати відправною точкою для вивчення проблеми. Вже на цьому етапі історик отримує перше уявлення про коло джерел, що можуть його зацікавити. Однак основну масу опублікованих джерел можна виявити лише завдяки цілеспрямованому бібліографічному пошуку, роботі з каталогами та поточними і ретроспективними бібліографічними покажчиками про опубліковані книги.

У наукових бібліотеках існує кілька типів каталогів: алфавітний, систематичний, довідковий і спеціальні (для іноземних видань, періодичних видань тощо). Алфавітний каталог використовується, коли дослідник вже знає назви потрібних книг. Для пошуку джерел з конкретної теми використовується систематичний каталог. Кожна книга реєструється за певною ознакою: в алфавітному каталозі – за першими літерами назви або прізвища упорядника, в систематичному – за темою.

Починаючи пошуково-бібліографічну роботу, важливо мати уявлення про *типи, види та форми видань документів*. Серед трьох типів видань документів (наукові, науково-популярні, навчальні) для дослідника найбільший інтерес становлять, звісно, наукові видання.

Види документальних видань є досить різноманітними: пофондові, тематичні, документи певного різновиду або однієї особи. За формою і способом видання документів їх можна поділити на такі групи:

- корпус (звід) документів;
- серія документів;
- збірник документів;
- моновидання (книга присвячена одному джерелу);
- альбом;
- плакат;
- публікація в періодичних виданнях;
- публікація в додатках до наукової або науково-популярної праці;
- публікація в тексті наукової або науково-популярної праці.

Серед друкованих документів особливо важливими є факсимільні видання, які точно відтворюють текст оригіналу. Наприклад, «Киевская Псалтирь 1397 года» (Москва, 1978) було видано саме таким способом.

Значна кількість джерел *публікується в історичних журналах*. Чимало документальних матеріалів було надруковано у журналі «Киевская старина» (1882-1906). У радянський період документи часто з'являлися в журналах «Архіви України», «Літопис революції», «Український історичний журнал». В українській діаспорі активну публікацію джерел ведуть журнали «Визвольний шлях», «Сучасність», «Український історик». Пошук джерел у журналах здійснюється не лише шляхом перегляду випусків, але й за допомогою ретроспективних покажчиків змісту, які мають різні допоміжні індекси (алфавітний, іменний, предметний, географічний тощо), що значно полегшує їх використання.

Для отримання повної інформації про опубліковані збірники документів можна скористатися *виданнями Книжкової палати України, яка здійснює державну реєстрацію всіх видань України*. Бібліографічний покажчик «Літопис книг» виходить щомісяця (з 1924 р.). Також можна використовувати інші ретроспективні покажчики. Для пошуку видань 1935-1991 рр. може бути корисним «Ежегодник книги СССР», що охоплював літературу всіх республік Радянського Союзу. У 1991 р. він зафіксував 46 тис. бібліографічних записів. З цією ж метою можна використовувати «Археографический ежегодник» (Москва), який з 1956 р. реєстрував усі документальні видання, включаючи видання УРСР. З 1992 р. в Україні відновилося видання «Українського археографічного щорічника», що містить огляди публікацій джерел.

Оскільки в XIX-XX ст. велика кількість документів була видрукувана Археографічними комісіями, Історичними товариствами, Науковим товариством ім. Тараса Шевченка, архівними та іншими установами, під час

пошуку варто скористатися їхніми каталогами видань та бібліографічними покажчиками.

Потрібно мати на увазі, що *масове друкування джерел в Росії та Україні почалося в XIX ст.* Основну роботу в цьому напрямі виконували археографічні комісії. Багато документальних видань з історії України підготувала *Петербурзька археографічна комісія* (1843-1922 рр.). Вона випустила «*Полное собрание летописей*» двома виданнями (перше – 1843-1871 рр., друге – 1908-1910 рр.). У серії «*Русская историческая библиотека*» із 35 томів чотири присвячені матеріалам Литовської метрики XV-XVI ст. Цікаві документи містять 5 томів серії «*Акты, относящиеся к истории Западной России*». Особливо цінною для українських істориків є серія «*Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*», 15 томів якої охоплюють 1361-1778 рр.

Київська Археографічна комісія (1846-1921 рр.), офіційно названа «*Временная комиссия для разбора древних актов, учрежденная при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*», видавала дві серії: «*Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*» (4 томи) і «*Архив Юго-Западной России*» (видання складалося з 8 частин, кожна з яких мала свою нумерація томів).

Археографічна комісія Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, очолювана М. Грушевським, видавала серійне видання «*Жерела до історії України-Руси*» (вийшло 22 томи архівних матеріалів, які зібрали Грушевський та його учні М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський та ін.).

Після ретельного вивчення опублікованих джерел історик, маючи повний перелік у своїй картотеці, може перейти до пошуку неопублікованих матеріалів в архівах та інших документосховищах. Методика архівних пошуків є предметом дослідження спеціальної історичної дисципліни – *архівної евристики* (від грец. «*heurēka*» – знаходити, відкривати). Її значення для історика визначається такими факторами:

1) архівні матеріали зазвичай є основним джерелом для більшості тем досліджень, оскільки дослідники прагнуть обирати теми, які ще не висвітлювались в опублікованих працях або ж висвітлені лише частково;

2) пошук історичних джерел в архівах є складнішим, ніж у бібліотеках, оскільки науково-довідковий апарат архівів не може повною мірою відобразити зміст кожного документа, тобто задовольнити індивідуальні запити кожного дослідника;

3) фонди одного архіву рідко можуть надати повну інформацію про досліджувану проблему. Тому історик змушений звертатися до багатьох архівів у різних містах і навіть країнах;

4) архівні матеріали відрізняються від опублікованих тим, що останні нерідко видавалися з купюрами та супроводжувалися коментарями вчених. В архіві ж дослідник часто стикається з документами, які до нього ніхто не

використовував і не коментував. Це вимагає більш ретельного і критичного аналізу виявлених джерел.

Щоб ефективно організувати пошук архівних матеріалів, слід дотримуватися ряду обов'язкових умов:

- вивчити мережу архівних установ, щоб точно знати адреси пошуків;
- опанувати систему науково-довідкового апарату архівів;
- ознайомитися з адміністративною структурою країни та системою державного управління в період, який досліджується, використовуючи відповідні довідники;
- на основі вивчення структури та функцій установ (фондоутворювачів), змін їх назв та шляхів проходження документів у різні періоди, окреслити коло фондів, в яких можуть зберігатися необхідні документи.

В Україні профіль кожного архіву чітко визначений, що значно полегшує пошук історичних джерел. Наприклад, Центральний державний історичний архів України у м. Києві (*ЦДІАК України*) містить матеріали з XIV ст. по 1917 р., а ЦДІА України в м. Львові (*ЦДІАЛ України*) – з XIII ст. по 1939 р. (головним чином з історії Західної України).

Найбільшим архівосховищем з історії України ХХ ст. є Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (*ЦДАВО України*). У Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (*ЦДАГОУ*), створеному на базі партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, зберігаються матеріали Комуністичної партії та комсомолу України, інших політичних партій. Після проголошення державної незалежності України до архіву почали надходити архіви нових політичних партій та громадських об'єднань України. Сюди ж передана з архіву колишнього КДБ частина особових справ осіб, репресованих у 20-50-ті рр., а згодом реабілітованих. У *Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України* зберігаються фонди багатьох видатних діячів української культури. Матеріали місцевого значення знаходяться в державних архівах АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя, в міських архівах та архівних відділах райдержадміністрацій України.

Працюючи з архівними джерелами, важливо пам'ятати, що в певні періоди своєї історії український народ не мав власної держави. Це негативно вплинуло на збереження архівних матеріалів, оскільки українські землі в різні часи були частинами інших держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Радянського Союзу). Державна документація, що стосується України, зазвичай зосереджувалася в столицях тих держав, до складу яких входили українські території. Тому неможливо повноцінно вивчати історію України без залучення зарубіжних архівних матеріалів.

В *архівах Російської Федерації* зберігається особливо великий масив документів з історії України. Наприклад, у Російському державному архіві давніх актів (Москва) зберігається понад 3,3 млн архівних справ, що містять значну кількість матеріалів з історії України з середини XVII ст. до початку ХХ

ст. У Державному архіві Російської Федерації (приблизно 5 млн справ) є документи з історії України з 1917 по 1991 рр. Сюди також передано матеріали колишнього КДБ СРСР (63 тис. справ). Історія України ХХ ст. представлена у фондах Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії (створений на базі колишнього Центрального партійного архіву при ЦК КПРС). Документи з історії України є й в інших російських архівах: Російському державному архіві літератури та мистецтва, Російському державному архіві економіки, Центральному військово-історичному архіві, Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі та ін.

Джерела з історії України є також в архівах Польщі, Литви, Чехії, Словаччини, Румунії, Туреччини, Австрії, Німеччини, Канади, США, Угорщини, Франції, Швеції та інших країн світу. Наприклад, у Головному архіві давніх актів Польщі (Варшава) збереглися родові колекції Радзівілів, Потоцьких, Замоєських, Браницьких. Документи Архіву нових актів (Варшава) містять відомості про трагічні події доби Української революції, зокрема у Східній Галичині. У Воєводському архіві в Кракові численні матеріали відображають історію України XVI-XVIII ст. Надзвичайно багата на джерела з історії України бібліотека-музей Чарторийських у Кракові.

У Династичному, палацовому і державному архіві Австрії (Відень) зберігаються матеріали з історії Галичини, національно-визвольного руху в Західній Україні. У Національному архіві Угорщини (Будапешт) є матеріали про економічне та суспільно-політичне життя Закарпатської України. У Центральному державному архіві Румунії (Бухарест) є документи про становище в Бессарабії і Буковині в 1918-1940 рр.

В архівах за кордоном зберігаються також фонди української еміграції та діаспори. Іноді представники діаспори створювали власні архівосховища. Наприклад, Український музей у Празі, створений у 1925 р. (спочатку він мав назву «Музей визвольної боротьби України»), містить документи інституцій УНР, особисті фонди видатних українських діячів (Д. Дорошенко, Б. Мартоса, Л. Чикаленка та ін.). Частина цих матеріалів передана до Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці.

Отже, першим етапом джерелознавчої роботи дослідника є пошук і виявлення джерел. Джерелознавча методика розробила систему засобів і прийомів, яка дозволяє оперативно зорієнтуватися в інформаційному просторі, знайти місця зберігання джерел і перейти до їх безпосереднього дослідження.

3. Дослідження джерел. Джерелознавча критика

За радянських часів існувала думка, що деякі джерела не потребують критичного аналізу. До таких джерел належали постанови з'їздів, керівних органів КПРС, праці класиків марксизму-ленінізму тощо. Сучасна історична наука рішуче відкинула цей ненауковий підхід, оскільки всі історичні джерела без винятку мають бути включені до сфери наукової критики.

Щоб забезпечити об'єктивний аналіз джерел, необхідно дотримуватися таких правил:

1. *Джерело не можна досліджувати відокремлено від конкретно-історичної реальності, в якій воно виникло.* На всіх джерелах відображаються ознаки свого часу і епохи, в якій вони створені. Одна й та ж людина за різних обставин може створити документи або твори, які суттєво відрізняються не лише формою, а й оцінками. Джерела можуть виникати у різний щодо подій час: у момент події, незабаром після неї або через багато років, що впливає на їх інформаційну якість та рівень достовірності.

2. *Важливо знати історію тексту джерела та обставини його створення,* адже під час роботи над ним можуть виявитися численні списки, варіанти та редакції. Варто вивчити історію публікацій джерела (якщо вони були), з'ясувати, ким, коли і з якою метою вони здійснювалися, чи призначалося джерело відразу для друку, скільки видань воно має і які зміни вносилися в кожне з них. Слід враховувати, що в історії України було багато періодів, коли вся інформація підлягала цензурі, що часто негативно впливало на джерела, призводячи до вихолощування їх первісного змісту.

3. *Під час роботи над джерелом необхідно вивчити присвячену йому критичну літературу.* Це особливо важливо для найдавніших джерел, наприклад, літописів, а також для джерел особистого походження.

Джерелознавча література містить чимало спроб розробки принципів, методів і критеріїв наукової критики джерел. *Джерелознавча критика акумулює кілька груп методів:*

- загальнонаукові (аналіз, синтез, історичний, логічний, ретроспективний, хронологічний);
- міждисциплінарні (статистичний, конкретних соціальних досліджень);
- загальноісторичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний);
- спеціальні джерелознавчі (текстологічне й палеографічне вивчення тощо).

Основними методами науковця у джерелознавчій критиці є *джерелознавчий аналіз і джерелознавчий синтез.* Відповідно, в аналізі джерел можна виділити два етапи: *аналітичну критику* та *синтетичну критику.* Аналітична критика пов'язана з роботою історика над конкретним джерелом і *включає комплекс обов'язкових елементів:*

- визначення зовнішніх особливостей пам'ятки;
- прочитання тексту джерела;
- встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження;
- тлумачення тексту;
- визначення автентичності (справжності), вірогідності, повноти, новизни, репрезентативності джерела, його надійності, наукової значущості.

Визначаючи зовнішні особливості джерел, слід з'ясувати, що перед нами – оригінал документа, перший примірник чи копія. Копії також можуть бути

різними за характером (незавірені, ксерокопії, авторизовані, завірені установою, копії з копії тощо) і за часом створення. У XVII-XVIII ст. в Україні копії документів підтверджувалися військовою канцелярією Війська Запорізького. Сьогодні поширені нотаріально завірені копії та ксерокопії. Незавірені копії та ксерокопії потребують від дослідника особливої обережності та уваги, оскільки сучасні технічні засоби дозволяють створювати будь-які тексти. Найбільшу цінність для історика становлять першоджерела – оригінальні документи, в яких відображена первісна інформація. Історик має вивчати зовнішні особливості документа: водяні знаки, печатки, помітки та вставки до тексту (інтерполяції). Виявлення зовнішніх особливостей документа іноді дозволяє зробити попередні висновки про час його створення, автентичність або фальсифікацію.

Важливим етапом є *прочитання тексту джерела*. Складність цієї роботи залежить від віку документа, його фізичного стану, особливостей почерку автора чи переписувача та інших факторів. Чим старший документ, тим складніше його прочитати. Читання писемних джерел з історії України XI-XVIII ст. вимагає спеціальної мовної та палеографічної підготовки, оскільки потребує знання давньоукраїнської і церковнослов'янської мов, уставного, напівуставного та скорописного письма, врахування таких особливостей тексту, як відсутність поділу на речення і слова, наявність скорочень, виносних букв тощо. У багатьох видатних діячів минулого, чії документи ми часто використовуємо, був досить складний для прочитання почерк (наприклад, у М. Грушевського). Деякі автори вживали в рукописах нестандартні скорочення та власні умовні позначки, що також ускладнює прочитання.

Прочитавши текст, можна перейти до *визначення часу і місця його створення, а також авторства, з'ясування обставин і мотивів появи джерела*. Точні дати в історії України (рік, місяць, день) з'явилися лише з 60-х рр. XI ст. Історик часто доводиться особисто встановлювати або уточнювати дату появи джерела. Для цього використовуються різні методи: аналіз зовнішніх ознак джерела, його змісту, зіставлення з документами, які мають точну дату, вивчення подій та осіб, які згадуються у джерелі, пошук згадок про даний документ в інших джерелах.

Важливу роль у встановленні дат документів відіграють методики спеціальних історичних дисциплін. Оскільки всі дати історик повинен наводити сучасним стилем, у разі потреби він може звернутися до історичної хронології, яка розробила методику переведення всіх дат на сучасний стиль. Адже в різні часи використовувалися різні системи датування. Спочатку датування велося від створення світу, а з XIV ст. – від Різдва Христового. У Росії, до складу якої в XVII ст. увійшла значна частина території України, ця система була запроваджена Петром I лише у 1700 р. У більшості країн Європи, зокрема в Польщі та Австрії, до складу яких входила частина українських земель, у 80-х рр. XIX ст. юліанський календар був замінений на григоріанський. З 1 лютого

1918 р. новий стиль був запроваджений і на території радянської Росії, а з встановленням радянської влади в Україні – і на її території.

Цінні дані для уточнення часу виникнення деяких джерел дає палеографія. Знання про час появи паперу, водяних знаків, різних засобів письма, алфавітів, специфіку оформлення видань за різних часів дозволяють уточнити дату створення джерела. Наприклад, папір почав вироблятися в Україні в XVI ст., в Росії – у 1716 р.; громадянський алфавіт був запроваджений з середини XVIII ст.; металевим пером почали писати лише у XIX ст.

Іноді точно визначити дату створення джерела неможливо. В таких випадках слід уточнити верхню та нижню хронологічні межі його створення, тобто встановити, не раніше і не пізніше якого часу воно могло виникнути. Відомий український історик І. Крип'якевич радив використовувати навіть найменший натяк автора на приблизний час створення документа.

Під час критичного аналізу джерела важливо провести його атрибуцію, тобто визначити авторство, оскільки кожне джерело містить інформацію не лише про певний історичний об'єкт, а й про суб'єкт, тобто його автора. Автором джерела може бути як окрема людина, так і група осіб. До XVII ст. автори рідко підписували свої твори. Багато документів пізнішого часу, які увійшли до наукового обігу, також не мають підпису, що ускладнює роботу з ними.

Атрибутуючи джерела XIX-XX ст., слід враховувати, що тогочасні автори нерідко використовували псевдоніми, підписували свої праці лише ініціалами або видавали їх анонімно. Наприклад, М. Драгоманов мав кілька псевдонімів (Українець, Чудак, Толмачов, М. Петрик, П. Кузьмичевський та ін.). Іноді він вживав криптоніми, такі як «Д.М.», «М.Т-ов». Для розшифрування псевдонімів можна використовувати спеціальні словники.

При встановленні авторства застосовуються різні методичні прийоми, що ґрунтуються на текстологічному аналізі джерела. Кожен автор має свій почерк, індивідуальний стиль викладу думок і характерні особливості мови. Останнім часом можливості текстологічного аналізу значно зросли завдяки використанню кількісних методів і технічних засобів. За допомогою електронно-обчислювальних машин можна аналізувати конструкції речень, їх довжину, частоту, повторення певних комбінацій літер, слів, словосполучень у текстах.

Важливим етапом джерелознавчої критики є *тлумачення (інтерпретація) тексту*. Історики, надаючи великого значення цьому етапу, пропонували вважати його окремою галуззю наукових знань – герменевтикою (від грец. слова «hermeneutike» – тлумачити, пояснювати).

Мовне тлумачення включає граматичне і термінологічне вивчення тексту. Історику важливо знати мовну систему та лексику відповідного часу. Іноді неправильне тлумачення навіть окремих слів може призвести до помилкових висновків. Наприклад, учені Л. Гету і В. Сергієвич на основі неправильного тлумачення 26-ї статті «Руської Правди», де йшлося про смердів та холопів,

Студіювання історичних джерел

дійшли висновку, що Київська держава була рабовласницькою державою, оскільки смерди нібито мали холопів.

Одні й ті ж терміни в різні епохи, а іноді і в один і той же період, можуть мати різний зміст. Наприклад, деякі слова української мови за кілька століть змінили своє значення.

XVI–XVIII ст.	XX ст.
Заказати	Наказати
Кавалер	Лицар
Конкурс	З'їзд
Тягнення	Похід
Худоба	Майно

В українській діаспорі досі використовуються слова, притаманні давньоволинському і галицькому діалектам або запозичені з інших мов, які не є поширеними в сучасній Україні: прелегент (лектор), кустос (хранитель, завідувач бібліотеки), абсольвент (випускник), дорост (юнак), одідичив (успадкував) тощо.

Помилки в оцінці джерела чи в тлумаченні його змісту можуть виникати, коли історик розглядає джерело з точки зору свого часу, а не тієї епохи, до якої воно належить. Нерідко духовні прагнення та ідеї певного часу, відображені у джерелах, історики приймають за реальні факти, що призводить до неправильної оцінки дійсності. Такі помилки часто зустрічаються при оцінці джерел переломних періодів, наприклад, під час Української революції 1917-1920 рр. Це пояснює значну розбіжність у трактуванні багатьох джерел, що стосуються цієї події в історії українського народу.

Вирішальним етапом аналітичної критики джерела є *внутрішня критика*, або *аналіз його змісту*. Методи, що застосовуються на цьому етапі, включають логічні судження і докази (*логічна критика*), а також аналіз даних, наведених у тексті, їх порівняння між собою та зіставлення з уже відомими науці фактами (*фактична критика*).

Компоненти надійності джерела включають його *автентичність*, *вірогідність*, *повноту*, *новизну* і *репрезентативність*. Автентичність джерела визначається тим, чи є воно справжнім свідченням певних історичних явищ та подій. Найбільш автентичними є джерела, що містять інформацію від безпосередніх учасників або очевидців подій. Проте деякі періоди історії такими джерелами майже не представлені. Наприклад, перші автентичні літописи ранньої історії України не збереглися, що ускладнює аналіз літописних зведень, створених пізніше. Те ж саме стосується джерел нового та новітнього часу. В архівах і друкованих виданнях є багато документів, які помилково вважаються автентичними. Відомо, що існує багато сфальсифікованих універсалів Б. Хмельницького, створених польськими авторами з метою його компрометації або козацьким літописцем С. Величком,

щоб звеличити гетьмана. І. Крип'якевич, проаналізувавши сфальсифіковані універсали Б. Хмельницького, дав кілька практичних рекомендацій щодо їх відрізнення від справжніх документів. Наприклад, один фальсифікат був викритий через згадку про місто, яке виникло після смерті Б. Хмельницького; в інших сфальсифікованих документах уживалися терміни та словосполучення, які увійшли в обіг пізніше; в окремих «універсалах» неправильно вказувалася посада Б. Хмельницького, як вона називалася у XVIII ст.

Важливо перевіряти вірогідність наведених у джерелі фактів. Вірогідність означає ступінь відповідності свідчень джерела реальним подіям, які в них описані. Події у джерелах можуть бути відображені неадекватно, вибірково або тенденційно. Вірогідність залежить і від виду джерела. Наприклад, судово-слідчі матеріали можуть бути спотворені через навмисне приховування каральними органами справжніх цілей звинувачених або розмаху революційного та національно-визвольного рухів. Звинувачені також часто приховували деякі аспекти своєї діяльності, щоб не наражати на небезпеку своїх однодумців. Це слід враховувати при роботі з такими джерелами. Відхилення від вірогідності часто спостерігаються у спогадах, написаних через багато років після подій.

Оцінка повноти джерела здійснюється шляхом порівняння його змісту з іншими вже відомими науці джерелами. Таким же чином оцінюється інформаційна новизна джерела – наявність у ньому інформації, відсутньої в уже відомих джерелах. Однак висновки про новизну слід робити обережно, володіючи інформацією про зміст усіх відомих науці джерел з певної теми чи проблеми. Всебічний аналіз змісту джерела дозволяє зробити висновок про його репрезентативність, тобто здатність правильно відображати історичний об'єкт навіть за частковими відомостями.

Лекція 3

Тема: Джерела з історії середньовіччя країн Європи

План

1. Загальна характеристика джерел з історії середньовічної Європи.
2. Законодавчі джерела.
3. Актові джерела.
4. Діловодні джерела.

Рекомендована література: 6, 137, 229, 243, 261, 264, 323, 361

1. Загальна характеристика джерел з історії середньовічної Європи

Періодизація Середньовіччя загальновідома. У Західній Європі Середньовіччя тривало від V до середини XVII ст. і поділяється на такі періоди:

- кінець V – середина XI ст. – період раннього Середньовіччя;
- середина XI – кінець XV ст. – період зрілого Середньовіччя, розквіту феодалських відносин;
- XVI – середина XVII ст. – період пізнього феодалізму або раннього Нового часу.

Кожен період має свою особливу джерельну базу, що відображає специфіку розвитку суспільства.

Періодизація історії Візантії дещо інша:

- IV-VII ст. – ранній період, поступова еволюція пізньоантичних інститутів у ранньофеодальні;
- Друга половина VII – XII ст. – середній період, розквіт Візантійської імперії;
- XIII – сер. XV ст. (1453) – період пізнього візантійського феодалізму, криза імперії.

Для епохи Середньовіччя характерні всі типи джерел, які були розглянуті у попередніх періодах історії людства: писемні, речові, зображальні, усні, етнографічні, лінгвістичні, природно-географічні. Хоча всі ці типи джерел важливі і потребують комплексного аналізу для об'єктивного висвітлення минулого, зазначимо, що історія феодалського суспільства найкраще відображена у величезному фонді писемних джерел.

Комплекс писемних джерел з історії Середньовічної Європи формувалася під впливом значних змін, що відбувалися в усіх сферах суспільства:

- політичній – падіння Римської імперії, утворення варварських держав германськими племенами на її території, феодална роздрібненість, утворення національних держав, Реформація, Великі географічні відкриття;
- соціально-економічній – розвиток феодалських відносин, торгівлі, мануфактурного виробництва;
- культурній – поява паперу, книгодрукування, заснування університетів, поширення гуманістичних ідей.

Незважаючи на багато спільних рис, історичні процеси в різних країнах Європи розвивалися по-різному. У таких країнах, як Італія, Іспанія та південь Франції, що виникли на території Західної Римської імперії, феодалні відносини формувалися на основі зруйнованих рабовласницьких структур та германського общинного устрою, що швидко розпадався. Ці країни розвивалися швидше.

У країнах Півночі та Сходу Європи – Німеччині, Англії, Ірландії, Угорщині, скандинавських та слов'янських державах – не було розвинутих рабовласницьких відносин чи розвинутих політичних форм, тому їх розвиток був повільнішим.

Візантія характеризувалася повільним розвитком із значними пережитками рабовласництва та повільним формуванням феодалських відносин. Держава з

розгалуженим бюрократичним апаратом та серйозні релігійні суперечки відігравали велику роль.

Це зумовило такі особливості комплексу писемних джерел:

а) джерела, характерні для цієї епохи, з'являлися в різних народів неодноразово;

б) для історії держав, що утворилися на території Західної Римської імперії та Візантії, зберігся значний комплекс джерел пізньоримського походження;

в) у джерелах відображені особливості, зумовлені конкретними формами історичного розвитку окремих країн. Тому важливо враховувати як типові риси, так і особливості окремих видів джерел у різних країнах.

Більшість середньовічних джерел створені представниками панівних верств населення, що вплинуло на їхній зміст.

Для ранньосередньовічної Європи кількість писемних джерел незначна. Документальні джерела майже не збереглися, тому основну інформацію надають оповідні джерела. На території колишньої Західної Римської імперії всі писемні пам'ятки написані латиною, але не літературною, а її провінційними діалектами («брудна латина»), які замінили мови германських племен і згодом розвинулися у мови романських народів. За Карла Великого латина стала більш літературною та розповсюдженою. На території власне германських областей панували місцеві діалекти, і законодавчі документи перекладалися цими діалектами. В Англії латина була мовою церкви, але документи та історичні твори писалися місцевою мовою.

Для зрілого Середньовіччя характерне значне збільшення кількості джерел, а також їх якісне розмаїття. З XIV ст. в усіх країнах швидко збільшується обсяг документальних джерел. Писемні пам'ятки цього періоду написані національними мовами.

У пізньому Середньовіччі, яке має перехідний характер і відоме також як ранньомодернові часи, документальні джерела переважають, надаючи основну інформацію, тоді як наративні джерела відходять на другий план.

Комплекс джерел з історії Візантії має свої особливості. Порівняно з іншими країнами Європи, обсяг та розмаїття писемних джерел для цієї країни були значними, але через загибель Візантійської держави більшість з них було знищено. Загинули всі міські архіви, і лише деякі документи збереглися тому, що знаходилися за межами імперії. Тому для історії Візантії, як і для європейських країн зрілого Середньовіччя, основними джерелами є наративні джерела (хроніки). Візантійські джерела цього періоду писалися середньовічною грецькою мовою.

Класифікація писемних джерел включає:

1. *Законодавчі джерела:* з'являються з V ст. з розвитком соціального розшарування і появою держави у германських племен. До них належать «варварські правди» для раннього середньовіччя, королівське законодавство, правові документи феодального звичаєвого права, парламентське законодавство.

2. *Актові джерела*: їх дуже мало для раннього, багато для зрілого та пізнього середньовіччя. Поділяються на приватно-правові та публічно-правові. Ілюструють відносини власності, підпорядкування, панування.

3. *Діловодні документи*: дуже мало для раннього періоду, переважають у періоди зрілого та пізнього середньовіччя. Ілюструють розвиток великого феодалного господарства, мануфактури, торгівлі, політичні процеси.

4. *Історичні твори*: анналістична традиція з VI ст. в монастирях, у VIII-IX ст. – королівські аннали. На їх основі створювалися хроніки, ширші за змістом і більш зв'язні за викладом. З VI ст. – історії окремих германських племен; з XV ст. – історії національних держав.

5. *Релігійна література*: агіографічна, проповіді, покайні книги.

6. *Публіцистика*: політичні трактати і памфлети.

7. *Художня література*: твори для міських театрів (містерії на євангельські теми, фарси), лицарська література, поезія, епос.

8. *Наукова література*: наукові твори, що можуть служити джерелами з історії розвитку наукового знання, з'являються з XII ст. (трактати).

Джерела особового походження як вид писемних джерел ще не сформувалися, але приватне листування, відоме з давніх часів, достатньо широко представлене.

Отже, корпус джерел з історії середньовічної Європи представляє цінний матеріал різноманітного характеру, на формування якого вплинули як загальноісторичні процеси, так і особливості розвитку окремих територій.

2. Законодавчі джерела

Закон – це нормативний акт вищого органу державної влади, виданий згідно зі встановленим порядком і який має вищу юридичну силу порівняно з актами інших державних органів.

Раннє середньовіччя (V - VII ст.)

Варварські правди

Варварські правди виникають з V ст. із поглибленням соціального розшарування суспільства і появою держав у германських племен. Це перші писані закони, які зафіксували звичаєве право. За призначенням ці документи були судебниками, що містили покарання за різні проступки. Варварські правди є єдиним писемним джерелом, що відображає соціально-економічні відносини в умовах руйнації общини. Незважаючи на певні відмінності, ці документи мають багато спільного через тотожність умов життя у варварських державах. Із розвитком суспільства їхні тексти змінювалися та доповнювалися і проіснували приблизно до X ст., причому деякі статті перейшли до законодавства наступного періоду. До нас дійшли лише пізні списки. Тексти варварських правд складні та багатошарові.

Вестготське королівство

• *Кодекс Ейріха* (475 р.) – найдавніший збережений документ, у якому простежуються сліди родових відносин.

• *Вестготська правда* (початок VII ст.) – містить залишки попередньої збірки та нові закони, вже не розрізняє готів і римлян. Остання редакція датується межою VII-VIII ст. Далі її розвиток перервало арабське завоювання. У зміненому вигляді вона діяла за арабів для християнського населення.

Бургундське королівство

• *Бургундська правда* (початок VI ст.) – частково запозичена з «Кодексу Ейріха». Діяла до IX ст. Складна та багатозарова, має багато редакцій.

Остготи

• *Едикт Теодоріха* (початок VI ст.) – створений на основі римських правових джерел і римської юридичної літератури.

Лангобарди

• *Едикт Ротарі* (643 р.) – типова германська правда, яка не розрізняє римлян і лангобардів, оскільки останні повністю знищили римську знать і залишки рабовласництва. Додавалась і змінювалась у VIII ст., діяла до XIII ст.

Перелічені судєбники представляють різні варіанти поєднання звичаєвого германського права та римського права.

Франки

• *Салічна правда* (VI ст.) – класична германська правда. Дуже складна, має п'ять редакцій, які містять від 65 до 100 статей. Первісний текст не зберігся.

Наявні тексти є компіляціями, оскільки до первісного тексту поступово додавалися нові закони. Впливу римського законодавства не простежується: вони були записані в часи, коли Галлія, де оселилися франки, ще слабо романізувалась. Це є прикладом чистого германського права і відображає руйнування первісного суспільства.

Англосакси (Британські острови)

Перші правди VII ст. містять більше пережитків родових відносин. «*Правда короля Альфреда*» (кінець IX ст.) відобразила об'єднання англосаксонських королівств. Незважаючи на пізній запис, це також чисте германське право.

Каролінгська імперія (VIII-IX ст.)

Законодавчі акти цього періоду численніші, ніж у попередній час, і відображають швидкий розвиток феодальних відносин та формування централізованого управління. Загального законодавства не існувало, оскільки держава була аморфною і частини її сильно відрізнялися між собою. Для кожної частини видавалися свої закони. Продовжували діяти правди, хоча вони перероблялися і доповнювалися. Створювалися нові для приєднаних германських племен, наприклад, Баварська, Саксонська та інші. Королівське законодавство – капітулярії, які приймалися за волею короля та узгоджувалися

з представниками знаті, змінювали і доповнювали правди. Збереглося близько 80 капітуляріїв, які діяли до IX ст.

Візантійська держава

Мало свої особливості законодавство Візантії, яке, зокрема, включає «*Кодекс Юстиніана*» (VI ст.) – класичний звід римського права, що складається із: законів; збірки висловлювань відомих юристів, що мали силу закону («*Дігести*» або «*Пандекти*»); короткої навчальної інструкції до римського права («*Інституції*»); указів, виданих після створення кодексу (власне візантійське право) («*Новели*»). Цей кодекс відобразив кризу рабовласництва. У IX ст. «*Кодекс Юстиніана*» було перероблено і пристосовано до змін у суспільстві, і він отримав назву «*Василики*». Ще одним важливим правовим документом є «*Землеробський закон*» – звід візантійсько-слов'янського звичаєвого права VIII ст. Це судебник, що відображає життя сусідської громади. Серед судебників важливим також є «*Морський закон*».

Різновиди і зміст законодавчих актів *зрілого середньовіччя* відображають особливості розвитку окремих країн Європи, такі як подолання феодальної роздробленості й утворення централізованих держав або відсутність об'єднавчих процесів.

1. Місцеве звичаєве право (XI-XIII ст.): кожна область роздрібненої держави мала свої записи місцевого звичаєвого права, які базувалися на нормах старих правд, каролінгських капітуляріїв, та грамотах, що регулювали відносини між феодалами та селянами. Так, у Франції це були кутюми, які на півдні містили елементи римського права. З середини XIII ст. об'єднавчі процеси посилювалися, і формувалися нові адміністративні одиниці – провінції, що створювали провінційні кутюми. Вони давали уявлення про соціальну і політичну структуру провінції, порядок судочинства, форми власності, взаємини феодалів, становище селян і міщан. Наприклад, «*Великий норманський судебник*», «*Кутюми Бовезі*» (північно-східна провінція Франції, кінець XIII ст.). Вони існували ще в XV ст. і підтверджувалися центральною владою.

У Німеччині до розряду місцевого звичаєвого права можна віднести зеркала, які почали записуватися у XIII ст. німецькою мовою і були дуже різноманітними. У південних і середніх землях місцеве звичаєве право формувалося під впливом франкського права, у північній Німеччині – саксонського права. Включали королівські накази, що діяли на цій території, і являли собою судебники, що систематично викладали все чинне право. Наприклад, «*Саксонське зеркало*» (200 списків), «*Німецьке зеркало*», «*Швабське зеркало*».

В Іспанії існували «*Барселонські звичаї*». В Англії через встановлення сильної королівської влади, що спричинило швидкий розвиток централізованого законодавства і формування загального права, писемні зводи місцевого звичаєвого права були відсутніми («*звичай манора*»).

2. **Королівське законодавство.** У Франції ордонанси до середини XII ст. були чинними лише в межах королівського домену, але поступово поширювалися на інші території, регулюючи судові, фінансові відносини, управління господарством, податки. В Англії королівські закони діяли на всій території держави і охоплювали всі сфери життя. Назвемо деякі з них: у XII ст. – «Закони Вільгельма» (судебник); з XIII ст. – загальнодержавні статuti; у XIV-XV ст. – закони, що регулювали розвиток ремесла і торгівлі, наприклад, «Купецька хартія», «хлібні та навігаційні акти», перше в Європі робітниче законодавство – «Статут про робітників» (1349 р.). У Німеччині загальноімперські закони включали привілеї, патенти і мандати. У Візантії законодавство базувалося на нормах Юстиніанового права: IX ст. – «Василики»; XIV ст. – «Шестикнижжя». Нові закони називалися новелами.

3. **Парламентські акти.** Зі становленням станово-представницької монархії з'явилися парламентські акти: в Англії – статuti; у Франції – ордонанси Генеральних штатів; у Німеччині – акти германських імперських зборів; в Іспанії – рішення кортесів.

Отже, законодавчі акти середньовічної Європи чітко відображають еволюцію феодального європейського суспільства, а також політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися в різних країнах Європи.

3. Актові джерела

Поняття «акти» вивчаються дипломатикою. Ця наука виникла у Франції в XVII ст., зосереджуючись на вивченні середньовічних актових документів, які у Франції збереглися у значно більшій кількості, ніж в інших європейських країнах. Сам термін «дипломатика» походить від одного з різновидів середньовічних актів – диплома.

Існує багато розбіжностей у визначенні поняття «акт», оскільки самоназва «акт» характерна для найрізноманітніших видів документів. В історіографії XIX-XX ст. існує два основних підходи до визначення терміну «акт»:

1. *Акти як усі документи, що мають ознаки оригінальності й сучасності подіям.* Тобто, актами є всі документи, що відрізняються від наративних джерел. У такому значенні цей термін застосовується в західноєвропейській дипломатиці, де розрізняють юридичні акти (власне договірні або розпорядчі документи) та засвідчувальні, протокольні акти (фактично діловодні документи). У радянській історіографії це ототожнення понять «акт» і «документ» підтримували Н.П. Лихачов, І.Л. Шерман, В.І. Стрельський та ін.

2. *Акти як документи, зміст яких має договірний характер.* Вони встановлюють певні правовідносини між контрагентами угоди або між автором і адресатом. Ознака акту – наявність конкретних умов договору між контрагентами. Цей підхід обмежує коло актів документами певного характеру. Прибічниками такого трактування акту є С.М. Каштанов та Л.В. Черепнін,

відомий спеціаліст із середньовічної руської дипломатики. Цей підхід також пропонується у підручнику з джерелознавства під редакцією І.Д. Ковальченка. С.М. Каштанов до розряду актів відносить: публічно-правові та приватноправові договори; постанови і розпорядження конкретних органів влади, що мають індивідуальну або колективну адресу; розпорядження власників майна, адресовані їх агентам (прикажчикам, слугам тощо).

Закони не входять до категорії актів. Закони встановлюють і формулюють правові норми, тоді як акти лише використовують їх; відносини, що закріплюються актами, не повинні порушувати чинні законодавчі норми. Також, за цим визначенням, діловодні документи не належать до категорії актів. Водночас, у сучасній українській історіографії деякі дослідники включають до поняття «акт» і «актові джерела» не лише договірні документи, а й законодавчі акти (С.А. Макаруч, Я.С. Калкура). Наприклад, С.А. Макаруч у своєму підручнику відносить до актових джерел історичні документи, які на час їх створення призначалися для встановлення правових норм, що регулюють суспільні відносини.

Перші актові джерела для середньовічної Західної Європи датуються епохою варварських держав (VI-V ст.). Власне, збереглися не самі акти, а т.зв. збірки формул – «формулярії», які містили взірці оформлення різноманітних документів, включаючи акти продажу, передачі, відчуження землі, кабальні грамоти, грамоти дарування та обміну. Найдавніша збірка вестготських формул відноситься до VI ст. (46 взірців різноманітних документів). До цього ж століття (70-ті рр.) належить формулярій, складений в Остготському королівстві Касіодором (468 правових та управлінських документів). У франків така збірка формул з'явилася в VII ст. за Меровінгів. Ці документи свідчать про перевагу публічно-правових актів, які відображали процес зростання феодальної власності на землю та втрату незалежності вільними общинниками.

Від наступного періоду раннього середньовіччя (VIII-IX ст., епоха Каролінгів) збереглися не лише збірки формул (які вже охоплювали всю територію Європи), а також картулярії – збірки копій різноманітних актів, що збереглися переважно в монастирських маєтках і були підшиті в спеціальні книги, наприклад «Книги дарувань». Вони містять документи про залежність селян (кабальні договори), королівські дипломи (грамоти дарування майна церквам та феодалам, імунітетні грамоти, привілеї) і заповіти, серед яких багато фальсифікацій.

У зрілому середньовіччі зберігся достатньо великий корпус не лише копій, але й оригіналів актових документів.

Оригінальні публічно-правові акти функціонували в двох формах залежно від їх призначення:

1. *Патент (відкритий документ)* – призначався для загального відома та пред'являвся за потребою (жалувані грамоти, пільгові, митні тощо). Це був текст на розгорнутому аркуші з печаткою, який згортався у свиток.

2. *Диплом (закритий документ)* – таємний документ, що писався у дві колонки на одній стороні аркуша, складався вдвічі і запечатувався (від грецького слова «диплос», що означає подвійний). Під назвою «дипломи» фігурували деякі категорії публічно-правових грамот: світської влади на проїзд, імунітет та інші привілеї; розпорядчо-управлінські грамоти церкви та грамоти, що фіксували згоду єпископа на папське відлучення. У часи Відродження «дипломами» вже називалася основна маса публічно-правових актів.

За підрахунками французького дослідника Р.-А. Ботьє, в першій половині XIV ст. з французької королівської канцелярії щоденно виходило до 150 документів з королівською печаткою, а за рік – 60 тисяч. У Московському князівстві навіть у XVI ст. видавалося до 50 документів на рік.

Найбільший обсяг приватних актових документів для цього періоду зберігся у Франції та Італії, де накопичилися цілі архіви нотаріусів, які оформляли ці документи. Інститут нотаріусів був дуже розвинутий саме у Франції. Їх діяльність поширювалася в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин. Публічний нотаріус мав право складати та підтверджувати приватні акти, завіряти їх, зберігати оригінали і копії. Копії могли бути повні або у вигляді так званих «мінут» – чернетка, скорочений варіант, але правочинний. Посада нотаріуса передавалася в спадок (у Південній Франції існують нотаріальні архіви, що передавалися з покоління в покоління з XIII ст.).

Різноманітні види приватноправових актів включали дарування, обмін, розподіл землі, закріпачення селян; з розвитком товарно-грошових відносин – закладні, орендні, купівлі-продажу. У зрілому середньовіччі ці акти розповсюджувалися не лише в сфері аграрних відносин, але й у торгово-ремісничій сфері.

Розвиток міст зумовив формування міського права – комплексу публічно-правових актів, пов'язаних із становленням міського самоврядування. По-перше, це були міські хартії – грамоти, що місто отримувало від короля або феодала. Вони регулювали взаємини міста і сеньйора, права і вольності міщан. Найдавніші – хартія, пожалувана Людовіком VI французькому місту Орлеан у XII ст.; жалувані грамоти королів та феодалів містам з наданням привілеїв щодо торгівлі, митних зборів тощо. У комплексі ці документи становили правові засади існування міста – Магдебурзьке право, Любекське право тощо. По-друге, це були акти, що відкладалися в процесі діяльності органів міського самоврядування: постанови міської влади з різних питань; цехові актові документи – статuti різних братств і ремісничих та купецьких об'єднань, гільдій, співтовариств. Найдавніший приклад – «Книга ремесел», видана у Франції в 1268 р., яка містить статuti близько 100 цехів.

Комплекс актових джерел також зберігся для Візантійської держави, хоча і в незначній кількості. Переважають купчі, різноманітні за змістом, що дають уявлення про наявність певних норм права та їх функціонування в повсякденному житті. Є документи, що стосуються землеволодіння та землекористування, які відображають взаємини великих і дрібних вільних

землевласників та зростання церковного землеволодіння. Актові документи у Візантії оформлялися нотаріями, інститут яких не був таким розвинутим, як у Франції та Італії. Нотаріями були переважно церковні клірики різних рангів, які дорівнювалися ремісникам.

Актові документи зазвичай мали стабільну структуру тексту, яка називається формуляр. Він складався зі стандартних зворотів, розташованих у певному порядку. Умовний формуляр середньовічного європейського акту включав такі складові:

1. *Початковий протокол*: invocatio (інвокація, присвячення Богові); intitulatio (інтитуляція, позначення особи, від якої походить документ); inscriptio (інскрипція, позначення адресата); salutatio (салютація, привітання).

2. *Основна частина*: arenga, prologus (аренга, преамбула); promulgatio, notificatio, publicatio (промульгація, нотифікація, публічне оголошення); narratio (наррація, викладення обставин справи); dispositio (диспозиція, розпорядження по суті справи); sanctio (санкція, заборона порушення документа); corroboratio (корроборація, відомості про засвідчувальні знаки документа – вказівка на підписи та печатки).

3. *Кінцевий протокол*: datum (місце і час створення); apprecatio (аптекація, завершення).

4. *Засвідчувальна частина*: subscriptio (субскрипція, формула, що відображає сутність засвідчувальної дії, частіше за все підписи свідків); signature (сигнатура, підпис).

Як і будь-яка схема, вказані частини умовного формуляра зустрічаються не в кожному конкретному документі і не завжди в зазначеному порядку.

4. Діловодні джерела

Діловодних документів збереглося з часів Середньовіччя небагато, особливо це стосується раннього Середньовіччя. Взагалі немає документів діловодного характеру з періоду існування Варварських держав, що зрозуміло, адже більшість населення була неписьменною. Окремі зразки діловодної документації, що використовувалася у V–VII ст. королівськими канцеляріями, відомі з формуляріїв. Формулярій з канцелярії Остготської держави, створений у 70-х рр. VI ст. Касіодором, свідчить про те, що в країнах, утворених на території Римської імперії, використовувався її адміністративний та діловодний досвід.

Для епохи Каролінгської держави (VIII–IX ст.) вже існує певний комплекс діловодної документації, що складає незначну частину великого масиву документів, який ймовірно функціонував тоді, але не дає повної картини. Це діловодство великих маєтків – монастирських та королівських. Діловодство феодалних маєтків – як магнатських, так і середніх землевласників – майже не збереглося, а в селянських господарствах взагалі не велося ніякої документації. Різновиди документів:

• *Поліптихи* («монастирські книги») – писцеві книги монастирів, що містили описи монастирських маєтків (кількість землі за видами, будівель, селянських ділянок за видами, імена й повинності селян тощо). Самі поліптихи часто знищувалися під час феодальних війн IX–X ст. Відомості з них дійшли завдяки наявності картуляріїв (копій).

• *Інструкції*: а) зразки для опису церковних і королівських земель у вигляді описів та звітів, видавалися королівським ревізорам; б) збірки обов'язків управляючого королівським маєтком та його підлеглих, наприклад, «Капітулярій про маєтки» Карла Великого; в) інструкції для ведення монастирського господарства, такі як «Статути Адаларда» (абат, родич Карла Великого).

Ці документи містять інформацію про агротехнології, сільськогосподарський інвентар, посівні культури, розвиток різних галузей сільського господарства, форми феодальної експлуатації та види феодальної ренти.

Зріле Середньовіччя.

Для цього періоду зберігся значний обсяг діловодної документації (особливо з XII ст.). Більшість діловодних матеріалів стосується аграрного сектору і функціонування маєтків – феодальних, королівських та церковних. Це описи маєтків, зокрема церковної власності, прибутків, а також списки феодальних повинностей і платежів. Багато таких документів збереглося для Англії, зокрема щодо церковного господарства, менше – для середніх і дрібних (лицарських) господарств. Серед джерел – інструкції з управління маєтками (їх небагато), а також звіти управляючих маєтками. Типовий приклад – «Книга про справи свого управління» Сугерія (XII ст.), в якій автор дає поради щодо управління монастирським господарством.

Цікавий документ цього періоду для Англії – «Книга страшного суду», це масштабний земельний перепис (тривав 20 років) 1086 р., що проводився владою по всіх маєтках і містах. Відомості надавалися під присягою на Біблії (звідси назва). Він фіксує стан соціально-економічних відносин до норманського завоювання, під час і після нього. Документ чітко і докладно відображає аграрні відносини в Англії, соціальний устрій, свідчить про нерівномірність розвитку різних районів країни, фіксує наявність васалітету. «Книга страшного суду» сприяла подальшому закріпаченню селян (в Англії цей процес йшов повільніше, ніж у континентальній Європі), зміцненню королівської влади та удосконаленню оподаткування. Вона була офіційним документом, що фіксував землеволодіння. Наступне обстеження було проведене у другій половині XIII ст. – «Сотенні свитки» – у формі свитків, що містили описи окремих сотень у графствах. Були описані всі вільні землеволодіння та маєтки, включаючи їхні розміри, право власності, імунітет, наявність вілланів, общинні угіддя та перелік повинностей. Це важливе джерело, оскільки описувало всі володіння незалежно від їхнього розміру.

Наступна група діловодства сформувалася у сфері управління державою і має адміністративний характер. Це документи королівських казначейств – податкові та фінансові. Основна маса таких документів збереглася для Англії (через сильну королівську владу). Наприклад, «Посмертні розслідування» – розслідування проводилися королівськими чиновниками після смерті безпосередніх держальників землі з метою її конфіскації. Вони містять багато відомостей про різні види землекористування. На їх основі пізніше (з XIII ст.) велася «Книга феодів» (реєстрація всіх лицарських володінь), у Німеччині – «Ленні книги» (реєстрація васальних володінь). Також є документи королівських канцелярій (копії відправлених на місця).

Діловодні документи середньовічних міст:

• *Діловодство міських магістратів* – канцелярські книги (регести), в яких збиралися копії різноманітних документів, реєструвалися вхідні документи, підшивалися протоколи засідань міських рад, розпорядження влади та листування.

• *Діловодство ремісничих і торгових корпорацій (цехів, гільдій)* – листування, петиції, ліцензії, митні та фінансові документи. Перші такі документи з'явилися в містах Північної Італії у XIV ст., коли почали швидко розвиватися буржуазні відносини – Торгові книги, «Таємні книги кампаній».

Судочинне діловодство (спеціальне): У Франції це документи міських судів для міст, що мали самоврядування, королівських судів та сеньйоральних судів (маноріальних курій) у маєтках. Це протоколи судових засідань, постанови, щорічні записи судових справ тощо.

Діловодна документація середньовічної Росії (X–XVII ст.): Основний масив відноситься до XVI–XVII ст. – періоду існування та зміцнення Московської централізованої держави, в якій була більш-менш налагоджена система центральної (прикази) та місцевої виконавчої влади. Діловодні документи функціонували у формі грамот, стовбців, книг. До системи загального діловодства відносилися накази, чолобитні, відписки (відповіді на прохання, листи), пам'яті (поточне листування), доповіді, а також документи господарсько-фінансової діяльності – книги зборів податків, оброків, митні, прибутково-витратні. *Спеціальні системи діловодства:* військове діловодство (документи Розрядного приказу – розрядні книги, боярські книги, родовідні книги); судово-слідче діловодство (судові справи, списки, протоколи, розпитувальні промови, матеріали розшуку біглих); дипломатичне діловодство (документи Посольського приказу – листування, записи переговорів, інструкції, накази послам); писцеве діловодство (писцеві, приправочні книги).

Лекція 4

Джерела з історії України новітньої доби

План

1. Актові джерела.
2. Статистичні джерела.
3. Періодична преса.
4. Мемуари

Рекомендована література: 10, 11, 20-23, 29, 32, 34, 40, 49-51, 58, 59, 87, 89, 93, 99, 100, 116, 126, 127, 131, 132, 134, 137, 149, 150, 141, 142, 182, 201-204, 210, 217, 227, 247, 261, 264, 296, 297, 300, 401, 423

1. Актові джерела

Законодавчі акти українських державних утворень 1917-1920 рр. займають надзвичайне місце у структурі джерел з історії України, оскільки саме у них було остаточно сформульовано мету та головні завдання побудови української державності.

Щодо доби *Центральної Ради*, то виокремимо низку актів законодавчого характеру. Так, 9 (22) березня 1917 р. Центральна Рада звернулася з *відозвою «До українського народу»*, у якій закликала зберігати спокій, вибирати нових людей в органи самоврядування, збирати гроші на український національний фонд, творити нове, вільне життя.

Тимчасовий уряд тривалий час не брав до уваги домагання українського народу щодо вирішення національного питання. Тому 10 (23) червня на II Всеукраїнському військовому з'їзді Центральна Рада проголосила свій *I Універсал*. Універсал проголошував автономію України у складі федеративної Росії. Народ закликався до організації нового політичного ладу в Україні, йшлося про скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, висловлювалася надія на вирішення земельного питання і т.д.

3 (16) липня 1917 р. Центральна Рада оголосила свій *II Універсал*, у якому узагальнила підсумки переговорів із Тимчасовим урядом. В акті вказувалося, що поповнена представниками національних меншин, які проживали в українських землях, Центральна Рада перетвориться на єдиний найвищий орган революційної демократії України. Центральна Рада мала виділити зі свого складу відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, який після затвердження Тимчасовим урядом стане носієм найвищої крайової влади цього уряду в Україні. Центральна Рада брала на себе зобов'язання зміцнювати лад, не здійснювати самочинно автономії України до скликання Всеросійських Установчих Зборів. Відповідно до умов II Універсалу Центральна Рада ввела до

свого складу 30% представників національних меншин, виробила конституцію автономного устрою України під назвою «*Статут вищого управління України*», який був ухвалений 9 (22) липня 1917 р. Статут містив 21 параграф і мав стати основою діяльності адміністрації краю і регулювати відносини з Тимчасовим урядом. Проте Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а 4 (17) серпня 1917 р. видав «*Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату*», яка суттєво обмежувала права України. Зокрема, Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, а Центральна Рада відповідно позбавлялася законодавчих прав. До складу Генерального секретаріату мали входити не 14, а лише 9 генеральних секретарів, причому 4 з них мали бути представниками нацменшин. Правочинність секретаріату поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську.

7 (20) листопада 1917 р. поіменним голосуванням ухвалено *III Універсал*, який проголошував створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Юрисдикція УНР поширювалася на 9 українських губерній. Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ, націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, скасування смертної кари, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і житла, національно-персональну автономію для національних меншин. На 27 грудня були призначені вибори до Українських Установчих Зборів. 9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла *IV Універсал*, який проголошував незалежність, суверенність УНР. Універсал доручав Генеральному секретаріату, який перейменовувався на Раду Народних Міністрів, завершити переговори з Центральними державами і укласти з ними договір. Після укладання миру планувалося демобілізувати армію і створити міліцію. Уряду доручалося до початку весняних робіт передати без викупу землю селянам, націоналізувати ліси, води і надра, взяти під суворий контроль банки тощо. Ставилося завдання найближчим часом скликати Українські Установчі Збори, які б схвалили Конституцію УНР. Універсал було оголошено М. Грушевським у ніч на 12 (25) січня 1918 р. 11 (24) січня Центральна Рада ухвалила *Закон про національно-персональну автономію для національних меншин*.

2 березня 1918 р. був ухвалений *закон про новий територіально-адміністративний устрій*, згідно з яким територія УНР поділялася на 30 земель. Землі охоплювали 3-5 повітів, які поділялися на волості. Волості склалися з громад. Щоправда, новий устрій так і не був впроваджений в життя.

29 квітня 1918 р. Центральною Радою було прийнято *Конституцію УНР* («*Статут про державний устрій, права і вільності УНР*»). Законодавчим органом влади оголошувалися Всенародні Збори, вищою виконавчою владою – Рада

Народних Міністрів, вищим судовим органом – Генеральний суд. Представницькі функції УНР мав виконувати голова Всенародних Зборів. Того ж дня Президентом УНР був обраний М. Грушевський, хоча ця посада Конституцією не передбачалася.

29 квітня 1918 р. було ліквідовано республіканську форму правління і *генерала П. Скоропадського* було проголошено гетьманом України. 29 квітня гетьман видав *маніфест «Грамоту до всього українського народу»*, в якому повідомлялося про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів. Усі закони, прийняті Центральною Радою, скасовувалися. Було обіцяно провести вибори до Сейму України, проголошувалося відновлення права приватної власності. Тоді ж було видано *«Закон про тимчасовий державний устрій України»*. За цим актом назва УНР була замінена на «Українська держава». Тимчасово, до скликання парламенту, повнота влади зосереджувалася у руках гетьмана, який призначав отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію. Серед інших джерел виокремимо закони *«Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства»*, про загальну військову повинність, про створення державних українських університетів, Української Академії наук тощо. 14 листопада П. Скоропадський опублікував грамоту *«До всіх українських громадян»*, у якій проголошувалося про федерацію України з найбільшовицькою Росією, що, власне, спричинило антигетьманський переворот.

Тим часом на заході України постала Західноукраїнська Народна Республіка. Її офіційно було проголошено 13 листопада 1918 р., коли Українська Національна Рада прийняла *«Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії»*.

14 грудня 1918 р. до влади прийшла Директорія, яка 26 грудня видала свій перший програмний документ – *«Декларація Директорії Української Народної Республіки»*. За цим актом відновлювалася колишня назва держави – Українська Народна Республіка з республіканською формою державного устрою. В основу будівництва держави був покладений «трудоий принцип», відповідно до якого влада повинна була належати трудовим радам, без участі визискувачів. Вища влада передавалася Директорії УНР, законодавча – Трудовому Конгресу, виконавча – Раді Народних Міністрів, а на місцях – трудовим радам селян, робітничого класу, трудової інтелігенції. Капіталісти, поміщики, вища інтелігенція позбавлялась виборчого права. Декрети гетьмана були скасовані, відновлено дію усіх законів Центральної Ради. Директорія УНР проголосила проведення аграрної реформи, ліквідацію приватної власності на землю, запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції, відновлення 8-годинного робочого дня, право на діяльність профспілок і проведення страйків, відновлення чинності закону УНР про

національно-персональну автономію для нацменшин. 5 січня 1919 р. вийшов закон про вибори до Трудового Конгресу України.

1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний попередній договір про об'єднання ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) і УНР. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада проголосила об'єднання (злуку) ЗУНР і УНР в єдину суверенну народну республіку. Урочисте проголошення *Акту з'єднання відбулося 22 січня 1919 р.* у Києві. Відповідно до закону «Про форми влади в Україні», затвердженого Трудовим Конгресом України, ЗУНР було перейменовано в Західну область УНР (ЗОУНР).

Виокремимо також документи західноукраїнських державних утворень 1938-1941 рр. 11 жовтня 1938 р. *Карпатській Україні* було надано автономію, з приводу чого Українська Центральна Рада, створена політичними силами регіону, видала відповідний Універсал. 15 березня 1939 р. на засіданні сейму Карпатської України в Хусті її була проголошено незалежною державою. Було прийнято *конституційний закон із 8 статей*: законодавчо закріплено синьо-жовтий прапор, герб, що містив тризуб, гімн «Ще не вмерла Україна», українську мову проголошено державною. 30 червня 1941 р. у Львові скликані з ініціативи С. Бандери *Українські національні збори проголосили акт проголошення відновлення Української держави.*

Значний пласт інформації містять *законодавчі акти з історії радянського періоду*. Основними різновидами законодавчих актів радянського періоду є декрети, декларації, конституції, положення, закони, постанови, укази, у сфері міжнародних відносин – договори, конвенції, протоколи, угоди тощо. Першими законодавчими актами більшовицької влади були *декрети*, які видавалися від імені як законодавчих органів влади (з'їзди Рад та ВЦВК, відповідні республіканські органи), так і виконавчого органу більшовицької влади – Ради Народних Комісарів. Декрети регулювали і проблеми загальнодержавного значення, і окремі питання, що стосувалися організації державних органів влади у центрі та на місцях. Перші декрети більшовики прийняли 26 жовтня 1917 р. – декрети про землю і мир. Перший акт скасовував поміщицьке землеволодіння, оголошував землю всенародною власністю і надавав селянам право отримати земельні наділи за трудовою нормою. Декрет про мир проголошував вихід Росії з імперіалістичної війни і встановлення миру без анексій і контрибуцій.

Серед *декларацій* найбільш відомими є «Декларація прав народів Росії», прийнята РНК 2 (15).11.1917 р., «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу» (18.01.1918 р.), «Декларація про утворення СРСР» (30.12.1922 р.).

Найважливішими у структурі законодавчих актів є *конституції* (законодавчі акти, які формулюють основні засади суспільного і державного устрою, характеризують соціальну, економічну і політичну основи радянського суспільства і держави). В СРСР було прийнято три загальносоюзні конституції (31.01.1924 р., 5.12.1936 р., 7.10.1977 р.). Їм передувала конституція РСФСР від 10 липня 1918 р. Вона проголошувалася обов'язковою для всіх регіонів, де було

встановлена радянська влада. 10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд рад затвердив першу Конституцію УСРР. Вищим органом державної влади став Всеукраїнський з'їзд рад, а між з'їздами – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Прокламувалися скасування приватної власності, диктатура робітничого класу, свобода слова, зібрань і союзів лише для трудового народу. Влада трудящих мала здійснюватися через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Наступні тексти конституцій радянської України було затверджено 3-10 травня 1925 р., 30 січня 1937 р., 20 квітня 1978 р. Зауважимо, що на сесіях Верховних рад СРСР та УРСР усі проекти законів перед їх винесенням на обговорення та схвалення законодавчими органами проходили апробацію у керівних партійних структурах (Політбюро ЦК КПРС і Політбюро ЦК КПУ).

За роки радянської влади відбувалося *кодифікація законів*. Зокрема, у 20-х рр. було опубліковано цивільний і земельний кодекси, кодекс законів про працю, народну освіту тощо. У 1958-1984 рр. проведено другу кодифікацію законодавства і прийнято 12 кодексів: кримінально-процесуальний (1960 р.), цивільний (1963 р.), цивільно-процесуальний (1963 р.), про шлюб та сім'ю (1969 р.), земельний (1970 р.), виправно-трудоий (1970 р.), про працю (1971 р.), водний (1976 р.), про надра (1976 р.), лісовий (1979 р.), житловий (1983 р.), про адміністративні правопорушення (1984 р.). У 1988 р. було видано Звід законів УРСР, до якого увійшли закони, прийняті з 1919 по 1987 р. Це видання завершується довідковим томом. Громадяни СРСР у своїй діяльності мали керуватися також «Моральним кодексом будівника комунізму та головних засад і принципів соціалістичного способу життя».

Опрацьовуючи законодавчі акти цього періоду потрібно передбачити такі методичні етапи і технічні прийоми: вивчити походження законодавчого акту; зіставити опублікований текст із архівним оригіналом; встановити назву і різновид акту, оцінити його заключний протокол; проаналізувати зміст джерела та з'ясувати його місце в структурі джерельної бази відповідного періоду.

Найбільшу за питомою вагою групу історичних джерел радянського періоду утворюють різноманітні *діловодні документи підприємств, установ, закладів, організацій*. Упродовж 1965-1975 рр. були розроблені і затверджені стандарти щодо окремих систем документації. Держстандарт СРСР затвердив єдині вимоги щодо змісту документів. Система документації чітко регламентувалася. У ній виділяються такі основні групи: 1) організаційна документація (положення, статuti, правила, нормативи, обов'язки, домовленості, контракти, трудові угоди); 2) розпорядча документація (рішення, резолюції, накази, інструкції, циркуляри, розпорядження, доручення, приписи, афіші, оголошення, плакати, бюлетені інформаційно-довідкового призначення); 3) організаційно-розпорядча документація (протоколи й стенограми засідань, поточне листування підприємств, закладів та організацій); 4) планова документація (плани роботи, проекти, проектні завдання, програми, графіки); 5) облікова документація (анкети, опитувальні листки, журнали та книги

обліку, реєстри, кадастри, переліки, таблиці, тарифи, рахунки, баланси тощо); б) контрольна документація (матеріали ревізії, перевірок, висновки про роботу, довідки про діяльність, реєстрації, одночасні обстеження тощо).

Жоден із конкретних аспектів з історії зовнішньої та внутрішньої політики радянського уряду неможливо зрозуміти без аналізу *документів КППС (в Україні – КПУ)*. Ці документи поділяються на такі групи: 1) програми і статuti; 2) матеріали партійних з'їздів та конференцій (доповіді, стенограми тощо); 3) документи центральних партійних органів у вигляді постанов, резолюцій та доповідей; 4) документи місцевих партійних організацій; 5) документи партійних груп у позапартійних організаціях і закладах; 6) документи лідерів партії, теоретиків, ідеологів та практиків комуністичних ідей.

Відомо чотири редакції програм КППС (1903, 1919, 1961, 1986 рр.).

Доповіді, рішення, резолюції з'їздів та конференцій увійшли до багатотомного серійного видання «КПСС в резолюціях, рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК». Документи КПУ увійшли до збірників партійних документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». За радянської доби існували спеціальні архівні установи, де зберігалися партійні документи (Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС, Архів Інституту історії партії про ЦК КПУ, архіви обласних комітетів партії тощо).

Документи державних і громадських діячів поділяються на такі групи: публічні твори (книги, брошури, статті, доповіді, виступи), підготовчі матеріали до праць або виступів (проспекти, тези, чернетки, варіанти праць, довідкові матеріали), службове й приватне листування, автобіографічні джерела.

Радянська епоха витворила особливі комплекс *документів – матеріали планування розвитку народного господарства*. Матеріали планування – це синтетичне джерело, яке в цілому створювалося за рахунок узагальнення різноманітних даних статистики, управлінської документації, результатів численних наукових досліджень, підведення підсумків економічного й соціального розвитку країни за попередній період. Уся планова документація поділяється на кілька груп: директивні документи планування; поточні та перспективні плани і матеріали, що склалися в процесі їх розробки; підсумкові документи про виконання планів за квартал, рік, декілька років. ЦСУ СРСР систематично публікувало квартальні, піврічні та річні звіти про виконання планів. Після завершення п'ятирічки видавалися повідомлення Держплану СРСР і ЦСУ СРСР про підсумки виконання п'ятирічного плану.

Шлях Україні до державної незалежності України відкрив низка важливих законодавчих актів. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про мову, за яким українська мова набула статусу державної. 16 липня 1990 р. законодавчий орган прийняв Декларацію про державний суверенітет України. Суверенітет передбачав верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України. Декларація містила

10 розділів. 3 серпня 1990 р. було прийнято Закон про економічну самостійність Української РСР. Крім того, 5 липня 1991 р. ухвалено Закон про заснування поста Президента Української РСР, 17 квітня 1991 р. – про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні, 24 квітня 1991 р. – про свободу совісті та релігійні переконання.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, чим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті з'явилася нова суверенна держава Україна. Законодавчий орган, розвиваючи акт проголошення, прийняв низку інших важливих законодавчих актів. Зокрема, 24 серпня 1991 р. вийшла постанова Верховної Ради «Про військові формування на Україні», згідно з якою всі війська, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді. Постанова передбачала формування Збройних сил України. У жовтні 1991 р. вищим законодавчим органом республіки було схвалено концепцію оборони та будівництва Збройних сил України. 6 грудня 1991 р. прийнято закон «Про Збройні сили України».

Серед нормативних актів, покликаних забезпечити суверенне існування України, важливе місце посів Указ Президента України Л. Кравчука від 12 грудня 1991 р. «Про утворення державного митного комітету України». 4 листопада 1991 р. Верховною Радою було ухвалено Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканість кордонів, регламентував їх режим, порядок охорони, перетину. Водночас було прийнято Закон «Про прикордонні війська України».

8 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про громадянство України», відповідно до якого громадянство України набули всі, хто жив на території республіки, не був громадянином іншої держави й не заперечував бути громадянином України.

Законодавчо було закріплено національну символіку як державну. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради затвердила музичну редакцію Державного гімну «Ще не вмерла Україна». 28 січня відповідною постановою Верховної Ради був затверджений Державний прапор, 19 лютого – тризуб як малий Державний герб. Запроваджено також власну грошову одиницю. 1 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла національна валюта – гривня.

За умов незалежної України стала абсолютно очевидною необхідність розробки і прийняття нової Конституції України.

Початок конституційного процесу поклато ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Спираючись на Декларацію, парламент утворив у жовтні 1990 р. конституційну комісію, яка повинна була розробити проект концепції Основного Закону. У червні 1991 р. концепція нової Конституції була затверджена. Після цього комісія зайнялася розробкою проекту Основного Закону. Після проголошення незалежності України до проекту було внесено принципові корективи. У 1992 р. підготували

офіційний проект, який 1 липня того ж року було винесено на всенародне обговорення. Доопрацьований проект Конституції було подано до Верховної Ради у травні 1992 р. Друге читання проекту акту відбулося у жовтні 1993 р. З різних причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, усі ці проекти так і не стали Основним Законом України.

Другий етап конституційного процесу розпочався після виборів Президента і нового складу Верховної Ради. У вересні 1994 р. почала діяти нова Конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз. Намагаючись активізувати конституційний процес, Президент 2 грудня 1994 р. виніс на розгляд Верховної Ради проект «Конституційного закону України» про державну владу і місцеве самоврядування в Україні. Ця ініціатива не була підтримана парламентом і ще більше посилила напруження між гілками влади. З метою розв'язання конфлікту 8 червня 1995 р. було прийнято Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Відповідно до цього акту Верховна Рада цілком позбавлялась поточного контролю за діяльністю не лише Кабінету Міністрів і органів державного управління, але і місцевих Рад, котрі у свою чергу позбавлялися майже всіх своїх повноважень і ставилися під керівництво глав місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто Президентом. Формально самоврядування зберігалось лише на рівні населених пунктів, де залишалися виконкоми Рад, а їхні голови обиралися загальним голосуванням населення.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект Конституції передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект було прийнято за основу. 5 травня 1996 р. створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп. У червні комісія завершила свою роботу. 28 червня 1996 р. нову Конституцію було прийнято. Конституція юридично закріпила політичний і економічний суверенітет Української держави, її територіальну цілісність, основні права і свободи українських громадян. Вона стала своєрідним компромісом між Президентом і парламентом. Відповідно до Основного Закону Верховна Рада давала згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувала програму уряду, а також один раз впродовж парламентської сесії могла відправити уряд у відставку. У свою чергу, Президент отримав право в будь-який момент відправити у відставку як будь-кого з членів Кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому, без погодження з парламентом. Силкові міністерства і відомства (МО, МВС, МНС, СБУ, ДПАУ, Генеральна прокуратура та ін.) напряду підпорядковувалися Президенту.

З прийняттям Конституції конституційний процес не завершується. 16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На всенародне голосування винесли чотири питання: про право Президента на розпуск Верховної Ради, якщо протягом місяця в ній не буде сформовано постійно діючої більшості або якщо вона не затвердить державний бюджет; про скасування депутатської недоторканності; про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300; про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів. Усі ці питання були підтримані переважною більшістю голосів громадян України. На заваді реалізації результатів референдуму стала політична криза, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. – у першій половині 2001 р.

Усі спроби внести зміни і доповнення до Конституції у 2000-2004 рр. не мали успіху. Лише 8 грудня 2004 р. в результаті компромісу між опозицією та тодішнім Президентом Л. Кучмою парламент прийняв Закон «Про внесення змін до Конституції України», який суттєво розширював повноваження парламенту. Зокрема, депутати отримали право призначати за поданням Президента України прем'єр-міністра, міністра оборони та міністра закордонних справ, а за поданням прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів. Парламент отримав право здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. Відповідно до нового закону Кабінет міністрів складає повноваження не перед новообраним Президентом, як це було раніше, а перед новообраною Верховною Радою України. Верховна Рада також має право призначати на посади і звільняти з посад голів Служби безпеки України (по представленню Президента), Антимонопольного комітету, Державного комітету телебачення і радіомовлення, Фонду держмайна, Національного банку України (НБУ), а також половину складу Ради НБУ, членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного суду; давати згоду на призначення на посаду і звільнення з посади Президентом Генерального прокурора України, висловлювати недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Офіційно Закон від 8 грудня 2004 р. вступив у дію з 1 січня 2006 р. Україна перетворювалася з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України скасував дію конституційної реформи 2004 р. З цієї дати знову діяла Конституція 1996 року.

21 лютого 2014 р. Верховна Рада України без рішення профільного комітету і без висновку Конституційного Суду прийняла закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України». Наступного дня, враховуючи, що цей закон про відновлення дії окремих положень Конституції України не був підписаний Президентом, парламент ухвалив постанову «Про

текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII». Таким чином, 22 лютого 2014 р. відновлювалася чинність конституційної реформи 2004 року і Україна знову перетворювалася на парламентсько-президентську республіку.

Проводилося *кодифікація законодавства*. Нині в Україні діють такі кодекси: бюджетний (2010 р.), виборчий (2019 р.), водний (1995 р.), господарський (2003 р.), господарський процесуальний (1991 р.), житловий (1983 р.), земельний (2001 р.), адміністративного судочинства (2005 р.), про працю (1971 р.), торговельного мореплавства (1995 р.), процедур банкрутства (2019 р.), про адміністративні правопорушення (1984 р.), про надра (1994 р.), цивільного захисту (2012 р.), кримінальний, (2001 р.) кримінальний процесуальний (2012 р.), кримінально-виконавчий (2003 р.), лісовий (1994 р.), митний (2012 р.), повітряний (2011 р.), податковий (2010 р.), сімейний (2002 р.), цивільний (2003 р.), цивільний процесуальний (2004 р.).

Закони, ухвалені Верховної Ради України з 1990 р., зосереджені у багатотомному виданні «Закони України», що видається з 1996 р. Інститутом законодавства Верховної Ради України. Поточна законодавча діяльність Верховної Ради України оперативно відображається у часописі «Відомості Верховної Ради України», друкованому органі Верховної Ради газеті «Голос України», щотижневому збірнику актів законодавства усіх рівнів «Офіційний вісник», що видається з 1997 р.

В період незалежності було *відновлено серійні публікації та видання корпусу джерел*. Особливо велику роботу в цьому напрямі проводить Інститут української археографії та джерелознавства НАН України імені М.С. Грушевського, який започаткував видання 35 серій документальних видань «Джерела історії України». В серії «Джерела з історії українського козацтва» інститут розпочав публікацію повного складу Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Розпочалося видання нової серії «Українського археографічного щорічника».

2. Статистичні джерела

Демографічна статистика.

Службу статистики в СРСР очолювало Центральний статистичне управління при Раді Міністрів СРСР (до 1946 р. – Рада Народних Комісарів).

За радянської доби перший перепис в Україні було проведено у 1920 р. (в умовах радянсько-польської війни перепис провели переважно на Лівобережжі). У 1923 р. здійснено перепис міського населення. У межах усього Радянського Союзу до війни переписи проводилися у 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр. Щоб приховати наслідки масових репресій в Україні дані демографічної статистики фальсифікувалися. Зокрема, дані перепису 1937 року

засвідчили, що населення країни внаслідок голодоморів та репресій значно скоротилося, а тому на матеріали перепису було накладено арешт і їх опублікували лише у 1991 р. Більшість матеріалів перепису 1939 року було знищено.

Ряд переписів було проведено на Західній Україні. На землях, які перебували під владою Польщі, їх організували в 1921 і 1931 рр., на Закарпатті, що було у складі Чехословаччини, і Буковини, яка була під окупацією Румунії, у 1930 р.

За результатами вищезазначених переписів було видано відповідні збірники, які є надзвичайно важливими для науковців.

Економічна статистика.

У 20-40-ті рр. на території, де була встановлена радянська влада, проведено 5 суцільних переписів промисловості (1920, 1923, 1938, 1939, 1943 рр.). У 1932-1934, 1936 рр. здійснили переписи промислового обладнання. У 1920 р. організували сільськогосподарський перепис, а зі створенням колгоспів кілька разів практикувалося їх суцільне обстеження (1928, 1929, 1930 рр.).

Засноване у 1921 р. ЦСУ України, видавало у 1922-1932 рр. у 17 серіях статистичний збірник «Статистика України» (загалом вийшло 200 випусків). З 1923 р. видавалися статистичні збірники «Народне господарство УСРР», щоправда нерегулярно (1923-1935 рр., 1940 р.). У 1926 р. засновано статистичний щорічник «Україна» (видавався у 1926, 1928, 1929, 1935, 1940 рр.). У роки Другої світової війни статистичні джерела СРСР не публікувалися. Частково вони наведені у книзі М. Вознесенського «Воєнна економіка СРСР у період Великої вітчизняної війни» (Київ, 1948). З 1956 року відновилося друкування статистичного щорічника «Народне господарство Української РСР» (з 1984 р. – «Народне господарство України»).

Після проголошення державної незалежності України значно зростає увага до проблем статистики та науково-обґрунтованої публікації статистичних даних. У 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про державну статистику», який визначив статус статистичної служби та мету її діяльності – забезпечення достовірної статистичної інформації про соціально-економічний розвиток України та її регіонів. Була створена централізована система збору, обробки, аналізу, поширення, зберігання, захисту та використання статистичної інформації. У липні 2000 р. до закону «Про державну статистику» внесли зміни, що враховували досвід статистичної діяльності в умовах незалежної України, зокрема чіткіше визначали шляхи доступу до статистичної інформації.

Здійснення запланованих заходів позитивно вплинуло на стан статистичних даних, обсяг і якість яких постійно зростають, попри важке економічне становище країни. Продовжено випуск щорічного статистичного збірника «Народне господарство України» і започатковано багато нових видань. Для істориків особливо цінним є багатопрофільне видання «Статистичний щорічник України», перший випуск якого був присвячений підсумкам 1994 року (це видання замінило збірник «Народне господарство

України»). Щорічник містить основні дані про соціально-економічне становище України, представлені у порівнянні з 1993 та 1990 рр. (у наступних випусках також наводяться порівняння з 1985 р.). Істориків можуть зацікавити статистичні дані про населення, структурні зміни в економіці, стан різних галузей народного господарства, культури, науки, ціни та тарифи. Вперше до довідників включені статистичні матеріали про зовнішньоекономічну діяльність України.

Серед нових профільних видань варто відзначити заснований у 1993 р. демографічний щорічник Держкомстату України «Населення України», який містить дані про адміністративно-територіальний поділ країни, чисельність, статевий і віковий склад населення, його розміщення по регіонах, дані про народжуваність, смертність тощо. Загалом, Держкомстат України щорічно видає понад 50 статистичних збірників різної тематики. Серед них – «Україна у цифрах», «Регіони України», «Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України» та ін. Чимало окремих збірників видаються в областях України.

Розширилися можливості ознайомлення науковців із поточною статистичною інформацією. У 1993-1997 рр. Держкомстат України видавав «Інформаційний бюллетень», який з 1998 р. був замінений журналом «Статистика України». Цей журнал має на меті надавати достовірні статистичні дані про розвиток народного господарства, ринок праці тощо. У журналі регулярно публікуються індекси цін та інші статистичні відомості.

У 2001 р. проведено перший Всеукраїнський перепис населення, результати якого опубліковані.

З 1 по 14 грудня 2010 р. у Дергачівському районі Харківської області відбувся пробний перепис населення, метою якого було відпрацювання всіх методологічних та організаційних питань Всеукраїнського перепису населення 2016 року, а також технологій автоматизованого оброблення отриманих матеріалів. За встановленою практикою і згідно з рекомендаціями ООН переписи населення у більшості країн світу проводяться раз на десять років. Принципи та рекомендації ООН визначають, що саме переписи населення є унікальним джерелом соціально-демографічних даних та дозволяють отримати найдетальнішу інформацію щодо різноманітних характеристик населення як на загальнодержавному та регіональному рівні, так і міжнародному. На жаль, ні у 2016 р., ні пізніше такі переписи в Україні проведені не було.

3. Періодична преса

Розквіт української періодики тісно пов'язаний з Українською революцією 1917-1920 років та відновленням української державності. У 1917 р. в Україні виходило понад 550 газет різних політичних напрямків. Усі ці видання є важливим джерелом для дослідження тогочасних подій. Особливу цінність

серед них мають видання Центральної Ради, такі як «Вісти з Української Центральної Ради», «Нова Рада», «Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки», а також газети провідних політичних партій України, зокрема «Боротьба» (орган Української партії соціалістів-революціонерів) та «Робітнича газета» (орган Української соціал-демократичної партії). У добу гетьманату найбільш поширеними були газети «Державний вістник», «Відродження», Директорії УНР – «Вістник Української Народної Республіки», «Народня воля», «Наш шлях», «Новий шлях», «Трудова громада» тощо.

Зі встановленням радянської влади періодична преса стала розглядатися більшовиками як головний інструмент ідеологічного впливу для «радянзації» України. Відбувся формальний поділ преси на партійну, радянську, профспілкову, комсомольську, кооперативну та видання громадських організацій, хоча всі вони перебували під суворим контролем більшовицьких партійних органів. Змінився характер газет – обов'язковими стали передові статті («передовиці»), в яких редактори, керуючись вказівками Комуністичної партії, визначали основні завдання видань. Жорсткий партійний контроль призвів до одноманітності змісту газет, сторінки яких заповнювалися постановами партійних органів та іншою обов'язковою інформацією. Було вжито заходів для забезпечення періодичних видань однотипною, політично перевіреною інформацією. Для цього у березні 1919 р. ЦВК Рад України створив Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ), яке отримало статус центрального відомства УСРР. Після утворення СРСР було створено Телеграфне агентство СРСР (ТАРС), матеріали якого повинні були публікувати всі друковані видання. Для всіх видань запровадили цензуру.

За радянської доби різні періодичні видання призначалися для певних читацьких груп. Серед них розрізняють такі види: 1) загальнополітичні видання; 2) видання для окремих суспільних верств (робітників, селян, інтелігенції) і членів політичних та громадських організацій (КПРС, ВЛКСМ, профспілок); 3) професійні виробничо-галузеві видання для спеціалістів різних профілів; 4) адміністративно-територіальні видання з урахуванням адміністративного поділу для певних регіонів; 5) видання з урахуванням вікових особливостей населення, наприклад, для дітей та юнацтва.

У розвитку радянської періодики в Україні виокремлюють два періоди.

Перший охоплює 1917 р. – середину 40-х рр. ХХ ст. У цей час утвердилася монополія більшовицьких газет та журналів. Видавалися такі видання: «Комуніст», «Вісті ЦК КП(б)У», «Вісті ВУЦВК», «Більшовик України» тощо. Склалися також групи центральних профспілкових та комсомольських видань: газети «Труд», «Рабочая газета», «Крестьянская газета», «Гудок», «Комсомольская правда», «Смена», журнали «Молодая гвардия», «Студент революции» тощо. У 1928 р. з'явилися перші районні газети. Історична наука мала у 20-30 рр. ХХ ст. такі періодичні видання: «Пролетарская революция», «Красная летопись», «Каторга и ссылка», «Красный архив», «Историк-

марксист». Грунтовним довідковим виданням про періодику СРСР є «Периодическая печать СССР» у 10 томах (Москва, 1955-1963), яке містить близько 20 тис. назв журналів і газет лише за 1917-1949 рр. Починаючи з 1934 р. виходила «Летопись периодических изданий СССР».

Другий етап розвитку радянської преси охоплює 1945-1991 рр. Газети і журнали друкувалися як українською, так і російською мовами. В Україні лише у 70-х рр. налічувалося близько 1400 різних газет (без колгоспних), 100 найменувань журналів, а разовий наклад всіх газет становив близько 7,5 млн прим. Періодичними органами ЦК КПУ, ЦК ЛКСМУ, Верховної Ради, Ради Міністрів УРСР були «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України», «Робітнича газета», «Сільські вісті». Основним галузевим органом Спілки письменників України була газета «Літературна Україна». Вчителі та працівники народної освіти читали «Радянську освіту», любителі спорту – «Спортивну газету».

Тиражі окремих видань були досить вагомими. Так, тираж газети «Аргументы и факты» у 1989 р. сягнув 20,4 млн прим., «Труд» – 19,8 млн, «Комсомольської правди» – 17,5 млн, «Известий» – 10,1 млн, «Правды» – 9,6 млн. Ідейно-політична одноманітність радянської періодики повторювалося у формальних ознаках, у тому числі й у назвах друкованих видань, що виходили в центрі, на місцях, у різних областях і районах. Улюбленими були назви «правда», «радянський», «ленінський», «прапор» тощо. Серед професійних історичних журналів виокремимо зальносоюзні «Вопросы истории», «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Исторический архив», українські – «Український історичний журнал», «Архіви України», «Пам'ятки України». Загалом вся періодика радянського періоду налічувала близько 8 тис. назв.

З відновленням суверенної Української держави розпочався принципово новий етап у діяльності періодичної преси та її розвитку як історичного джерела. Цензуру, партійний та державний контроль за змістом періодики було скасовано. Збільшилася кількість назв газет, однак тираж суттєво зменшився. У 1991 р. виходило 1909 назв газет разовим тиражем 24471 прим., у 1996 р. – відповідно 2288 і 23910, у 2002 р. – 3045 і 86555. На початку ХХІ ст. їх кількість суттєво зменшилася (позначилися економічні труднощі, і, найголовніше, значне поширення Internet-видань). У 2005 р. налічувалося 2974 назв газет, разовий тираж яких складав 79509 прим., у 2012 р. – відповідно 2343 і 53056, у 2016 р. – 1656 і 36538, у 2022 р. – 1089 і 22312. У 2022 р. всеукраїнські газети становили 66,1% від загального тиражу газет, місцеві – 17%, обласні – 16,7%. Відрадно, що зросла частка тиражу газет українською мовою (наприклад, у 2022 р. їхня частка зросла на 25,9%), натомість російськомовні видання скоротилися на 25,6%.

Офіційними загальнодержавними органами преси є «Голос України» (газета Верховної Ради України) та «Урядовий кур'єр» (газета Кабінету Міністрів України).

Орієнтуватися в численній пресі історикам допомагають *бібліографічні покажчики*. Деякі з них присвячені періодичній пресі Російської імперії. Понад 600 назв газет і журналів, що видавалися в Україні в 1816-1916 рр., зафіксовані в бібліографічному посібнику В. Ігнатенка. Його дані можна уточнити за каталогами дореволюційних газет, створеними на основі фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ця бібліотека створює серію бібліографічних покажчиків преси з різних періодів історії України ХХ ст. (1917-1920, 1921-1925, 1926-1929, 1930-1934, 1941-1945 рр. тощо).

Узагальнюючий характер мають довідники періодичної преси, підготовлені Книжковою палатою України – «Періодичні видання УРСР». Окремі випуски присвячені опису газет за періодами: 1917-1960 рр. (Харків, 1965); 1961-1980 рр. (Харків, 1983). Також створювалися відповідні журнальні покажчики: 1918-1950 рр. (Харків, 1956); 1951-1960 рр. (Харків, 1964); 1961-1975 рр. (Харків, 1984); 1976-1980 рр. (Харків, 1988). На жаль, за радянських часів до покажчиків не включалася українська періодика, що видавалася за межами СРСР, тому за інформацією про неї варто звертатися до покажчиків західноукраїнської та зарубіжної періодики. Сучасний стан періодичних видань України також відображений у довідковій літературі.

4. Джерела особового походження

Основними різновидами джерел особового походження (мемуарів) є спогади, щоденники, записні книжки, листи (епістолярні документи), автобіографії.

Значна кількість *спогадів* присвячена подіям Української революції 1917-1920 рр. Мемуари учасників національно-визвольного руху, державних діячів УНР та ЗУНР тривалий час друкувалися за кордоном – спогади В. Андрієвського («З минулого»), В. Винниченка («Відродження», «Щоденник»), Д. Донцова («Рік 1918, Київ»), М. Галагана («З моїх споминів»), К. Левицького («Великий зрив»), І. Мазепи («Україна в огні і бурі революції»), О. Назарука («Рік на Великій Україні»), Ю. Тютюнника («Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби») та ін. Мемуари вміщували також у томах документальної серії НТШ «Український архів».

У 90-ті рр. в Україні репринтним способом перевидали спогади низки політичних діячів різних політичних течій. Зокрема, опубліковано спогади лідерів національних змагань – М. Грушевського («Спомини»), П. Скоропадського («Спомини»), В. Винниченка. Цінними є мемуари Д. Дорошенка («Мої спомини про недавнє минуле»), С. Русової («Мої спомини»), П. Христюка («Замітки і матеріали до історії Української революції»).

Історія України 20-30-х рр. ХХ ст. у мемуарній літературі висвітлена досить односторонньо, що зумовлено встановленням у Радянському Союзі репресивного режиму, який придушував будь-які прояви вільної думки.

Мемуарна література представлена переважно спогадами учасників трудових досягнень («Говорят строители социализма. Воспоминания участников социалистического строительства». Москва, 1959), передовиків виробництва: О. Стаханова («Жизнь шахтерская»), М. Мазая («Записки сталевара»), П. Ангеліної («Люди колхозных полей»), М. Ізотова («Моя жизнь, моя работа»), П. Кривоноса («Мои методы работы») та ін. Спогади цих людей нерідко спотворені, що слід обов'язково ураховувати під час роботи з ними.

Масові репресії відображені в мемуарах, частково опублікованих у період хрущовської «відлиги». Значно більше цих спогадів стало доступно в 90-х рр. Проте таких джерел небагато, оскільки багато тих, хто міг би розповісти про ці жахливі події, не дожили до наших днів. Серед такого роду видань варто згадати, насамперед, книгу-меморіал, що містить спогади про голодомор 1932-1933 рр. Важливі відомості містять мемуари керівників республіканських органів влади (наприклад, спогади М. Хрущова, який у 1938 р. очолив ЦК КПУ).

Події Другої світової війни висвітлюються в численних спогадах:

- полководців, які керували військами, що обороняли або звільняли Україну: І. Баграмян («Город-герой на Днестре»), Г. Жуков («Воспоминания и размышления»), І. Конєв («Записки командующего фронтом»), К. Рокосовський («Солдатский долг»), С. Штеменко («Генеральный штаб у роки війни») та ін.;

- офіцерів (І. Кожедуб «Служу Родине», О. Покришкін «Крылья истребителя»), військових кореспондентів Л. Соболя, Б. Польового, С. Борзенка;

- очільників радянського партизанського і підпільного руху: Т. Строкача («Наш позывной – свобода»), С. Ковпака («Від Путивля до Карпат»), П. Вершигори («Люди с чистой совестью»), О. Сабурова («За лінією фронту»), О. Федорова «Підпільний обком діє» тощо;

- мемуари учасників ОУН-УПА (друкувалися за кордоном у вигляді окремих видань або у виданнях «В рядах УПА», «Літопис УПА»);

- спогади вивезених до фашистської Німеччини на примусові роботи.

Післявоєнна історія України відображена у мемуаристиці фрагментарно. Існують опубліковані спогади деяких партійних діячів (М. Хрущова, П. Шелеста, О. Ляшка, Ф. Моргуна та ін.), а також рядових працівників, як-от київського токаря В. Семинського, та діячів літератури і мистецтва. Зазвичай ці мемуари дотримуються офіційних оцінок, багато фактів та подій у них просто замовчуються. Більш об'єктивніше висвітлюються тогочасні події у спогадах партпрацівників 60-80-х рр. Г. Вашенка, Ф. Овчаренка, Я. Погребняка, письменника О. Гончара, харківського історика І. Рибалки.

У 60-80-ті рр. набули поширення документи самовидаву, авторами яких були політв'язні концтаборів та в'язниць СРСР. Їм вдавалося передати ці документи своїм друзям чи однодумцям на волі, наприклад, книга спогадів, листів В. Чорновола «Хроніка таборових буднів», Д. Шумука «Пережите і передумане»).

Складні процеси в економіці, політиці та суспільному житті України в останні роки її перебування у складі СРСР поки що проаналізовані лише в небагатьох мемуарах. Серед них, зокрема, варто згадати книгу экс-прем'єра України В. Масола («Упущенный шанс»). Що ж до видань, присвячених становленню та розвитку суверенної української держави, то їх кількість поки що незначна. Особливу увагу привертають спогади Президентів України Л. Кравчука («Последние дни империи»), Л. Кучми («О самом главном»), В. Ющенко («Недержавні таємниці»), колишнього Голови правління Національного банку України В. Гетьмана («Як приймалася Конституція»), письменників І. Драча, Б. Олійника, І. Щербака, В. Яворівського.

Завершуючи огляд мемуарних джерел, варто підкреслити важливість звернення до бібліографічних посібників при їх відборі для дослідження. На жаль, всеохопного покажчика української мемуаристики досі не існує, хоча частина її увійшла до багатотомного анотованого видання російської мемуаристики з XV ст. до 1917 р. (5 томів, 13 частин).

Щоденники, як один із різновидів мемуарів, представляють історію України ХХ ст. вибірково. Деякі періоди висвітлені недостатньо або зовсім не відображені. Це пояснюється кількома чинниками: швидким розвитком подій, прискоренням темпів життя та небажанням людей бути відвертими навіть на папері. Водночас, окремі періоди досить повно відображені у щоденниках, зокрема передумови і розвиток Української революції 1917-1920 рр., а також оцінка подій у Росії того часу.

Щоденників радянського періоду збереглося небагато, оскільки влада часто використовувала їх як докази на судових процесах. Так сталося зі щоденником видатного вченого-українознавця С. Єфремова, засудженого у справі Спілки визволення України. Його щоденник, виявлений в архіві СБУ, опублікували. У 90-ті рр. побачили світ щоденники В. Вернадського, О. Гончара, О. Довженка та інших видатних діячів української науки і культури. Особливої уваги заслуговує щоденник поета-дисидента В. Стуса, складений під час його перебування в одному з радянських концтаборів. У ньому 12 не датованих по днях і навіть місяцях записів за 1982 р., які доповнюють картину українського визвольного руху доби тоталітаризму.

Щоденники відродилися у досить великих масштабах у роки Другої світової війни. Її події, зокрема партизанський рух, докладно відображені у щоденникових записах секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Попудренка (відтворив події 1941-1943 рр. на Чернігівщині), командира партизанського з'єднання М. Наумова та комісара з'єднання С. Руднева, в яких відображені партизанські рейди 1943 р. по тилах ворога.

В умовах суверенної України, незважаючи на відсутність цензури, щоденники не набули поширення.

Щодо *епістолярних джерел*, то вони здебільшого не опубліковані і зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях або приватних зібраннях. Виокремлюються листи С. Петлюри часів національно-визвольних змагань

1917-1920 рр. і післяреволюційної доби. Окремі публікації приватних листів здійснені за радянських часів. Опубліковані, зокрема, 250 листів мешканців України, які були насильно вивезені до гітлерівської Німеччини в роки Другої світової війни. У роки державної незалежності України розгорнулася активна робота щодо оприлюднення епістолярної спадщини осіб, які стали жертвами тоталітарного режиму. Зокрема, було опубліковано майже 400 листів поета, політичного в'язня В. Стуса за 1959-1985 рр. Оприлюднена і епістолярна спадщина академіка Д. Яворницького. Вчені української діаспори видали, зокрема, численні листи діячів української культури, які опинилися за межами України, за 50-80-ті рр. ХХ ст., зокрема листи політв'язня письменника Б. Антоненка-Давидовича.

В архівосховищах, бібліотеках, наукових установах, приватних колекціях зберігається чимало неопублікованих листів. Велика колекція листів, зокрема, зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, в Інституті літератури НАН України (наприклад, є листи І. Дзюби, І. Драча, М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Шевчука та ін.).

Лекції 5-6

Тема: Методика опрацювання актових та діловодних історичних документів

План

1. Актіві та діловодні історичні документи: загальна характеристика.
2. Архівна евристика: практичні аспекти.
3. Етапи роботи користувачів у читальних залах архівів.

Рекомендована література: 1, 24-26, 29-33, 41, 48-50, 58-59, 63, 85, 86, 97, 99, 100, 104-108, 116, 132, 137, 141, 142, 153, 164, 191, 192, 201, 203, 214, 238, 253, 277, 285, 286, 302, 313, 317, 335, 338, 358, 359, 372, 374, 388, 401, 407, 410, 423, 435

1. Актіві та діловодні історичні документи: загальна характеристика

Найбільш численними, різноманітними за формою і найціннішими за значенням є актові історичні джерела. Поняття «актові джерела» (від лат. *actus*, що походить від *ago* – приводжу в дію) використовується в джерелознавстві в різних значеннях – у вузькому та широкому розумінні. У вузькому значенні вони розуміються як правові документи, в яких зафіксовані договори та угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою

і церквою тощо. У науковій літературі такі акти поділяються на дві великі підгрупи: приватноправові і публічно-правові.

Приватноправові акти складаються приватними особами і закріплюють вільне волевиявлення громадян із різних питань. Ці документи регулюють відносини між окремими громадянами і надзвичайно різноманітні за видами: духовні заповіти, купчі, що засвідчують факт купівлі-продажу, орендні договори тощо.

Публічно-правові акти виникають внаслідок діяльності органів влади, суду та інших установ. Це великий масив різноманітних за походженням, змістом та формою документів, до яких входять матеріали від органів влади, суду, церковних установ, громадських організацій, політичних партій тощо. Спеціальні актові документи вивчає дипломатика – актове джерелознавство.

В історичній науці використовується термін історичні акти, які розуміються як документи, що юридично фіксують укладення або вирішення договорів між певними юридичними сторонами. Вони містять інформацію про конкретного автора та адресата, безпосередньо чи опосередковано.

Класифікація актів:

1. *За походженням чи авторством:* публічні, приватні, приватно-публічні, публічно-приватні.
2. *За місцем дії:* державні, церковні, світські.
3. *За співвідношенням змісту тексту та ситуації:*
 - Договірні (міжнародні світські договори, конкордати, приватні угоди, такі як відкуп, підряд, купівля, дарування, обмін тощо).
 - Договірні-законодавчі (давньоримські та середньовічні дипломи, жалувальні, уставні грамоти).
 - Договірні-засвідчувальні (дипломи на титули, чини, звання, мандати, ранги, метрики).
 - Договірні-законодавчо-розпорядчі (заповіти монархів).
 - Договірні-розпорядчі (духовні грамоти, векселі, укази, розпорядження, постанови).
 - Договірні-протокольні-резолютивні (судові грамоти, витяги з протоколів).
 - Договірні-реєстраційно-облікові (сотниці, витяги з писцових книг).
 - Клопотальні (характеристики, рекомендаційні листи, поруки).
 - Договірні-облікові (посольські, родовідні, приходсько-витратні, домові, оброчні книги).
 - Договірні-доповідні (відозви-угоди).
 - Договірні-епістолярні (відкриті листи, послання церковних ієрархів, енцикліки).

Термін «акт» для позначення юридичних документів в Україні став широко використовуватись у XVI ст. Раніше різні за змістом і правовим значенням документи (понад 150 видів), що діяли на українських землях, називалися привілеями, грамотами або універсалами.

Для історика найважливішими є **законодавчі акти**. Їхнє значення полягає в тому, що вони формують основу всіх правових норм, що визначають характер взаємовідносин у всіх сферах суспільного життя. Особливість цих джерел полягає в тому, що вони відображають історичну реальність не через факти, а через юридичні норми. Аналіз цих норм дозволяє історикам робити висновки про політичний і економічний стан суспільства, розвиток соціальних процесів, культури, моралі та приватних відносин.

Перші законодавчі акти на українських землях з'явилися ще за князівських часів. До найдавніших актових джерел належать *міжнародні договори* князів з імператорами Візантійської імперії. Перший такий договір було укладено між київським князем Аскольдом та імператором Василем I Македонянином. Відомими є міжнародні договори Русі із Візантією 907, 911, 944 і 971 р.

До нормативних пам'яток того періоду належать, передусім, *уставні грамоти князів*, більшість з яких стосується визначення ролі церкви в державній владі, регулювання взаємовідносин між світською та церковною владою, участі церкви в зборі та розподілі данини, а також її функцій у судочинстві. Найдавнішою уставною грамотою, що збереглася в пізніших копіях, є Устав князя Володимира Святославича, який стосується десятин, судів і церковних людей. Цей документ надавав певні майнові права Десятинній церкві в Києві. З першої половини XI ст. дійшов текст церковного Уставу Ярослава Володимировича, XII ст. – Ростислава Мстиславича (1137 р.), Святослава Ольговича (1137 р.). До XIII ст. відноситься Уставна грамота Володимир-Волинського князя Мстислава Даниловича, що регулювала розміри та форми повинностей місцевого населення на користь князя. Ці правові пам'ятки були ретельно вивчені істориками та юристами й опубліковані.

Однією з найзначніших пам'яток права Київської держави є перший *писемний кодекс законів «Руська правда»*, що діяв в Україні-Русі упродовж кількох століть. Це джерело має три основні редакції: Коротку, Розширену та Скорочену, кожна з яких була створена в різні періоди. Найдавнішою є Коротка редакція, яка датується 1016 р. Вона складається з 4 частин: Правди Ярослава, Правди Ярославичів, Покон вірний, Урок мостникам. Розширену редакцію складають Коротка «Руська правда» і Устав Володимира Мономаха. Скорочена редакція є скороченням Розширеної редакції і використовувалася у церковних судах до XV ст. Найповнішу публікацію цього важливого історичного джерела здійснив академік Б. Греков у 1940-1963 рр. У 1993 р. Л. Білецький підготував нову працю, присвячену «Руській правді», в Українській Вільній академії наук у діаспорі.

Досить поширеними були *грамоти*: публічно-правові (бл. 150 різновидів: жалувані грамоти дарчі, вотчинні, несудимі, митні і т.д.) і приватно-правові (купчі, закладні, роздільні, полюбовні, відпускні, орендні, духовні тощо). Грамоти склалися з трьох частин: начального протоколу (інвокація, інтитуляція, салютація), основоного тексту і кінцевого протоколу.

У XIV ст. поширеними були *грамоти про надання королем привілеїв містам із магдебурзьким правом*. Першим містом України, якому у 1339 р. було надане магдебурзьке право стало м. Сянок (нині входить до складу Польщі). Згодом воно було надане Львову (1356 р.), Кам'янцю (1374 р.), Берестю (1390 р.), Дорогочину (1429 р.), Смотричу (1448 р.), Києву (1494 р.) і т.д.

Після приєднання українських земель до Великого князівства Литовського (XIV ст.) та згодом до Речі Посполитої (1569 р.), на ці території поширилася дія *Литовських Статутів* – основних законодавчих актів ВКЛ. Багато ідей цих статутів були запозичені з правових норм та традицій Київської держави, зокрема з «Руської правди». Відомі три Литовські Статути: Старий (1529 р.), Волинський (1566 р.) та Новий (1588 р.), які охоплювали всі сфери права. Вони продовжували діяти і після включення українських земель до Польської корони, а після Люблінської унії їхнє застосування розповсюдилося на Київщину, Брацлавщину та Волинь. Ці статути використовувалися навіть у пізніші часи, під час козацько-гетьманської держави, хоча в Україні також діяло звичаєве козацьке право.

Земельні відносини на українських землях, що ввійшли до складу Польщі, регулювалися *Пйотровським та Віслицьким статутами*. На Закарпатті земельні та суспільні відносини врегулював «Єдиний декрет» угорського короля Людовіка Анжуйського.

До найбільших зібрань джерельних матеріалів актового характеру належить матеріали *Литовської та Польської (Коронної) метрик*. Вони з XV ст. серіями вписних книг велися при дворах відповідно Великого князя Литовського і польського короля. У книги вписували королівські або великокнязівські універсали, декрети, мандати, конституції та постанови сеймів тощо. Коронну метрику склали такі серії книг: книги вписів, посольств, з печатками, публічних справ, асесорського суду, референдарського суду, люстрацій, Мазовецька метрика. У книзі вписів вміщено Руську (Волинську) метрику, що містила вписи актів з Волині, Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини з 1569 до 1673 р. Литовська метрика складалася із книг справ судових, аренд, посольств.

Серед інших актів виокремимо «Уставу на волоки» 1557 року, видана Литовським князем Сигізмундом II Августом, а також *інвентарні описи* (описи феодальних маєтків) та *люстрації* (описи державних маєтків, міст, замків, старост, воєводств).

Козацько-гетьманська держава, що виникла внаслідок переможної національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, відродила вікові традиції Київської держави та створила ряд унікальних законодавчих і управлінських актів. Основними з них були *універсали* – публічно-правові документи, які видавали гетьмани, іноді також полковники та кошові отамани, а також накази цих посадових осіб. Найбільшу цінність для істориків становлять універсали та накази гетьмана

Б. Хмельницького, а також універсали інших гетьманів. У 1998 р. в Україні розпочалася документальна серія «Універсали українських гетьманів». Перший том містить не лише відомі універсали Б. Хмельницького (169), але й сумнівні та підроблені, що приписуються йому, а також 22 універсали полковників. У наступних дев'яти томах планується публікація універсалів інших гетьманів. Видані універсали гетьманів І. Мазепи, П. Полуботка, І. Виговського, І. Самойловича.

Важливим джерелом для вивчення розвитку українського законодавства є Конституція П. Орлика, гетьмана у вигнанні. Повна назва цього документа – *«Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького»* або *«Бендерська конституція»*. Документ складався зі вступу й 16 статей. У ньому проголошувалася незалежність України від Росії і Речі Посполитої; обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз з Кримським ханством; територія України визначалася Зборівським договором 1649 р.; козакам поверталися їхні традиційні території на Подніпров'ї; вищою законодавчою владою була Генеральна рада, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців; рада обиралася тричі на рік – на Різдво, Покрову, Великдень; гетьмана визнано главою держави, йому заборонялося втручатися у справи Генерального суду і Генерального скарбу; у перервах між засіданнями Генеральної ради значні питання державного життя вирішували спільно гетьман і генеральна старшина; всі посади в Українській державі, яка проголошувалася республікою, мали бути виборними; спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина; гетьман мав захищати козацтво від надмірних податків і повинностей. Конституція хоч і не була втілена в життя, але є унікальним історичним документом. Вона є першою демократичною, народною конституцією України. До цього жодна з країн світу не мала подібних документів.

У 1710 р. він разом із соратниками розробив демократичну Конституцію, відому як *«Вивід прав України»*, де визначив принципи суверенітету Української держави та її право на незалежність. Закріплені в цьому документі прогресивні для того часу правові норми, такі як розподіл влади на три гілки, право міст на самоврядування і соціальний захист незаможних верств населення, згодом знайшли відображення в українському законодавстві.

Після приєднання значної частини українських земель до Росії, з метою уніфікації правових норм, у 1728 р. царським указом в Україні була створена кодифікаційна комісія, до складу якої увійшли 70 представників козацтва, духовенства та міст. П'ятнадцятирічна праця комісії завершилася створенням першого українського правового кодексу, відомого як *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*. Цей документ складався з 30 розділів, 531 статті та 1714 пунктів, і мав на меті замінити всі попередні правові джерела, такі як Литовські Статути, Магдебурзьке право, законодавство Речі Посполитої, російські закони та козацьке звичаєве право. Проте, затвердження кодексу

затягнула генеральна та полкова старшина разом із царською адміністрацією, а в другій половині XVIII ст. ситуація в Україні змінилася, позбавивши її автономії. Хоча кодекс так і не був впроваджений у життя, як історичне джерело він зберіг своє значення і донині. Вперше виданий у 1879 р. О. Кістяківським, цей кодекс уже понад 100 років вивчається істориками та правниками. До 250-річчя завершення його роботи було здійснено повне видання з ґрунтовним науковим коментарем.

До пам'яток українського права належать також збірник основних законів, які діяли в судочинстві України, під назвою «Суд і розправа в правах малоросійських», який у 1750 р. створив український юрист Ф. Чуйкевич. У 1767 р. канцлер О. Безбородько опублікував збірник «Екстракт малоросійських прав».

З другої половини XVIII ст. на українські землі почало поширюватися російське законодавство, зокрема Соборне уложення 1649 року – перший кодекс законів Російської імперії, а також інші законодавчі акти. В умовах самодержавства регулювалися всі аспекти суспільного життя, такі як політика, економіка, культура та побут. Це призвело до формування великої кількості законодавчих актів, які є важливими для розуміння умов життя українців під імперською владою.

Законодавчі акти в Росії поділялися на різні категорії: царські укази, маніфести, устави (для окремих відомств), рескрипти (адресовані окремим особам) та регламенти (правила роботи установ). У XIX–XX ст. було видано кілька зведень чинних законів Російської імперії (останнє у 1911 р.), в яких тексти законів систематизовані. Проте багато законів, що стосуються України, не були включені до цих видань, тому для дослідження доцільно звертатися до «Полного собрания законов Российской империи» (ПСЗ), заснованого в 1830 р. До цього видання увійшли всі основні закони російського царського уряду. Воно разом з додатками має 233 томи і півтоми, поділені на три частини (відділення). Перше відділення включило закони з 1649 до 1825 р., друге – з 1825 до 1881 р., третє – з 1881 до 1913 р.

Ретельне вивчення цього зібрання дозволяє охарактеризувати політику царизму щодо України, хоча воно не охоплює всі законодавчі акти, оскільки таємні акти залишилися поза увагою. Із зазначених актів видно, як поступово обмежувалася гетьманська влада в Україні, ліквідовувалися її державні інституції, а також мали місце утиски української культури та мови. Наприклад, до зведення входять укази Петра I про підпорядкування України Сенату з 1722 року, створення Малоросійської колегії та призначення «бригадира Вельямінова» до її складу, а також про призначення полковників до українських полків з числа росіян. До ПСЗ також увійшли укази Катерини II, які остаточно знищили гетьманське правління. У листопаді 1764 р. цариця ліквідувала гетьманство і передала управління Україною Малоросійській колегії. Подальші акти російського уряду призвели до повної ліквідації гетьманського устрою, що підтверджують законодавчі акти, такі як «Маніфест

про знищення Запорізької Січі» від 3 серпня 1775 р., укази про ліквідацію полків в Україні з 16 вересня 1781 р. та скасування козацького війська у 1783 р.

Було виготовлено також систематичне зібрання діючих законів, розташованих за тематичним принципом «*Свод законов Российской империи*», перше видання якого вийшло в 1832 р.

Залучення корпусу законодавчих джерел Російської імперії у дослідження історії України значно полегшує довідкове видання, складене С. Рубінштейном, яке містить покажчик указів та урядових розпоряджень по українських губерніях з 1652 по 1892 р.

Західноукраїнські землі, після поділів Польщі у 1772 та 1795 рр., увійшли до складу Австрії, де на них поширилися *патенти (закони)*, видані цісарем Австрії, а після утворення Австро-Угорщини у 1867 р. – імператором цієї держави.

Щодо законодавчих актів періоду Української революції 1917-1920 рр., радянської доби, періоду державної незалежності України, то їх ми охарактеризували у попередній лекції.

2. Архівна евристика: практичні аспекти

Молоді дослідники мають вміння професійно шукати достовірну та актуальну інформацію, робити висновки й приймати обґрунтовані рішення. У сучасну епоху глобальних комунікацій цей пошук здебільшого пов'язаний з Інтернет-технологіями, і архівну евристику часто вважають застарілою та трудомісткою. Проте джерельна база сучасної історичної науки переважно зосереджена в архівних документах, які відображають ключові етапи розвитку суспільства. В архіві справжній науковець може відчувати себе першопрохідцем, виявляючи невідомі раніше джерела, що не порівняти з враженням від перегляду документів на екрані.

Важливим аспектом формування дослідницької культури є оволодіння основними принципами архівознавства та розуміння правових аспектів доступу до документів, організації Національного архівного фонду (НАФ), принципів комплектування архівів і системи довідкового апарату.

Правові аспекти доступу до документальної спадщини регулюються Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Цей закон гарантує вільний доступ до відкритої інформації, довідкового апарату та архівних баз даних для громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які легально перебувають в Україні. Обмеження доступу стосуються лише неповнолітніх, осіб, визнаних судом недієздатними, а також тих, хто грубо порушував правила користування архівними документами. Тимчасові обмеження можуть бути пов'язані з необхідністю науково-технічної обробки документів, їх поганим фізичним станом або потребою в реставрації. Доступ також обмежується до інформації, що є комерційною таємницею або містить захищені законом персональні дані.

Знання основ організації архівних документів допоможе дослідникам орієнтуватися в багаторівневій інформаційній системі НАФ, де ключовим принципом є збереження цілісності документальних комплексів, об'єднаних за походженням. Порушення цієї цілісності може призвести до втрати інформаційного потенціалу та зниження евристичних якостей документів.

Організація документів НАФ відбувається у кілька етапів:

- на *міжархівному рівні* документи розподіляються між архівними установами згідно з їх правовим статусом і профілем. Архіви поділяються на загальні та спеціалізовані. До спеціалізованих архівів належать: Центральний державний архів громадських об'єднань та українців, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного, Центральний державний науково-технічний архів України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України та галузеві архіви. Документи загальнонаціонального значення зберігаються в 9 центральних державних архівах, 13 галузевих архівах та архівних підрозділах державних наукових установ, музеїв і бібліотек. Документи місцевого значення зберігаються в Державному архіві Автономної Республіки Крим, у 24 державних архівах областей, міст Києва і Севастополя, а також у 488 архівних відділах райдержадміністрацій і 168 архівних відділах міських рад. Веб-портал Держкомархіву (<http://www.archives.gov.ua>) та міжархівні довідники є надійними джерелами для отримання інформації про склад і зміст документів НАФ.

- на *рівні архіву* документи організуються у цілісні документаційні комплекси – архівні фонди. Ці фонди є основною одиницею класифікації НАФ і складаються з архівних документів, що були зібрані в процесі діяльності юридичних або фізичних осіб, об'єднаних за генетичним, історичним або логічним зв'язком. Принцип неподільності архівного фонду забезпечує його цілісність і повноту, що визначає пофондове зберігання документів в архівах, за винятком нефондових документів, таких як аудіовізуальні та науково-технічні матеріали.

- на *рівні документаційних комплексів (архівних фондів)* документи організовані шляхом формування справ за авторською, кореспондентською, номінальною, предметною (тематичною), хронологічною, географічною та іншими ознаками.

- на *рівні справи (одиниці зберігання)* неподільною структурною одиницею є окремий документ, що має самостійне значення і виступає як об'єкт пошуку.

Для пошуку архівної інформації необхідно знати основи комплектування архіву (систематичне поповнення складу документів архіву відповідно до його профілю). Більшість архівних джерел є результатом документування діяльності юридичних або фізичних осіб, які є фондоутворювачами і документи яких на підставі відповідної експертизи цінності підлягають подальшому зберігання.

Приймання документів НАФ до архіву здійснюється лише після закінчення граничних термінів їх зберігання в архівних підрозділах юридичних осіб –

джерелах комплектування архіву. Відповідно до законодавства, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні і комунальні підприємства, установи та організації після закінчення тимчасових строків зберігання документів НАФ в їх архівних підрозділах зобов'язані передати їх на постійне зберігання до відповідного архіву. Приватні власники документів самостійно приймають рішення щодо передавання документів на зберігання до архівів.

Перед початком пошуку документів в архіві важливо врахувати, що фондоутворювачі зберігають такі категорії документів:

- *Управлінська документація:*

центральних органів виконавчої влади, установ та організацій, що підпорядковуються їм, а також Національної та галузевих академій наук – 15 років;

документи Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських рад і державних адміністрацій, а також підпорядкованих їм організацій – 10 років;

документи районних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, а також сільськогосподарських підприємств – 5 років.

- *Записи актів цивільного стану, нотаріальні дії, судові справи, документи з особового складу, господарські книги, а також документи з приватизації житлового фонду – 75 років.*

- *Науково-технічна документація – 25 років.*

- *Аудіовізуальні документи – 1 рік після їх виробництва або публікації.*

- *Електронні документи – 3 роки.*

Основним джерелом інформації є *архівні довідники*, які формують систему довідкового апарату НАФ та дозволяють проводити багатогранний пошук інформації на всіх рівнях архівної спадщини.

Міжархівні довідники (путівники по архіву, тематичні путівники, тематичні огляди) подають інформацію про документи кількох архівів та НАФ в цілому. Саме їх необхідно використовувати досліднику під час визначення архівів, де необхідно здійснювати пошук.

Міжфондові довідники, такі як путівники по фондах архіву, анотовані реєстри описів, каталоги та тематичні огляди, надають інформацію про документи різних фондів у конкретному архіві. Путівник по фондах архіву створено для загального ознайомлення зі складом і змістом окремого фонду, але нові покоління путівників, на відміну від радянських, містять дані про всі документаційні комплекси НАФ, хоча зазвичай недостатньо деталізовані для дослідників.

Недоліком традиційних архівних путівників є їх рідке оновлення, що призводить до відображення статичної інформації, яка не враховує останніх змін у складі фондів. Ознайомитися з путівниками більшості архівів України можна онлайн на сайті Держкомархіву.

В архівах існують різні *каталоги-довідники*, які доповнюють один одного і розкривають склад та зміст документів з різних аспектів. Вторинна документна інформація в каталогах систематизується відповідно до обраної схеми класифікації, незалежно від фондової належності. Каталоги можуть бути систематичними, предметно-тематичними (наприклад, з історії установ або адміністративно-територіального поділу) та предметними (іменні, географічні).

Проте, оскільки кількість документів, оброблених для каталогу, може бути невеликою, це суттєво не впливає на результати пошуку. Крім того, каталожні описи можуть містити помилки, як змістовного, так і технічного характеру.

Фондові довідники, такі як архівний опис, покажчик до описів фонду та огляд фонду, слугують для пошуку документів у конкретному архівному фонді. Найбільш цінним для дослідників є *архівний опис*, що містить описові статті справ і призначений для їх обліку та розкриття змісту.

Огляд – це архівний довідник, який надає систематизовану інформацію про склад і зміст окремих документальних комплексів, включаючи джерелознавчий аналіз документів. Існують різні види оглядів: огляд архівного фонду, що містить дані про склад і зміст документів одного фонду, та тематичний огляд, який охоплює склад і зміст документів з певної теми в одному чи кількох фондах.

Покажчик в архівному довіднику може бути окремим елементом або самостійним довідником. Основні види покажчиків включають тематичні, предметні, іменні, географічні та хронологічні. Як самостійний довідник, покажчик систематизує назви предметів чи явищ, що згадуються в архівних документах, з вказівкою на пошукові дані. Проте через обмежену кількість покажчиків їх вплив на евристичну діяльність дослідника є незначним.

Зведений довідник, що містить інформацію про всі фонди архіву, є *списком фондів*, де кожен фонд представлений за порядковим номером.

Ознайомлення з основами архівознавства дозволяє досліднику ефективно спланувати подальші пошукові дії. *Для правильної організації процесу пошуку доцільно поділити його на такі етапи:*

1. Опрацювання опублікованих джерел та складання докладної бібліографії за темою. Пошук та використання друкованих видань зазвичай є простішими, ніж архівний пошук. Вихідними посібниками можуть слугувати бібліографічні та довідково-енциклопедичні видання, архівні довідники, які допоможуть скласти список архівів та фондів, що містять інформацію за темою.

2. Виявлення фондів за обліковими даними та довідниками конкретного архіву, документи яких можуть містити потрібні джерела. Це включає перегляд описів фондів і визначення справ для детального перегляду.

3. Проведення пошуку первинних документів шляхом перегляду та читання архівних матеріалів.

4. Оформлення результатів пошуку.

Якщо в архівних документах буде знайдена потрібна інформація, її можна занотувати, скопіювати за допомогою власних пристроїв або замовити

виготовлення копії (на платній основі). У будь-якому випадку обов'язково потрібно зазначити архівний шифр документа, який є вторинною архівною інформацією та формою емпіричного наукового підтвердження. Архівний шифр складається з назви архіву, номера архівного фонду, архівного опису, одиниці зберігання (наприклад, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 128, оп. 1, спр. 25, арк. 11). Правильне оформлення покликання на архівні документи підтверджує науковий пріоритет у використанні джерела.

Варто зазначити, що всі етапи, окрім першого, відбуваються в архіві, де співробітник читального залу виконує функцію «інформаційного брокера», а пошук необхідно проводити самостійно, попередньо ознайомившись з правилами роботи з документами НАФ.

Запропонована схема пошуку є орієнтовною і не є вичерпною, оскільки евристична діяльність – це творчий процес, що залежить від інтелектуальних здібностей дослідника. Щодо перспектив розвитку архівної евристики, варто зазначити, що хоча комп'ютерні технології значно спрощують традиційний архівний пошук, відмовитися від нього буде неможливо, поки останній документ НАФ не буде описаний і представлений в електронній формі в Інтернеті.

3. Етапи роботи користувачів у читальних залах архівів

Основною функцією читального залу є організація роботи користувачів, які бажають самостійно шукати документи та досліджувати такі теми, як історія подій, населених пунктів, установ або генеалогічні дослідження, а також тих, хто шукає інформацію соціально-правового характеру, але не має достатніх даних для виконання їх запити у столі довідок, через що направляються до читального залу для самостійної роботи з великим обсягом справ.

Працівник, відповідальний за роботу читального залу, організовує роботу користувачів, виконуючи такі обов'язки:

- оформлює користувачів для роботи в читальному залі, видає перепустки та визначає розклад їхньої роботи;
- надає консультації щодо наявності фондів, складу та змісту документів за певними темами, включаючи розроблені архівом методики їх пошуку; при необхідності спрямовує користувачів до відповідних спеціалістів архіву для більш детальних консультацій;
- інформує про інформаційні послуги архіву (безкоштовні та платні), надає інформацію про вартість платних послуг, порядок їх надання та оплати, а також повідомляє користувачів про підстави і періоди обмеження доступу, видачі та копіювання документів;
- знайомить користувачів з науково-довідковим апаратом архіву та етапами роботи;

- приймає замовлення на видачу описів і справ, організує роботу користувачів відповідно до їхніх замовлень, приймає справи (описи) після закінчення роботи користувача та передає їх зберігачу фондів;

- на запит користувачів оформлює результати їхньої роботи, готує архівні довідки, витяги, копії документів, історичні довідки, завірені печаткою архіву та підписом керівника;

- звітує начальнику відділу щомісяця, щоквартально та узагальнює роботу читального залу у річному звіті.

Підготовка користувача для роботи в читальному залі

Користувачам, які планують працювати в архіві, рекомендується заздалегідь підготуватися до цієї роботи. По-перше, перед відвідуванням архіву слід ознайомитися з літературою за темою дослідження, щоб зрозуміти, наскільки глибоко розроблена тема і які історичні джерела, включаючи архівні документи, вже введені до наукового обігу. Оскільки документи архіву систематизовані за фондами організацій та установ, для дослідження певного історичного періоду варто ознайомитися зі структурою державних установ того часу та їхніми функціями. Корисними для користувачів є матеріали, опубліковані на веб-сайтах архівів. До них належать списки фондів, описи справ, довідники, а також публікації працівників архіву.

Оформлення користувачів для роботи у читальному залі

Згідно з «Основними правилами роботи державних архівів України» (пп. 9.4.4.1 - 9.4.4.4.), користувачі повинні бути оформлені відповідно до таких вимог:

- фізичні особи, які бажають користуватися документами архіву з власної ініціативи, заповнюють заяву-анкету;

- особи, які мають намір користуватися документами архіву від імені юридичної особи (виконання службового доручення, проведення планового наукового дослідження), разом із заявою-анкетою подають документ (лист-рекомендацію від установи за підписом керівника), що підтверджує їхні повноваження.

Користувача, який недостатньо володіє мовою документів, може супроводжувати перекладач, якого оформлюють як окремого користувача. Користувач повинен отримати у керівництва архіву (директора або його заступника, відповідального за цей напрямок роботи чи тимчасово виконуючого обов'язки директора) дозвіл на роботу з документами за заявленою темою, який надається на один рік від моменту оформлення. За потреби, заява користувача може бути продовжена. У разі вибору нової теми, користувач оформлює нову заяву-анкету. На підставі оформленого дозволу і документа, що посвідчує особу, користувачеві видається перепустка до читального залу, яка є дійсною протягом усього періоду роботи у читальному залі.

Для постійних відвідувачів, зокрема тих, хто займається генеалогічними дослідженнями тривалий час, працівник читального залу зазначає на

зворотному боці перепустки дати запланованих відвідувань архіву, узгоджені з користувачем. Користувачі, які працюють у читальному залі певний період (іноземні чи іногородні у відрядженні), мають право відвідувати читальний зал щоденно.

На кожного користувача працівник читального залу заводить справу, в якій групуються: заява-анкета з резолюцією керівника архіву про надання дозволу або відмову в дозволі на роботу з документами, заяви про продовження строків користування, замовлення на видачу описів і документів, на копіювання документів, повідомлення про зміну анкетних даних, листування з користувачем. Справи користувачів реєструються у журналі реєстрації користувачів та їх справ і зберігаються у читальному залі протягом роботи користувача та одного року після її закінчення, після чого долучаються до архівного фонду. Дозволяється ведення обліку користувачів в автоматизованому режимі.

Відвідування користувачів фіксуються у «Журналі відвідувань», де користувач щоразу записує своє прізвище та ініціали і ставить підпис. Користувачі можуть залишити свої відгуки та пропозиції щодо роботи читального залу у «Журналі відгуків і пропозицій». Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, мають ті самі права доступу до документів НАФ і такі ж обов'язки щодо їх користування, як і громадяни України.

Етапи роботи користувачів

Робота користувача у читальному залі проходить у кілька етапів:

- ознайомлення з науково-довідковим апаратом архіву;
- замовлення описів і справ;
- робота з документами;
- оформлення результатів роботи та повернення справ.

Кожен з цих етапів потребує певних навичок.

1. Опрацювання науково-довідкового апарату

Опрацювання науково-довідкового апарату (НДА) є початковим і надзвичайно важливим етапом роботи дослідника, від якого залежить кінцевий результат.

Інформацію можна шукати двома шляхами:

• Найкоротшим шляхом є звернення до каталогу архіву, де інформація систематизована за темами. Опрацювання каталожних карток дає уявлення про виявлені, обліковані та, можливо, вже використані дослідниками і опубліковані документи за даною темою. Картки тематичного розділу також повідомляють, в яких фондах міститься цікава для користувача інформація та наскільки глибоко розроблена тема.

• У разі відсутності інформації за темою дослідження в каталозі або при бажанні більш глибоко дослідити тему, рекомендується звертатися до детального вивчення всього комплексу науково-довідкового апарату архіву: спочатку до путівників, картотек і реєстрів фондів, потім до описів фондів.

Також корисно опрацьовувати різноманітні довідкові видання архіву, тематичні огляди, бази даних тощо.

2. Оформлення замовлення на видачу описів і справ

Користувач оформлює замовлення на описи і справи, заповнюючи спеціальні бланки замовлень. У замовленні на видачу описів слід зазначити номер фонду, номер відповідного опису та назву опису (для фондів зі складною структурою). Для замовлення описів дорадянського періоду необхідно скористатися довідниками, щоб точно визначити та вказати на бланку потрібні номери фондів.

Для описів фондів радянського періоду, які ще знаходяться в стадії розробки, необхідно зазначити в замовленні період (роки), який вас цікавить. Користувач може замовити одночасно до 10 описів. Заповнений бланк замовлення передається завідувачу читального залу, який інформує користувача про термін виконання замовлення (для іногородніх та іноземних користувачів – наступного дня, у виключних випадках – у день замовлення; для місцевих користувачів – за індивідуальним розкладом відвідування читального залу, за попереднім записом). При отриманні описів користувач зобов'язаний розписатися у бланку замовлення за кожний опис.

Після завершення роботи користувач здає описи разом із замовленням завідувачу читального залу, який списує описи з користувача і передає їх у той же день зберігачу відділу зберігання та обліку фондів разом із замовленням. Після цього бланк замовлення повертається до читального залу і підшивається в особову справу користувача. Термін користування описами не може перевищувати 5 днів.

У замовленні на видачу справ необхідно зазначити номер фонду, номер опису, номер справи, заголовок справи та кількість аркушів у справі (якщо вказано в описі). Користувач може замовити 5-10 і більше справ (у кожному держархіві ця кількість варіюється), загальна кількість аркушів у замовленні не повинна перевищувати тисячу аркушів. Замовлення на справи дорадянського і радянського періодів оформлюються на окремих бланках. Фонди радянського періоду в обласних і міських архівах мають індекс «Р» (радянський), наприклад, Р. 11, Р. 548; колишнього партійного архіву мають індекс «П» (партійний), наприклад, П. 1, П. 48. Користувач повинен заповнювати замовлення на видачу справ, звіряючись з вірчим написом у кінці опису, і замовляти тільки ті справи, що зазначені у вірчому написі як наявні (а не втрачені чи відсутні).

Справи, які розшиті, ушкоджені грибокком, або знаходяться у незадовільному фізичному стані, до читального залу не видаються. Такі справи передаються на реставрацію, яка здійснюється у порядку черги.

3. Правила роботи з документами; права і обов'язки користувачів

Архів на підставі замовлення надає користувачеві за темою його роботи копії документів з фонду користування, а в разі їх відсутності – оригінали документів. Оригінали унікальних та особливо цінних документів можуть бути

видані за згодою керівництва архіву у виключних випадках (спеціальне дослідження зовнішніх ознак тощо). Користувач зобов'язаний запобігати пошкодженню документів, не виносити їх із читального залу, не робити позначок та підкреслень у документах, не писати на аркушах паперу, розміщених безпосередньо на архівних документах. Під час роботи з аудіовізуальними та електронними документами, користувач повинен дотримуватися вимог поводження з цими документами та апаратурою.

Під час отримання документів, описів або друкованих видань користувачі повинні перевіряти їх стан у присутності працівника архіву, повідомляючи про будь-які виявлені пошкодження, відсутність аркушів, неправильну нумерацію тощо.

Користувачі мають право, з дозволу керівництва архіву, користуватися технічними засобами, що полегшують їх роботу (мікрокалькулятор, портативний комп'ютер, диктофон тощо), за умови, що ці засоби не завдають шкоди документам і не заважають іншим користувачам.

Після завершення роботи користувача працівник читального залу візуально перевіряє стан документів (копій) і, у разі виявлення пошкоджень, складає відповідний акт. Детальну перевірку стану справ і документів, нумерації аркушів, наявності всіх особливо цінних та унікальних документів після повернення їх користувачем здійснює зберігач фондів. У разі виявлення пошкоджень складається відповідний акт та інформується керівництво.

Керівництво вирішує, які заходи приймати щодо особи, яка порушила правила роботи з архівними документами (позбавлення права працювати у читальному залі, вирішення питання у судовому порядку тощо). Реставрація документів, пошкоджених з вини користувачів, здійснюється за їх рахунок.

4. Робота з архівними документами: археографічне описування

Комплекс документів, об'єднаних за певною темою, має назву архівна справа.

На обкладинці стандартної архівної справи вказані такі реквізити: назва архівної установи; заголовок справи; дати початкового і кінцевого документів справи за хронологією; кількість аркушів; штамп архіву у лівому нижньому куті обкладинки, де зазначені пошукові дані справи – номер фонду, номер опису та номер справи.

Деякі справи дорадянського періоду можуть мати дві обкладинки з різними заголовками: одна з них буде автентичною, оригінальною, а друга – доданою після реставрації або удосконалення опису. У таких випадках заголовок на другій обкладинці буде більш конкретним та уточненим і саме він значиться в удосконаленому описі, який використовується в теперішній час.

На зворотному боці обкладинки розміщено аркуш використання, який обов'язково заповнюється дослідником після роботи зі справою. Цей аркуш показує, як часто досліджувалася справа, ким саме та з якою метою.

Документи у справі зазвичай розташовані в хронологічному порядку. Кожний аркуш пронумерований зберігачем фондів. Нумерація здійснюється

простим олівцем у верхньому правому куті аркуша з лицьової сторони (звороти нумеруються тільки при підготовці справи до мікрофільмування або оцифрування). Якщо справа перенумеровувалася через реставрацію, видалення чистих аркушів, виправлення помилок нумерації або з інших причин, старий номер закреслюється, а новий ставиться поряд.

Досліднику рекомендується під час роботи зі справою звертати особливу увагу на нумерацію і в разі виявлення помилок повідомляти працівника читального залу.

Справа завершується вірчим надписом, який проставляється зберігачем під час підготовки справи до видачі в читальний зал. У цьому надписі зазначається кількість аркушів у справі, включаючи літерні, а також вказуються аркуші з особливо цінними, унікальними документами, автографами відомих осіб, печатками, малюнками, кресленнями, грамотами, літографіями, марками, фотографіями та іншими цінними художніми та історичними особливостями.

Досліднику-початківцю рекомендується спочатку переглянути справу від початку до кінця, щоб скласти загальне уявлення про склад документів. Після цього слід виявити найбільш змістовні документи і лише потім робити виписки. Варто мати на увазі, що документи дорадянського часу мають специфіку «поглинання інформації» – кожний наступний документ з певного питання повторює зміст попереднього. Наприклад, справа, що містить листування з одного питання, може в самому кінці мати узагальнений документ, який охоплює питання в цілому, описує хід його розв'язання та результат остаточного вирішення.

Певні незручності та витрати часу можуть виникати при роботі з рукописними документами, тексти яких важко читати без спеціальних навичок. Початківцям рекомендується користуватися лупою, звертати увагу на особливості почерків авторів документів і намагатися опанувати читання текстів самостійно, звертаючись до працівника читального залу лише в разі крайньої необхідності.

Рекомендується правильно складати *анотацію на документ* (археографічне описування або легенду). В анотації слід зазначити і викласти у послідовності такі реквізити документа: *дата; назва; автор; адресат; зміст; мова; оригінальність; пошукові дані.*

Датою документа вважається дата, зазначена на бланку установи як вихідна (це дата створення документа автором). Її можна викласти як цифровим, так і словесно-цифровим способом: 02.03.1835 або 2 березня 1835 р.

Назва документа встановлюється дослідником, виходячи з його змісту, авторства та адресації. Наприклад, назва може зазначатися у самому документі, такі як «Автобіографія», «Прохання», «Рапорт», «Заява», «Протокол», «Статут» тощо. Якщо досліджується листування між юридичними або фізичними особами і назва документа не зазначена, дослідник повинен уважно прочитати документ, звертаючи увагу на ключові слова тексту та на те, хто, кому і з якою метою його адресував. Наприклад, типові документи, які установи надавали у

вищі інстанції, включають рапорти, доповідні записки та прохання (у тексті будуть фрази на кшталт: «доповідаю Вам...», «прошу Вас...»). Вищі інстанції надсилали підлеглим установам (посадовим особам) ордери, приписи, циркуляри, накази, директиви та інструкції (у тексті зустрічатимуться фрази як: «приписую Вам...», «прошу Вас...», «наказую...», «циркулярно» тощо). Рівні за статусом установи (посадові особи) обмінювалися відношеннями, повідомленнями, інформаціями та іншими документами (у тексті будуть фрази на зразок: «повідомляю Вас...», «прошу...», «інформую...» тощо).

Автором документа є установа, організація або приватна особа, яка його склала. Бланк установи надає важливу інформацію про неї, включаючи повну назву, підпорядкування та адресу. У дорадянських документах штамп установи зазвичай знаходився у лівому верхньому куті бланка. У радянський період і до сьогодні реквізити часто розташовуються у верхній частині бланка по центру, причому інформація може бути більш детальною, вказуючи розрахунковий рахунок, телефони, електронні адреси, адресу веб-сайту тощо.

Адресат – це установа, організація або приватна особа, до якої надсилається документ. У дорадянський період назва установи-адресата зазвичай розміщувалася у правому верхньому куті бланка установи-автора. Приватні особи оформлювали документацію дещо інакше: назва адресата розташовувалася у верхній частині аркуша по центру, а дані автора (прізвище, ім'я, по батькові, соціальний стан, адреса проживання) вказувалися у правому верхньому куті під назвою адресата. У радянський період і до теперішнього часу адресат зазначається у правому верхньому куті, з вказівкою повної або скороченої назви установи (у називному відмінку), прізвища, імені та по батькові або ініціалів керівника (у давальному відмінку) та адреси.

Текст документа повинен бути максимально стислим, але водночас містити всю необхідну інформацію за темою дослідження. Анотації пишуться сучасною мовою. Зазвичай вказуються тільки посади та звання осіб, тоді як титули і відповідні до них звернення (наприклад, «Ваша ясновельможність», «Ваше превосходительство», «Його Імператорська Величність», «пане...» тощо) не зазначаються.

Щодо мови, офіційна документація дорадянського періоду переважно велася російською мовою, хоча існують значні документальні комплекси іншими мовами. Офіційна документація 1920-х – 1930-х рр., 1960-х р. та з 1991 р. велася переважно українською мовою.

Оригінальність документа визначається наявністю певних реквізитів. Штамп на офіційному бланку, оригінальний підпис керівника та печатка свідчать про те, що це перший з двох обов'язкових примірників документа, який надіслано адресату. Установа-автор зберігає другий примірник (відпуск) – не на бланку, без підпису керівника (може бути підпис діловода або секретаря) та без печатки. Якщо у документах відтворено всі реквізити оригіналу, у правому верхньому куті ставиться позначка «копія».

Необхідно обов'язково фіксувати пошукові дані документів, які використовуються дослідником. Досвід показує, що нехтування цим правилом є типовою помилкою користувачів і призводить до безпідставних повторних замовлень справ. Потрібно зазначати назву архіву, номери фондів, описів, справ та аркушів кожного документа, наприклад: ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 235, арк. 15; Держархів Хмельницької області, ф.р. 1, оп. 2, спр. 9, арк. 7-9зв.

Приклад анотації (легенди) на архівні документи:

28 травня 1885 р. Рапорт інспектора народних училищ Херсонської губернії В.Л. Гордієнка попечителю Одеського навчального округу С.Л. Петровському про стан підготовки до екзаменаційних випробувань учнів підлеглих йому навчальних закладів Олександрійського повіту Херсонської губернії. Оригінал. Рос. мовою.

Держархів Одеської обл., ф. 365, оп. 1, спр. 25, арк. 7-9 зв.

5. Оформлення результатів роботи користувача: архівна довідка, архівний витяг, архівна копія, історична довідка

На прохання користувача можуть бути надані такі види інформаційних документів:

- *Архівна довідка* – офіційно засвідчений архівом документ, що має юридичну силу і підтверджує інформацію про предмет запиту на основі документів архіву із зазначенням їх пошукових даних. Надається на бланку архіву, підписується керівником архіву та завіряється печаткою.

- *Архівний витяг* – офіційно засвідчений архівом документ, що містить точне відтворення частини тексту архівного документа, який стосується певного питання, факту або особи. Надається на бланку архіву, підписується керівником архіву та завіряється печаткою.

- *Архівна копія* – офіційно засвідчений архівом документ, що містить точне відтворення тексту письмового або зображення графічного архівного документа. Надається на бланку архіву, підписується керівником архіву та завіряється печаткою.

- *Історична довідка* – містить виклад змісту документів за певною темою у логічній та хронологічній послідовності із зазначенням пошукових даних документів (у тексті або в кінці тексту).

Усі інформаційні документи оформлюються працівником читального залу і надаються користувачам із застереженням, що вони не можуть бути розмножені (повністю чи у витягах), тиражовані іншим способом або включені до інформаційних мереж чи баз даних без дозволу архіву або Державної архівної служби України (Укрдержархіву).

Лекція 7

Тема: Методика опрацювання статистичних джерел

План

1. Специфіка статистичних джерел.
2. Статистичні видання: загальна характеристика.
3. Методика дослідження статистичних джерел.

Рекомендована література: 40, 131, 132, 133, 137, 138, 141, 142, 178, 247, 299, 301, 404, 430, 431

1. Специфіка статистичних джерел

Історія розвитку статистики бере свій початок у сивій давнині та пов'язана з появою перших держав. Для ефективного управління державою було необхідно мати у своєму розпорядженні різноманітні показники, такі як чисельність і склад населення (вік, соціальний та майновий стан, стать), стан економіки та торгівлі, наявність коштів у державній скарбниці, кількість і розміри земельних наділів, обсяги зібраного врожаю, стан війська тощо.

Статистика як наука збирає, систематизує та узагальнює інформацію про різні аспекти людської діяльності. Сам *термін «статистика»* походить від латинського слова «status», що означає положення або стан явищ. Від цього кореня виникли слова «stato» (державна), «statista» (статистик, знавець держави), та «statistiks» (статистика – сукупність знань та зведень про державу).

Німецький історик, публіцист і статистик Август-Людвіг фон Шльоцер (1735-1809 рр.) відомий своїм крилатим висловом: «статистика – це нерухома історія, історія – це статистика в русі». Втім, за його часів під статистикою розуміли «державознавство» («Staatswissenschaft»), а її завданням було збирання та опис «державних достопам'ятностей», тобто емпіричних фактів. Сьогодні *термін «статистика»* має декілька значень: 1) дані, які характеризують масові суспільні явища; 2) процес збирання, зберігання і оброблення даних про масові суспільні явища, тобто галузь практичної діяльності, спрямованої на одержання, оброблення, аналіз і публікацію масових даних про явища і процеси суспільного життя; 3) наука, яка вивчає величину, розміри й кількісну сторону масових суспільних явищ та процесів у нерозривному зв'язку з їхньою якісною стороною та соціально-економічним змістом.

Залежно від сфери застосування, *статистика* поділяється на різні види, такі як економічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо. Кожен вид статистики має свої особливості та характерні риси. Соціальна статистика, наприклад, досліджує кількісні та якісні показники

суспільного життя, включаючи соціальну структуру і склад населення, рівень освіти і культури, стан здоров'я і медичного обслуговування, зайнятість населення, рівень реальних доходів, споживання матеріальних благ і послуг, житлово-комунальні й побутові умови, умови праці та відпочинку. Економічна статистика зосереджується на кількісному аналізі масових суспільних явищ і процесів у сфері матеріального виробництва, щоб виявити тенденції та закономірності їх розвитку. Використання статистичних методів дозволяє виявити закономірності й тенденції розвитку соціально-економічних явищ і процесів як на національному рівні, так і на рівні окремих регіонів.

На відміну від інших джерел державного чи громадського походження, що формувалися стихійно в процесі діяльності державних і громадських установ, організацій та окремих осіб, статистичні матеріали створювалися цілеспрямовано з наперед заданою метою. *Статистика прагне визначити* чисельність населення, його зайнятість, майновий стан, вік, національність, релігійну приналежність, розселення за регіонами, народжуваність, смертність, коефіцієнт приросту, а також обсяги матеріального виробництва і торгівлі тощо.

При аналізі статистичних джерел важливо враховувати, що статистичні показники часто подаються як середні значення, що не завжди гарантує їхню абсолютну точність. Крім того, одні й ті ж самі показники можуть мати різний зміст у різних умовах. Наприклад, за переписом населення СРСР 1970 року, кількість осіб з вищою освітою на кожну 1 тис. населення відрізнялася між республіками. При середньому показнику 42 по СРСР, у Росії ця цифра становила 44, в Україні – 40, у Білорусі, Казахстані, Литві – по 35, а в Грузії – 73. Це ставить під сумнів припущення, що рівень інтелігентності грузинського суспільства був вищим, ніж в Україні, оскільки статистика не враховувала якості освіти. Маємо враховувати і те, що оскільки статистичні дані планували здебільшого державні органи, організатори могли «передбачати» отримання бажаних результатів.

Водночас, *статистика як історичне джерело має свої позитивні аспекти:*

- Лише статистика здатна узагальнювати певні явища у масштабах регіону, держави чи світу в числових показниках.
- Завдяки тому, що статистичні роботи велися за наперед визначеною програмою, показники, отримані в різні роки чи періоди, є порівнюваними. Наприклад, австрійська статистика населення Галичини за переписами 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. показала загальне зростання сільського населення та одночасне зменшення селянського землеволодіння.

2. Статистичні видання: загальна характеристика

Необхідність обліку населення виникла ще в далекій давнині через політичні, господарські та військові потреби стародавніх держав, яким потрібна була інформація про кількість людей, здатних платити податки або служити в

армії. Перші спроби перепису населення на території сучасної України здійснювалися у середньовіччі для визначення данини з земель.

У *Київській державі в X ст.* одиницею обліку податкового населення та видом давнього податку був «дим», що визначався за кількістю печей і димарів у кожному домогосподарстві. Згодом «дим» замінили на іншу одиницю обліку платників княжої податі – «рало» (знаряддя оранки типу примітивного плуга), а пізніше одиницею обкладання податком став плуг, відомий як «поплужне».

За часів *татаро-монгольського іга* для визначення розмірів данини обліку населення проводилися за вимогою татарських ханів. Такі обліки проводилися у 1245, 1257, 1259 та 1273 рр. Їх здійснювали «обчислювальники» – спеціально призначені для цього люди.

За часів *Литовсько-Руської держави* одиницею оподаткування та обліку платників податків було «дворище», розмір якого залежав від кількості вільних земель навколо. Згодом кількість незайнятих земель зменшувалася, а потреби держави зростали, тому було введено нову одиницю обліку – «волоку». Відповідно до «Уставу на волоки» (1557 р.), кожне селянське господарство отримувало «волоку», що дорівнювала 19,5 дес.

Після укладення союзу між Литвою та Польщею Люблінською унією 1569 року більшість українських земель увійшли до складу Польщі. У першій половині XVII ст. майже всі землі, населені українцями, стали частиною *Речі Посполитої* (окрім Закарпаття та степів на схід від теперішньої Полтавщини). У Речі Посполитій для збору інформації для податкового обкладання проводилися «люстрації» – періодичні описи державних маєтків для визначення їхньої прибутковості, а також облік переважно сільського населення, яке підлягало оподаткуванню і виконувало інші повинності.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького вперше був проведений облік населення Українською державою. За наказом гетьмана у 1649 р. на території України, звільненій від польського панування, було здійснено *перепис козацького стану*.

Після поділу України між Річчю Посполитою і Московією, остаточно закріпленого Андрусівською угодою 1667 року, Правобережна Україна залишилась під владою Польщі, а Лівобережна на правах автономії відійшла до Московії. Перший облік населення на Лівобережній Україні після поділу, ще до Андрусівської угоди, був проведений на початку 1666 р. московськими переписувачами, яких запросив разом із московськими воєводами і військом гетьман Лівобережної України І. Брюховецький.

У 1729-1731 ррр. на Лівобережній Україні було проведено перепис під назвою «*Генеральне слідство про маєтності*», який здійснювали полкові канцеляристи відповідно до нових статей договору про автономію Лівобережної України, прийнятих у 1725 р.

Після ліквідації одного із останніх атрибутів автономії України – гетьманства, у 1765-1769 рр. представниками великоросійських військових команд проводився «*Генеральний опис Лівобережної України*» з метою

запровадження нового підвищеного державного оподаткування. Опис не був завершений через початок російсько-турецької війни, але вдалося зібрати великий обсяг статистичних даних, хоча частина з них була втрачена і не використовувалася.

У наступні роки населення облікували у ході *кампутів та ревізій*. У 1719-1857 рр. проведено 10 ревізій. Першопочаткові матеріали ревізій об'єднувалися у ревізькі «сказки». Одиницею обліку була ревізька «душа». Відомості ревізьких «сказок» узагальнювалися у звідній документації, яку утворювали облікові відомості, генеральні таблиці та окладні книги. У Росії крім ревізій облік населення проводили церкви в своїх *метричних книгах*.

У Галичині перші переписи населення австрійський уряд провів у 1772-1774 р. – *конскрипції*, відповідно до яких створювалися поземельні кадастри і податкові фасії.

У 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 рр. відбулося *п'ять загальноавстрійських переписів*. У переписні листи було внесено такі рубрики: стать, вік, сімейний стан, релігійна і соціальна приналежність, заняття, національність, освіченість, додаткові заробітки тощо. Результати переписів видавалися окремими збірниками «Австрійська статистика» (нім. мовою).

28 січня 1897 р. відбувся *перший всеросійський перепис населення*. До переписних листів заносили дані про сімейний стан, стать, вік, віросповідання, місце народження, місце проживання, місце постійного перебування, рідна мова, грамотність, заняття, ремесло, промисли, посада, відношення до військової служби, найважливіші фізичні вади. У тому ж році було опубліковано попередні дані перепису, а з 1899 р. почали виходити окремі випуски по губерніях під назвою «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года» (у 1899-1905 рр. вийшло 89 томів). У них матеріал розміщувався у 25 таблицях.

Дореформені джерела поділяються на такі види: військово-топографічні описи, господарчі статистичні описи, статистично-географічні словники та довідники, відомості фабрик та заводів, звіти губернаторів. Що стосується першого виду джерел, то у 1808 і 1818 рр. в Російській імперії було укладено два військові путівники з описом стану шляхів сполучень, рельєфу та характеру місцевості. У 1817 і 1823 рр. кварталмейстери російської армії уклали військово-топографічні довідники. У 1848-1863 рр. Генеральний штаб російської армії підготував і видав 18-томне «Военно-статистическое описание губерний и областей Российской империи».

Щодо другої групи, то у 1709 р. І. Герман видав «Статистическое описание России», О. Шторх – у 1797-1803 рр. – «Историко-статистическую картину Российского государства в конце XVIII ст.», Є. Зябловський – у 1815 р. – «Статистическое описание Российской империи с обзором Европы», К. Герман – у 1818-1819 рр. – «Статистическое исследование относительно Российской империи». У 1852 р. Д. Журавський опублікував тритомне «Статистическое обозрение Киевской губернии», В. Каразін – видання

«Статистика Харьковской губернии» (1819 р.), В. Пассек – «Историко-статистическое описание Харьковской губернии» (1838 р.), М. Арандаренко – «Записки о Полтавской губернии» (1848 р.).

У 1801-1809 р. О. Щекатов опублікував 7-томний словник «Словарь географический государства Российского». Відомості, що стосувалися фабрики заводів, збиралися за спеціальним формуляром – таблицею, у якій зазначалася виробнича потужність, показники робочої сили та її характер. Звіти губернаторів з 1804 р. містили три основні розділи (адміністративний, господарчий та загальний), а з 1828 р. – 4 (департаменту поліції, господарчого департаменту, департаменту державного господарства, медичної частини). Цінними є додатки, у яких вміщували статистичні таблиці з усіх розділів звіту (кількість таких таблиць досягала 20-27).

У цей час у Російській імперії була відсутня єдина система статистичного обліку. Поряд з урядовою статистичною службою облік ввели окремі відомства, спілки, земські та думські установи – кожна за своєю програмою і методикою. У 1852 р. було створено Статистичний комітет, який в 1858 р. перейменували у Центральний статистичний комітет (ЦСК). На нього було покладено введення урядової статистики: збирання, опрацювання і публікація даних, що надходили від губернських, повітових, міських статистичних комітетів, різних відомств, проведення переписів.

У дореволюційній Росії статистичні джерела друкувалися у численних періодичних та продовжуваних виданнях ЦСК. У 1866-1890 р. видавався у трьох серіях «Статистический временник Российской империи», у 1861-1885 рр. – «Списки населённых мест Российской империи» (43 випуски), у 1882-1900 рр. – «Сборники сведений по России», у 1887-1914 рр. – «Статистика Российской империи» (110 випусків), з 1888 р. – «Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел», у 1906-1911 рр. – «Ежегодник России».

У Російській імперії організовували загальні сільськогосподарські переписи, зокрема у 1877, 1887, 1905, 1916, 1917 рр. За їх результатами видавали відповідні статистичні збірники: «Статистика поземельной собственности населённых пунктов Европейской России» (8 томів) (результати перепису 1877 року), «Главнейшие данные по земельной статистике по обследованию 1887 года» (46 випусків). Найбільш повним є перепис 1905 року, який видано у 50 томах. За результатами перепису 1916 року вийшло лише три випуски статистичного збірника, а матеріали перепису 1917 року опубліковані вже у радянський час. Крім того, з 1879 р. проводилися військово-кінні переписи (до 1912 р. їх відбулося 10). У 1881-1915 рр. видавалися узагальнюючі для сільського господарства збірники «... год в сельскохозяйственном отношении по материалам, полученным от хозяев».

У 1900, 1908 і 1910-1912 рр. були проведені промислові переписи. Підсумки першого перепису зведені у видання «Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам не обложенным акцизом за 1900 год».

Матеріали перепису 1908 року подано у книзі «Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год». За цими двома переписами видані також «Списки фабрик и заводов» довідкового характеру. У 12 спеціальних випусках за галузями виробництва були видані «Общие итоги» перепису 1910-1912 р.

В *Австро-Угорщині* статистикою займалася *Центральна статистична комісія у Відні*. У Львові діяло *Статистичне бюро Галицького крайового відділу*, яке видавало часопис «Відомості статистичні краєві» і довідник «Статистичний щорічник Галичини». У 1908 р. при НТШ у Львові була створена статистична комісія, яка видавала «Студії з поля суспільних наук і статистики». Статистичні джерела Закарпаття збиралися і публікувалися з 1874 р. Угорським статистичним відомством (м. Будапешт).

Статистичні видання радянської доби і періоду державної незалежності України були охарактеризовані у лекції 4.

3. Методика дослідження статистичних джерел

Статистичні джерела відіграють важливу роль у вивченні та дослідженні історії, оскільки вони містять точні дані про явища та процеси, що відбувалися в суспільстві в різні історичні періоди. Не дарма кажуть, що статистичні дані є дзеркалом соціально-економічного розвитку країни чи регіону.

Статистичні джерела слугують точним інструментом для дослідження конкретних історичних явищ та процесів. Вони корисні як для досвідчених істориків, так і для студентів-істориків під час вивчення соціально-економічного розвитку країн, рівня життя різних верств населення, а також для порівняльного аналізу розвитку різних держав у певні історичні періоди. У процесі викладання історичних дисциплін для наочності роботи з цифровими даними використовуються статистичні таблиці, графіки, кругові та стовпчикові діаграми.

Статистичні дані є потужним ресурсом, що сприяє розвитку математичних та інформаційно-цифрових компетентностей. Історики повинні вміти працювати з цифровими даними та математичними поняттями для розуміння і пояснення історичних і сучасних суспільних подій, явищ і процесів. Вони повинні вміти трансформувати інформацію з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема тощо), будувати логічні ланцюжки подій і вчинків, використовувати статистичні матеріали для дослідження різних подій вітчизняної та світової історії. Наприклад, вивчення соціально-економічних процесів може бути організовано як дослідження статистичних даних, що дозволить студентам відслідковувати динаміку відповідних тенденцій. У процесі навчання варто використовувати завдання, пов'язані зі статистичними матеріалами, такі як:

- «Ознайомтеся з даними, наведеними у статистичних таблицях, діаграмах тощо».

- «Визначте основні параметри, показники, які використовували дослідники (історики, економісти, соціологи тощо) при складанні статистичної інформації, прокоментуйте її основний зміст».

- «Визначте тенденції суспільного розвитку, що відображають таблиці та діаграми, поясніть, як зазначені зміни впливали на життя людей».

- «Спрогнозуйте, для аналізу яких процесів можна використовувати відповідні статистичні дані».

Варто завжди звертати увагу студентів на те, що *статистичні дані, як і будь-яке інше джерело, можуть бути неповними, однобічними або навіть сфальсифікованими*. Тому статистичні матеріали слід розглядати разом з іншими джерелами, перевіряючи достовірність даних. Важливо також враховувати, хто, коли і де створював ці дані, з якою метою, а також з яких джерел походить використана інформація.

При вивченні сучасних процесів *важливо освоїти методи збору, аналізу та використання даних*. Цими процедурами професійно займаються соціологи, політологи і статистики. Така робота може бути організована як спеціальне дослідження або здійснюватися в рамках господарської чи адміністративної діяльності. Результати можуть використовуватися всередині груп чи організацій, а також передаватися іншим групам чи організаціям для подальшої обробки та використання, включаючи створення публічно доступних відкритих даних.

Основними методами є суцільні та вибіркові спостереження. *Суцільне спостереження* передбачає обстеження всіх респондентів без винятку і є типовим для дослідження відносно малих груп – у невеликій організації простіше опитати всіх працівників, ніж формувати вибірку. Державні органи можуть організувати суцільні спостереження значно більшого масштабу, такі як переписи населення, реєстрацію народжень, смертей, шлюбів і розлучень органами реєстрації актів цивільного стану, реєстрацію транспортних засобів, прав власності, видачу паспортів тощо. До системи державної статистики належать: Державна служба статистики України (<https://ukrstat.gov.ua>), Національний банк України (<https://bank.gov.ua>), Державна податкова служба України (<https://tax.gov.ua>), Міністерство фінансів України (<https://minfin.gov.ua>).

Вибірка, або вибіркова сукупність (англ. Sample), – це група людей, документів, організацій, предметів, територій або ситуацій, які були відібрані за чітко визначеною процедурою для участі в дослідженні (у випадку людей) або для безпосереднього вивчення (у випадку документів, предметів, організацій, територій і ситуацій). Вибіркові спостереження є не лише менш ресурсомісткими, але часто є єдино можливими. Ці методи широко використовуються політологами і соціологами для вивчення суспільних настроїв громадян, особливо напередодні виборів. Прикладом вибіркових спостережень є проведення екзит-полу – опитування виборців на виході з виборчих дільниць у день голосування, яке проводиться соціологічними

службами для прогнозування результатів до оголошення офіційних даних виборчими комісіями. Опитування проводиться на умовах анонімності.

До даних вибіркової сукупності слід підходити обережно. Необхідно з'ясувати у соціологів, які проводили опитування, скількох осіб опитали, яка організація проводила опитування, кого представляє опитана група (населення країни загалом, окремі області, окремі міста чи інші населені пункти, певні верстви або соціальні групи), коли проводилося опитування (чи не застарілі вже терміни збору інформації), яка допустима (гранична) помилка випадкової вибірки (помилка репрезентативності). Відповіді на ці ключові питання дозволяють правильно інтерпретувати дані опитування громадської думки. У соціологічних дослідженнях склалася традиція базувати розрахунки на ймовірності 95%.

Лекція 8

Тема: Методика опрацювання періодичної преси

План

1. Класифікація періодичних видань.
2. Періодичні видання: загальна характеристика.
3. Основні методи і прийоми опрацювання періодичних видань.

Рекомендована література: 51, 132, 137, 138, 141, 142, 160, 188, 202, 204, 220, 227, 249, 250, 297, 300, 386

1. Класифікація періодичних видань

У джерельній базі нової та новітньої історії України періодичні видання займають провідне місце. Їхньою *специфічною рисою* є комплексний, синтетичний характер, оскільки вони містять різні форми інформації (документальну, поточно-хронікальну, особисту тощо). Преса вирізняється оперативністю подання інформації про події та безпосередністю їх відображення, що підвищує її джерельну цінність. На сторінках преси публікуються офіційні матеріали, що ще більше підкреслює цінність цих джерел.

За періодичністю *пресу класифікують* на щоденну, що виходить кілька разів на тиждень, тижневики і двотижневики (часописи), місячники, які найчастіше видаються у вигляді журналів. Ті журнали чи збірники, які видаються раз на три місяці, називаються кварталниками. Наукові збірники найчастіше видаються раз на півроку чи раз на рік.

Преса класифікується також за видами:

- *газети* – це щоденні або кількаразові на тиждень періодичні видання, призначені для висвітлення поточних подій та надання актуальної інформації з різних сфер суспільного життя.;

- *журнали* – це періодичні видання у вигляді книг, що відрізняються аналітичними матеріалами про суспільно-політичні процеси, наукові проблеми, літературознавчі, мистецтвознавчі та інші спеціалізовані питання залежно від напрямку журналу. Журнали можуть мати також комплексний характер;

- *періодичні збірники* – це періодичні видання у вигляді книг найчастіше з певної галузі науки.

Періодичні видання можуть класифікуватися також за місцем видання (столичні, регіональні, обласні, районні, міські), за мовою (україномовні, англійськомовні, російськомовні тощо), належністю до власників чи видавців (урядові, профспілкові, громадські чи культурні товариства), за змістом (політичні, науково-історичні, науково-фізичні, лісогосподарські, медичні тощо). Поширена класифікація періодики за її ідейно-політичним спрямуванням (прогресивна, консервативна, клерикальна, реакційна, ліберальна, прокомуністична, профашистська).

2. Періодичні видання: загальна характеристика

Перші друковані газети з'явилися на початку XVII ст. у Бельгії та Франції. *Історія преси в Україні бере свій початок 9 липня 1749 р.*, коли у Львові вийшов друком листок *«Кур'єр львівський»* польською мовою, що містив відомості про релігійне та світське життя міста. Більшість дослідників вважають першою газетою в Україні львівський щотижневик *«Gazette de Leopold»*, який вийшов 1 січня 1776 р. французькою мовою (до нашого часу зберігся лише один номер цієї газети). Наприкінці XVIII ст. у Львові з'явилося ще кілька газет польською та німецькою мовами. Першим львівським щоденним виданням була газета *«Dziennik patryjotycznych politykow»*, що виходила польською мовою з 1792 по 1798 р. (з перервами). Відомостей про існування періодичних видань на території Наддніпрянської України до 1800 року немає.

На початку XIX ст. на території підросійської України почали видаватися перші газети та журнали. У Харкові були засновані такі видання, як *«Харьковский еженедельник»* (перший номер вийшов 4 травня 1812 р.), перший сатирично-гумористичний журнал *«Харьковский Демокрит»* (1816 р.), громадсько-політичний журнал *«Украинский вестник»* (1816-1819 рр.), *«Украинский журнал»* (1824-1825 рр.), *«Украинский альманах»* (1831 р.) та *«Запорожская старина»*. Особливу увагу заслуговує *«Украинский вестник»* – один із перших краєзнавчих журналів, який містив багато матеріалів з історії, географії та етнографії України. Ініціатором його видання був І. Срезневський, а серед учасників були Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, декабрист О. Раєвський, В. Каразін та інші. У 1817-1823 рр. виходили також

«Харьковские известия», частина матеріалів яких друкувалася українською мовою.

В Одесі з 1827 по 1893 р. виходила щоденна газета «Одесский вестник». У Києві першою газетою були «Киевские объявления» (1835-1839 рр.). У 1837 р. там було засновано газету «Воскресное чтение», яка проіснувала майже до кінця століття. У 1840 р. М. Максимович розпочав видання альманаху «Киевлянин», всього вийшло три номери цього збірника.

З 1838 р. у всіх губернських центрах України почали видавати *губернські відомості* (наприклад, «Подольские губернские ведомости»). Ці видання були офіційними друкованими органами губернських влад і відображали їхню офіційну позицію щодо різних подій. Проте вони мали значну перевагу над іншими виданнями: їх матеріали не підлягали цензурі (за винятком періоду 1863-1881 рр.). Це, ймовірно, пояснює, чому багато науковців охоче публікували в них матеріали з місцевого краєзнавства. Губернські відомості видавалися російською мовою і склалися з двох частин: офіційної та неофіційної, причому іноді кожна з них виходила окремими випусками. В офіційній частині публікувалися постанови та розпорядження центральних і місцевих влад. Матеріали неофіційної частини, які містили статті з етнографії, економіки, історії, політичного та культурного життя, а також статистичні дані, мають велику цінність для істориків.

У 30-40-х рр. XIX ст. виходили *літературні альманахи та журнали*. Зокрема, у 1831 р. з'явився «Украинский альманах». У 1833-1834 рр. видавалася «Утренняя звезда», у 1838-1841 рр. – «Украинский сборник», у 1841 р. – «Сніп». У 1843-1844 роках – «Молодик». У Петербурзі був виданий альманах «Ластівка». У цей період також виходили журнали і збірники наукового чи господарського змісту, такі як «Записки общества сельского хозяйства Южной России» та «Записки Одесского общества истории и древностей российских».

У 1837 р. завдяки зусиллям М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького в Будапешті вийшов альманах «Русалка Дністровая», де були вміщені народні пісні, думи, легенди, історичні документи та публіцистичні статті. Альманах підніс боротьбу українського народу за визволення, українських героїв і проголошував необхідність об'єднання всіх українських земель. У 1846-1847 рр. у Відні було видано збірник «Вінок русинам на обжинки», підготовлений Яковом та Іваном Головацькими, які продовжували ідеї «Русалки Дністрової».

Перша газета українською мовою «Зоря Галицька» з'явилася в Галичині 15 травня 1848 р. і видавалася до квітня 1857 р. як орган Головної Української Ради. У 1849 р. у Львові був заснований урядовий часопис «Галицько-Руський вісник», який виходив тричі на тиждень і публікував переважно офіційні матеріали. Напівофіційним виданням, що виходило в Австро-Угорщині для українців, був «Вісник для русинів в Австрійській державі» (1850-1856 роки).

На Буковині перша газета румунською та німецькою мовами з'явилася у 1848 р., а в Закарпатті першою була «Церковна газета» («Церковний вісник»), що видавалася у 1856-1858 рр. у Будапешті.

У другій половині XIX століття почала розвиватися *церковна преса*. З 1860-х рр. і до 1917 р. в усіх центрах видавалися «Епархиальные ведомости», такі як «Киевские епархиальные ведомости». Також з'являлися газети консервативного (наприклад, газета «Киевлянин», яка почала виходити з 1864 р.) і ліберального спрямування. Зокрема, Київська громада видавала «Киевский телеграф», а Л. Глібов – «Черниговский листок». У 1860 р. було видано *альманах «Хата»*. У контексті піднесення українського національного руху в Петербурзі було засновано *журнал «Основа»* (1861-1862 рр.), за участю Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, О. Кістяківського, О. Лазаревського та інших діячів української науки і культури. Частина матеріалів цього журналу друкувалася українською мовою.

Періодичні видання історичного характеру також виходили. У 1882 р. в Києві було засновано журнал «Киевская старина», який виходив у 1882-1906 рр. російською мовою, а у 1907 р. під назвою «Україна» – українською. У журналі публікувалися наукові та документальні матеріали (історичні, археологічні, філологічні, літературні, бібліографічні та критичні). Крім документальних джерел, також друкувалися особисті джерела (спогади, щоденники, листи видатних українських діячів, етнографічні та фольклорні матеріали). З 1879 р. Історичне товариство Нестора-літописця видавало збірник «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» (було видано 24 книги). У збірнику публікувалися дослідження з різних проблем української та світової історії та філології, а також джерельні матеріали від княжої доби до початку XX ст. У 1889 р. М. Колесник опублікував бібліографічний довідник усіх публікацій, вміщених у цьому виданні. З 1892 р. Наукове товариство імені Шевченка видавало «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (у 1892-1937 рр. було видано 155 томів). У 1991 р. видання «Записок» відновили з продовженням загальної нумерації томів. У «Записках» публікувалися монографії, статті, джерела, критико-бібліографічні огляди, рецензії, протоколи засідань товариства, а також наукова хроніка. Товариство також видавало «Збірник історико-філософської секції», а його археографічна комісія публікувала серійне багатотомне видання «Жерела до історії України-Руси».

На західноукраїнських землях виокремлюються *періодичні видання суспільно-політичних течій народовців і москвофілів*. Москвофіли видавали газети «Слово», «Наука», «Новий пролом», «Галичанин», «Буковинська зоря», «Русская рада», «Свет», журнал «Наука». Народовці пропагували національні і культурно-освітні ідеї у журналах «Вечорниці», «Мета», «Русалка», «Правда», газетах «Діло», «Зоря», «Буковина» та ін. *Першою щоденною газетою (з 1888 р.) стала львівська газета «Діло» (1880-1916 рр.)*. На той час у Львові видавалося чимало журналів народно-демократичного і радикального спрямування («Друг», «Світ», «Громадський друг», «Народ», «Жите і слово»), у

становленні й діяльності яких активну участь брав І. Франко. Деякі з цих видань, зокрема «Громадський друг» (1878-1879 рр.), уміщували матеріали з Наддніпрянщини і загальноукраїнську інформацію.

Наприкінці XIX ст. українські часописи виникли й поза межами України. Найвідоміший із них – «Громаду» (1878-1882 рр.) – заснував у Женеві М. Драгоманов.

З появою в Україні політичних партій та рухів з'явилася *партійна преса*. Через заборону діяльності політичних партій у Росії на довгий час, партійні видання мали нелегальний характер. Першим соціал-демократичним друкованим органом стала газета «Вперед», заснована 6 січня 1897 р., яка служила органом Київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу. У серпні 1897 р. в Києві почала виходити «Рабочая газета». На I з'їзді РСДРП її було проголошено офіційним друкованим органом партії.

У період революції 1905-1907 рр. на короткий час виникли умови для видання опозиційних газет і журналів. У листопаді 1905 р. була скасована попередня цензура для періодичних видань, а з квітня 1906 р. – і для неперіодичних видань. Це сприяло появі численних нових видань. В Україні почали виходити 16 україномовних газет і журналів. Проте, вже наприкінці 1906 р., через репресивні дії влади, їх кількість скоротилася до чотирьох. Багато видань закривалися після виходу першого номера, як це сталося з газетами «Народное дело» (Одеса, 1906), «Народна справа» (Одеса, 1906), «Запоріжжя» (1906) та ін. Типовим звинуваченням, що висувалося українським газетам, була пропаганда сепаратизму.

Перша українська газета на Наддніпрянщині, «Хлібороб», була заснована в листопаді 1905 р. в місті Лубни Полтавської губернії під редакцією В. Шемета. До її заборони вдалося випустити п'ять номерів, які користувалися великою популярністю серед населення, особливо серед селян. З кінця 1905 р. в Полтаві виходила газета «Рідний край», а з 1906 р. в Могилеві-Подільському – «Світова зірниця». 1 січня 1906 р. в Києві за участю С. Єфремова та В. Чикаленка була заснована газета «Громадська думка». Після заборони владою, вона почала виходити у вересні 1906 року під назвою «Рада» і перетворилася на координаційний центр українського національно-визвольного руху Наддніпрянщини.

У 1907-1909 рр. виходив щотижневик «Слово» за участю М. Порша, В. Садовського, Я. Міхура та С. Петлюри. Публікації літературно-наукового та політичного щомісячника соціал-демократичного напрямку «Дзвін», що виходив у Києві в 1913-1914 рр. за участю Д. Антоновича, В. Левинського та інших видатних діячів, викликали великий резонанс у суспільстві.

До 1917 року в Україні було видано 1200 назв газет, але не всі з них збереглися. Найбільша колекція періодичних видань того часу зібрана в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (320 назв).

На початку XX ст. значна кількість українських видань виходила за межами України. У Петербурзі з березня 1907 р. під редакцією Д. Донцова

виходила газета «Наша Дума», яка була органом української фракції II Державної Думи. Після її заборони в червні 1907 р. виходила тижнева газета «Рідна справа – Думські вісті». У Москві в 1912-1913 рр. виходив журнал «Украинская жизнь» під редакцією С. Петлюри та О. Саликовського. У Женеві в 1915-1916 рр. українські соціал-демократи випускали газету «Боротьба» під редакцією Л. Юркевича.

Щодо періодичних видань періоду Української революції 1917-1920 рр., радянської доби, періоду державної незалежності України, то їх ми охарактеризували у лекції 4.

3. Основні методи і прийоми опрацювання періодичних видань

Система ЗМІ швидко реагує на зміни в політичній ситуації, економіці та суспільній свідомості. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. припинили вихід партійних видань, таких як «Партійне життя» та «Агітатор», або ж відбувалося їх перейменування: наприклад, «Комуніст» перетворився на «Вільну думку», «Агітатор армії і флоту» став «Собесідником воина», а «Радянська жінка» – «Світом жінки». Внутрішні розколи редакцій, зумовлені ідеологічними та творчими пошуками, призвели до появи нових видань: колишні співробітники «Комсомольської правди» заснували «Нову щоденну газету», а з «Незалежної газети» виникла «Сьогодні». Також популярність здобули видання з участю зарубіжних авторів і капіталів, наприклад, міжнародний журнал менеджерів «Бізнес».

Економічні труднощі населення є однією з основних причин скорочення тиражів і передплати на масові видання. Як результат, багато ЗМІ стають збитковими. Щоб зменшити витрати, редакції активно займаються рекламою, публікують «замовлені» матеріали, а також організують торговельні та інші підприємства, здають приміщення в оренду тощо. Усі ці фактори слід враховувати при роботі з матеріалами періодичної преси.

При вивченні періодичного видання спершу потрібно охарактеризувати його загалом: причини, умови виникнення та закриття, джерела інформації для публікацій, редакційну політику, фінансування, стосунки з цензурою тощо. Інформацію, необхідну для повного опису видання, можна отримати з інших джерел: законодавства про пресу, діловодства редакції та державних установ, які були причетні до випуску газети або журналу, а також з документів особистого характеру (мемуарів, щоденників, листів видавців, редакторів, цензорів і авторів).

Публікації ЗМІ мають специфічні риси, які слід враховувати при їх використанні як історичного джерела. Однією з основних є «відносна достовірність» матеріалів, обумовлена суб'єктивністю журналістів або недостатнім рівнем їхньої професійної підготовки, а також впливом різних чинників на творчий та публікаційний процес (цензура, тиск з боку засновників, комерційні або політичні замовлення, інформаційні потреби

аудиторії тощо). Це змушує історика не лише ретельно перевіряти факти, зіставляючи їх з даними з інших джерел, але й враховувати авторство матеріалів, умови їх створення, склад засновників та інші обставини. Ігнорування принципу партійності радянської преси або надмірне зосередження на ньому призвели до думки деяких дослідників про непридатність матеріалів радянських ЗМІ як об'єктивного історичного джерела. Проте, навіть визнаючи надмірну політизацію, ідеологізацію, суб'єктивізм і цензуру, історик може використовувати періодику для аналізу політики влади, спрямованої на формування громадської думки.

Скасування будь-яких цензурних обмежень у видавничій діяльності після проголошення незалежності України не усуває потреби в критичній перевірці інформації, що публікується в пресі. Для багатьох видань і досі актуальними залишаються питання об'єктивності у висвітленні подій, неадекватної оцінки певних явищ і фактів тощо. Тому при користуванні пресою доцільно застосовувати порівняльний аналіз відомостей, що містяться в газетах та журналах різних політичних орієнтацій. Такий підхід забезпечує об'єктивну оцінку джерел та правдиве висвітлення подій.

Попри складні умови праці, більшість журналістів завжди прагнули донести до читачів об'єктивну інформацію з усіх актуальних питань, тому преса є одним із головних комплексних джерел для вивчення історії українського суспільства останніх століть.

Існує також думка, що через великий обсяг публікацій, які місцеві газети передруковували з центральних видань, регіональні ЗМІ не можна розглядати як самостійне джерело. Проте часто інформація в регіональних виданнях є більш цільовою та ближчою до життєвих реалій.

Наразі для аналізу періодичних видань використовується кілька методик.

Історико-типологічний аналіз передбачає вивчення історичного періоду, що передував появі видання, соціальних передумов його формування (стан галузі знань та її значення в житті суспільства), дослідження факторів, які безпосередньо впливали на випуск видань, а також вивчення соціально-історичного розвитку типів видань, їх трансформації, зникнення та появи нових. Цю методику розробив і застосовував Б. Єсін, який пропонував починати вивчення будь-якого друкованого органу з фронтального перегляду, а потім визначати рубрики, жанри та авторів, які найяскравіше відображали основний напрямок періодичного видання. Таким чином, фронтальний огляд переходив у вибіркового, але не випадкового. Б. Єсін особливо рекомендував звертати увагу на номери, які відкривали видання, починали та завершували календарний рік або десятиліття, оскільки вони найкраще відображали характерні риси видання як системи.

Соціологічний метод аналізу преси може здійснюватися різними способами, такими як анкетування, інтерв'ю та бесіди. Наприклад, у 1960-1970-х рр. під керівництвом Б. Грушина в ряді дослідницьких центрів проводився проект «Громадська думка», що складався з 76 досліджень, об'єднаних єдиною

метою, але відносно самостійних. Зокрема, при вивченні феномену ЗМІ як джерела інформації проводилися анкетні опитування населення та працівників місцевих органів управління, стандартизовані інтерв'ю з населенням, одно- і двоступінчасті напіввільні інтерв'ю з місцевими журналістами та тестування читачів газет.

А. Акопов пропонує використовувати типологічний аналіз для опису преси. Він визначає основні типологічні ознаки (видавець, цілі і завдання видання, читацька аудиторія), вторинні типологічні ознаки (авторський склад, внутрішня структура) і підлеглі типологічні ознаки (періодичність, обсяг і тираж). Спершу необхідно встановити інформацію про видавця і оцінити його статус у професійній та суспільно-політичній ієрархії. Мотиви заснування видання можна виявити за допомогою нормативних документів, особистих джерел та редакційної статті першого номера. Для визначення цілей і завдань видання необхідно проаналізувати його програму на основі редакційних статей у перших номерах та інших джерел. Важливо встановити, як видання реалізує свої завдання і програму через тематику матеріалів, їх зміст, жанри і структуру. Особливу увагу слід звернути на читацьку аудиторію. Інформацію можна знайти у директивах урядових та галузевих органів, в змісті передових редакційних статей у перших номерах, матеріалах читацьких конференцій, статтях, присвячених ювілею видання, а також у критико-бібліографічних журналах. Щодо складу читацької аудиторії, його можна визначити на основі матеріалів читацьких конференцій, редакційних звітів, листів читачів, характеру опублікованих матеріалів і кількості передплатників. Авторський склад варто аналізувати через редакційні звіти, документацію редакції та шляхом вивчення частоти залучення позаштатних авторів.

Треба звернути увагу на внутрішню структуру видання – спосіб розподілу опублікованого матеріалу всередині нього (у журнальній книзі, газетних шпальтах), постійні або тимчасові розділи і рубрики, спеціальні випуски. Варто відзначити, як часто зустрічається ця структура, оцінити, як обсяг видання (газети, журналу) розподіляється між розділами і рубриками. Також важливо проаналізувати зовнішнє оформлення і з'ясувати, як воно сприяє досягненню цілей і завдань видання. Треба визначити, наскільки частота виходу відповідає завданням і типу видання і чи дотримується ця періодичність на практиці.

Для дослідження зазвичай використовується концепція разового тиражу одного номера як середнього показника на основі початкових даних за весь рік, місяць або тиждень.

Крім явної фактографічної інформації, кожне джерело також має латентний зміст, який є прихованим від першого погляду. При проведенні аналізу історик зазвичай ставить перед собою три основні завдання: перш за все, встановлення автентичності джерела; визначення достовірності наявних фактів і висновків; а також обґрунтованість інтерпретації тексту з урахуванням історичних умов і контексту його створення. Під час аналізу тексту зазвичай застосовується якісний (змістовний) підхід, що дозволяє досліднику

систематично й детально висвітлювати соціальні явища в історичному контексті.

Для уникнення одноманітності, якісний аналіз текстів доповнюється застосуванням математико-статистичних методів, включаючи *контент-аналіз*, який соціолог А. Здравомислов описав як «науково обґрунтований метод читання між рядків». Вважається, що контент-аналіз вперше застосовувався в Швеції у XVIII ст. під час дослідження змісту збірника 90 церковних гімнів. У цьому дослідженні аналізувалося число згадок імені Христа та релігійних символів, і потім ці дані порівнювалися з забороненими текстами, які були визнані єретичними.

На рубежі XIX-XX ст. почали проводитися контент-аналітичні дослідження ЗМІ для виявлення тенденцій «пожовтіння» нью-йоркської преси. Особливо популярними в 1930-1940-х рр. були дослідження Г. Лассуелла, які були спрямовані на вивчення політики і пропаганди. На початку 1960-х рр. французький журналіст Ж. Кайзер розробив систему аналізу великих текстових масивів, в якій враховувалися розташування тексту, його зміст, оформлення та інші аспекти.

Сутність методики контент-аналізу полягає в тому, щоб виявити легко підраховувані ознаки та властивості документа (наприклад, частоту вживання певних термінів), які відображають істотні сторони його змісту. Отримані кількісні характеристики дозволяють зробити висновки про якісний (у тому числі прихований) зміст документа. Тому контент-аналіз часто називають *якісно-кількісним аналізом*.

На першому етапі контент-аналізу складають список індикаторів або символів (первинних понять), що цікавлять дослідника. Цими символами можуть бути слова, словосполучення, терміни, імена людей, назви організацій, згадки історичних подій тощо, які стосуються теми дослідження. Потім визначають категорії – узагальнені смислові одиниці, що представляють класи символів. Наприклад, при вивченні політичних текстів смислові одиниці можуть включати міжнародні події, прізвища політичних лідерів, ставлення до подій (за – проти, добре – погано), інтереси (політичні, економічні, партійні). Категорії контент-аналізу повинні бути вичерпними (охоплювати всі частини змісту, що відповідають завданням дослідження), взаємовиключними (одні й ті самі частини не повинні належати різним категоріям), надійними (не повинно бути розбіжностей щодо того, які частини змісту слід відносити до тієї чи іншої категорії) і доречними (відповідати поставленому завданню та досліджуваному змісту).

Основні процедури контент-аналізу:

1. Формування вибірки (відбір одиниць для спостереження повинен забезпечити отримання надійних результатів).
2. Виявлення смислових одиниць контент-аналізу (символів і категорій).

3. Інтерпретація отриманих даних (переклад кількісної інформації в якісне представлення розглянутого результату).

4. Повторне дослідження результатів.

Контент-аналіз найуспішніше застосовується до джерел, що мають сталість, однорідність і одномасштабність. Об'єктами дослідження можуть бути протоколи зборів, тексти промов, спогади, офіційні документи, образотворчий матеріал тощо.

Слід також пам'ятати, що не все різноманіття змісту документа можна виміряти за допомогою формальних показників, а дані, отримані за допомогою контент-аналізу, можуть бути неточними, якщо некоректно сформовано набір смислових одиниць тексту

Дослідник повинен володіти технікою бібліографічного опису матеріалів періодики. Відповідно до вимог ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання» при описі журнальної статті необхідно вказати автора, назву статті, назву журналу, його номер, сторінки на яких розташована стаття. Дві навкісні риски («//») можна замінювати крапкою, а назву виділяти шрифтом (курсивом).

Наприклад:

Копчук А. М. Розвиток літературної творчості на Поділлі (1921-1925 рр.) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей / [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: б. в., 1987. С. 61–62.

Коротенко Н. М. Організація соціалістичних змагань в університетах УСРР УРСР у період 1933-1941 рр. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*: наук.-практ. зб. / [редкол.: М. Л. Головка (гол. ред.), В. Г. Андрійчук, Б. І. Андрусин та ін.]. Київ, 2009. №5. С. 114–119.

Щодо газетних статей (заміток), то процедура майже ідентична до опису журнальної статті: вказати автора (при наявності), назву статті, назву газети, дату матеріалу, номер газети, сторінки на яких розташована стаття (замітка).

Наприклад:

Федчун Ф. Одностайно підписалися на позику // За більшовицькі педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ та профорганізацій Одеського укрпедінституту. Одеса, 1935. 14 трав. №7. С. 1. (при першому вживанні, далі по тексту назва видавця, місце видання не вказується).

Трудящі Кам'яниччини відзначають ювілей М. Горького. *Червоний кордон*. 1932. 24 черв. Ч. 133 (1033). С. 3.

Щодо міжнародного стилю оформлення наукових публікацій АРА (American Psychological Association), то наведемо такі приклади:

Пиха, Д. Д. (1967). Патріотичні товариства сприяння Червоній армії та обороні СРСР на Україні (До 40-річчя Тсоавіахіму). *Український історичний журнал*, 1, 122–124.

Нелітун. (1924). Поширюємо справу авіабудівництва. *Червоний кордон*, 60 (27 листопада), 4.

Лекція 9

Тема: Методика опрацювання речових джерел

План

1. Класифікація речових джерел.
2. Нумізматичні джерела.
3. Архітектурні пам'ятки.
4. Предмети озброєння.
5. Предмети одягу.
6. Методи дослідження речових джерел.

Рекомендована література: 47, 137, 138, 141, 156, 168-174, 226, 229, 295, 308, 309, 319, 329, 339, 348, 369, 382

1. Класифікація речових джерел

Речові джерела займають важливе місце в джерельній базі історії України, оскільки вони зберігають історичну інформацію про минуле у предметній формі та відображають передусім виробничу і творчу діяльність людей. Ці джерела також відомі як пам'ятки матеріальної культури.

Означені джерела є найдавнішими у складі джерельної бази історичної науки. Окремий комплекс серед них становлять викопні пам'ятки, які досліджуються насамперед *археологією*. Деякі історики називають речові джерела археологічними, хоча цей термін значно вужчий і стосується лише тих джерел, які вивчає археологія.

Найбільш поширеним є *поділ речових джерел за їх функціональним призначенням* на два роди – засоби виробництва (від найдавніших знарядь праці до сучасних технологічних засобів) і результати виробництва (побутові речі, споруди, предмети озброєння, одягу, медичні та музичні інструменти тощо).

Речові джерела також *класифікуються за матеріалом*, з якого вони виготовлені, наприклад, кам'яні знаряддя праці, дерев'яні споруди, глиняний посуд. Металеві вироби поділяються за типом металу – мідні, бронзові, залізні, срібні, золоті тощо. Визначення та вивчення матеріалу, з якого виготовлено джерело, є обов'язковим етапом джерелознавчої критики як для речових, так і для інших типів джерел. Речові джерела розрізняють за походженням. Це насамперед вироби місцевого (автохтони) та іноземного (алохтони) походження, особового або колективного, певного культурно-етнічного походження.

Пам'ятки матеріальної культури, як і інші типи джерел, класифікуються *за хронологічною ознакою*, наприклад, джерела епохи палеоліту, середніх віків,

нового часу тощо. Часто використовуються комбіновані класифікаційні схеми, такі як українська зброя доби козаччини.

Часто в пам'ятках матеріальної культури *поєднуються ознаки кількох типів джерел*: речових, вербальних та зображальних. Наприклад, існує значний комплекс епіграфічних джерел, тобто написів на твердих предметах – кам'яних, металевих, скляних, глиняних тощо. Написи та зображення на природних скелях, каменях і стінах монументальних споруд є органічними елементами монет, медалей, печаток тощо. Унікальним джерелом історії людської діяльності є книга, яка не тільки є носієм словесної інформації, але й результатом виробництва, досліджуваним як пам'ятка духовної і матеріальної культури. Вироби прикладного мистецтва, такі як ювелірні прикраси, високохудожній посуд, різьблення по каменю та дереву, гаптований золотом і сріблом одяг, дорогоцінна зброя, також поєднують ці типові ознаки.

2. Нумізматичні джерела

Особливу групу джерел з історії України становлять монети, які належать до нумізматичних джерел. Їх знаходять під час розкопок стародавніх поселень, курганів, поховань, а також в етнографічних експедиціях.

Перші монети на території нашої держави з'явилися завдяки *грецькій колонізації Північного Причорномор'я*, яка розпочалася у VII–VI ст. до н.е. На початку цього періоду греки Малої Азії ще не знали карбованої монети. Найдавніші монети виготовлялися переважно з електру (сплаву золота і срібла), а в Північно-Західному Причорномор'ї найдавніші монети були бронзовими (сплав міді з оловом). Покровителем іонійців, які заснували більшість грецьких поселень на півдні України, був Аполлон Дельфіній. Тому не дивно, що в Ольвії спочатку почали виготовляти бронзові дельфіни, які, хоча ще не були монетами, вже виконували роль не лише оберегів, але й грошей. Ольвіополіти відливали великі бронзові монети – аси – трьох номіналів із зображенням сови. Карбування монет у Пантікапеї почалося приблизно у 530-520 рр. до н.е., коли представник знатного мілетського роду Археанактидів випустив монету із зображенням скальпа лева. Монети також карбувалися в Німфеї, Феодосії, Херсонесі, Тірі та інших містах. Відомі бронзові (халки, тетрахалки), срібні (драхми, дидрахми, тетрадрахми) та золоті (статери) монети.

У II-I ст. до н.е. на півдні та в центральних регіонах України почали з'являтися *римські монети*, серед яких найчастіше використовувалися срібні денарії. У I-III ст. н.е. римські монети набули найбільшого поширення, що підтверджується численними скарбами, які включають римські монети, предмети та коштовності. Вони стали першою грошовою одиницею Києва і залишалися в обігу до VIII ст.

З V ст. *візантійські монети* почали потрапляти на українські землі. Однак, їхня кількість в обігу була обмеженою, тому знахідки візантійських солідів, міліарисіїв та фолісів у скарбах V-VII ст. є рідкісними.

Наприкінці VIII ст. на території сучасної України поширилися арабські срібні монети – *куфічні дирхеми*, названі так через написи, зроблені стилізованим арабським шрифтом «куфою». Відповідно до мусульманської релігії, на арабських монетах не було зображень; обидві сторони були вкриті написами, що містили цитати з Корану, імена правителів, а також роки та місяця карбування. Арабські дирхеми активно використовувалися на українських землях до кінця XI ст.

Карбування монет на території України розпочалося наприкінці X ст., спочатку в Києві, а пізніше у Тмутаракані (друга половина XI ст.). Унікальні нумізматичні знахідки свідчать, що перші спроби карбування монет мали місце ще за часів Ольги та Святослава. Володимир Святославич, його сини Святополк Окаянний та Ярослав Мудрий, а також тмутараканський князь Олег-Михаїл випускали монети в Київській державі. Загальний обсяг карбування був невеликим: було викарбовано лише кілька тисяч монет. До нашого часу збереглося лише близько 10 золотих і 250 срібних монет X-XI ст. Очевидно, для такого обмеженого виробництва не було потреби в стаціонарному монетному дворі.

Наприкінці X ст. в Києві з'явилися *західноєвропейські срібні монети* – німецькі пфеніги, англосаксонські пенні, чеські денарії тощо, поряд із візантійськими. Іноземні монети часто використовувалися як сировина для виробництва власних монетних гривень, які слугували засобом платежу, накопичення, а згодом стали головною одиницею грошового обігу. Монети поступово зникали з обігу, поступаючись гривням, тому період XII-XIV ст. називають «безмонетним» в історії України.

Монетними гривнями називають злитки срібла різної форми та ваги. Вони поділяються на кілька типів: київські, новгородські, чернігівські, литовські, татарські тощо. Перші гривні з'явилися в Києві наприкінці XI ст. Це були шестикутні зливки срібла вагою близько 160 г, які перебували в обігу майже до середини XIII ст. Гривні новгородського типу мали форму срібної палички вагою 200 г.

У XIII ст. в Україні певне поширення мали монети Золотої Орди – дирхеми. Більша кількість дирхемів потрапила в Україну в XIV-XV ст.

В XIV ст. «безмонетний» період закінчився і на території нашої держави починають ходити монети Австрії, Польщі, Литви, Чехії, Угорщини, Німеччини, Московської та інших держав.

Монетне виробництво на українських землях відновилося в XIV ст. на *Львівському та Київському монетних дворах*. Львівський монетний двір, який належав польському королю, використовував сировину, привезену із Семиграддя. Основою монетної стопи була гривня срібла вагою близько 198 г. З 1389 по 1399 рр. тут випускали монети з майже чистого срібла (875-938-ї проби) вагою до 0,96 г кожна. Поступово до монет почали додавати лігатуру – домішки олова і міді. Карбування монет на Львівському монетному дворі тривало з 1351 р. по 1414 р.

Історія київського монетного карбування, на відміну від львівського, майже не збереглася в писемних джерелах і вивчається здебільшого за нумізматичними пам'ятками. Відомі монети Київського монетного двору князя Володимира Ольгердовича (1362-1394 рр.). Загалом, роль цих монет у грошовому обігу України XIV-XV ст. була незначною, і використовувалися вони лише на території Київського та Чернігівського князівств.

Українські монети XIV-XV ст. не змогли довго утриматися на внутрішньому та зовнішньому грошовому ринках. Остаточна втрата залишків державності призвела до вилучення з обігу як львівських, так і київських монет. У результаті, населення українських земель протягом наступних століть було змушене користуватися монетами іноземного походження.

До початку XVI ст. в Україні домінував *празький грош*. Ця монета, виготовлена зі срібла високої проби, мала середній діаметр 3 см і важила приблизно 3,7 г. У писемних джерелах їх часто називають «чехами».

Грошова реформа, яка відбулася в Польщі у другій половині XVI – першій половині XVII ст., призвела до введення *златої грошової системи*. Термін «золотий» («злотий») спочатку використовувався для позначення одиниці грошового обігу вартістю 30 грошів. Серед монет цієї системи були: шостак (6 грошів), трояк (3 гроші), півторак (1,5 гроша), фіш, півгріш (1/2 гроша), шеляг (1/3 гроша), четвертак (1/4 гроша), денарій (1/8 гроша). З 1528 р. в Польщі почали карбувати власну золоту монету. У 1564 р. випустили реальний срібний злотий – таляр, який поширився на українських землях у XVII ст.

В Україні були в обігу угорські монети – срібні денарії та золоті флорени. Турецькі монети, що використовувалися, включали мідні мангири, срібні акче та золоті алтуни.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. *російський цар Петро I провів грошову реформу, запровадивши нову монетну систему*. Було введено великі срібні монети – *рублі*, полтинники (50 копійок), півполтинники, а також невеликі срібні монети – гривеники (10 копійок) і п'ятаки (5 копійок). Крім срібних і мідних монет, у Росії карбувалися й золоті монети (червінці та півчервінці). Ця монетна система з невеликими змінами проіснувала до Жовтневої революції.

Власне монетне виробництво в Україні відновили лише після проголошення незалежності в 1991 р. У 1992 р. розпочалося карбування українських монет номіналом 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок, частина з яких й досі перебувають у грошовому обігу. У 2018-2020 рр. запровадили монети номіналом 1, 2, 5, 10 грн. Також випускаються монети з дорогоцінних металів на честь видатних історичних осіб та подій. Ці монети стають предметом колекціонування і не потрапляють до грошового обігу, оскільки їх реальна вартість значно перевищує номінал. Ознайомитися з ними можна на сторінках часопису «Українська нумізматика і боністика».

3. Архітектурні пам'ятки

Значну частину речових джерел становлять архітектурні пам'ятки. Вони є інформаційно складними джерелами, що зберігають відомості про різні аспекти людської діяльності у виробництві як матеріальних, так і духовних цінностей. Зведення архітектурних пам'яток завжди пов'язане з конкретними історичними подіями, духовними процесами або практичними потребами суспільства чи окремих осіб. Ці пам'ятки містять цінну інформацію історико-краєзнавчого та культурного характеру, і є невід'ємною частиною джерельної бази для вивчення історії українських старовинних міст, містечок, монастирських комплексів, дворянських маєтків тощо..

Архітектурні пам'ятки *класифікують за різними ознаками*. За призначенням вони поділяються на житлові, культові, господарські, оборонні та поховальні споруди. Часто одна й та сама пам'ятка виконувала кілька функцій одночасно, наприклад, храми використовувалися як культові й оборонні споруди, а замки – як оборонні та житлові. Архітектурні пам'ятки також поділяють за часом та місцем походження, технікою створення, матеріалом, з якого вони збудовані, тощо.

Архітектурні стилі:

- романський (X – друга половина XII ст., у деяких країнах XIII ст.)
- готичний (друга половина XII – XV- XVI ст.)
- стиль Ренесансу (XV- XVI ст.)
- бароко (кінець XVI – середина XVIII ст.)
- рококо (перша половина XVIII ст.)
- класицизм (XVIII – перша половина XIX ст.) (у деяких країнах – ампір, бідермейер)
- історизму (неоренесанс, електизм) (з другої половини XIX ст.)
- псевдоготика (неоготика) (з другої половини XIX ст.).

Найдавніші залишки житлових споруд на території України датуються середнім палеолітом, коли похолодання змусило людей будувати штучні наземні житла. Наприклад, під час археологічних розкопок у селі Молодове на Дністрі були знайдені залишки стаціонарного житла. Житлові споруди неандертальців поділялися на зимові та літні. Кроманьйонці, на відміну від неандертальців, вели більш осілий спосіб життя, оселяючись переважно на берегах річок. Вони будували землянки та напівземлянки, що утворювали первісні поселення-стоянки. Цікаво, що кроманьйонці облаштовували біля своїх жител господарські майданчики, сміттєві ями та сховища для зберігання харчів. У цей період також з'явилися перші споруди з суспільним та обрядовим призначенням. Наприклад, дослідження найбільшої споруди Мізинського поселення на Чернігівщині показало, що кроманьйонці використовували її як «будинок обрядів».

З *епохою мезоліту* вчені пов'язують виникнення нової техніки будівництва житлових споруд. Поблизу села Осокорівка (Надпоріжжя) археологи знайшли

залишки п'яти прямокутних жител, розташованих по колу. В епоху неоліту почали зводити постійні житла і з'явилися перші спеціально облаштовані могильники. Внутрішні стіни жител нерідко розписували фарбами. Над похованнями створювали земляні насипи – кургани, іноді встановлювали кам'яні антропоморфні стели або неотесані подовгуваті камені – менгіри. Традиція спорудження поховальних курганів була властива численним кочовим племенам, зокрема *скіфам*. Найбільш дослідженими є кургани скіфських царів і знаті – Солоха, Чортомлик, Куль-Оба, Гайманова Могила, Товста Могила та інші. Перших скіфських царів ховали на священній території Герри. Поховання часто супроводжувалися захороненням слуг-рабів, дружин покійного, коней зі зброєю та високохудожніми ювелірними виробами. Зокрема, всесвітньо відомі золотий гребінь із кургану Солоха та нагрудна золота пектораль з Товстої Могили.

Високорозвинену житлову архітектуру мали *трипільці*. Вони мешкали в глинобитних одно- та двоповерхових будівлях, згуртованих у села, розташовані колом. У центрі села стояв громадський будинок для сходок і спільних культових обрядів. Це фактично були давні протоміста з великою кількістю мешканців. Навколо них розташовувалися менші поселення, утворюючи округи з населенням у 15-25 тис. осіб. Найбільші трипільські поселення, виявлені вченими, розташовані поблизу сіл Володимирівка, Доброводи, Майданецьке та інші. Деякі з них, наприклад Усатово, були оточені ровами, іноді в кілька рядів. Усередині укріплень розташовувалися різноманітні господарські, житлові та культові споруди. Трипільці, які заселяли південні степові землі України, використовували каміння як будівельний матеріал.

Щодо східних слов'ян (*антів*), то житлом для них служили напівземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. – пічкою-кам'яною.

Одним із найдавніших оборонних споруд на території України є унікальне укріплене поселення племен ямної культури (бронзовий вік) поблизу села Михайлівка на Херсонщині. Це поселення розташоване на двох пагорбах зі стрімкими схилами та на частині плато, що прилягає до них. Загальна площа поселення становила близько 1,5 га. Оборонні споруди, що його оточували, склалися з системи стін та ровів.

Ретельне вивчення залишків стародавніх будівель дозволяє стверджувати, що до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я населення різних регіонів сучасної України володіло навичками будівництва житлових, господарських, культових та оборонних споруд з таких матеріалів, як дерево, глина та камінь. Однак справжні архітектурні пам'ятки, споруджені за певними проектами та з дотриманням відповідних технологій, з'явилися на півдні нашої країни лише у *грецьких містах-колоніях Ольвії, Херсонесі, Пантікапейі* тощо. У центрі кожного міста знаходилася головна площа – агора, навколо якої розташовувалися адміністративні будівлі, гімназії та крамниці. Поруч з агорою знаходилася священна ділянка – теменос, а поряд із містом – некрополь. Міста

були оточені міцними оборонними стінами з вежами. Будинки заможних громадян мали по кілька сотень квадратних метрів житлової площі та були оточені просторими дворами з портиками і скульптурами. Інтер'єри прикрашали високохудожні розписи, фрески та мозаїка.

Масштабне будівництво на теренах України було характерним для *старокнязівської доби*. Будівельники Київської держави створювали чудові споруди з дерева, каменю та цегли. Житла переважно були одноповерховими, хоча у великих містах траплялися і двоповерхові будівлі. Для зведення оборонних споруд навколо міст, замків і фортець на земляних валах ставили дерев'яні стіни – частоколи. Ще до прийняття християнства існували кам'яні споруди, такі як церква св. Іллі та княжий терем у Києві. У 989-996 рр. було збудовано Десятинну церкву, а у 1037 р. розпочалося будівництво Софійського собору. У 30-х рр. XI ст. з'явилися головні міські ворота Києва – Золоті ворота з надбрамною церквою. Серед інших знаних архітектурних споруд Києва виділяються Успенський собор Києво-Печерського монастиря, Михайлівський Золотоверхий собор, Спасо-Преображенський собор та П'ятницька церква у Чернігові, Софійські собори у Новгороді та Полоцьку, Михайлівська церква і єпископські ворота у Перемишлі.

Галицькі та волинські міста відомі своїми кам'яними спорудами: храмами, князівськими палацами, замками та укріпленими дворами бояр. Серед монументальних споруд, що збереглися, вирізняється Успенський собор у Володимирі-Волинському, збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславовича. У 1157 р. було зведено Успенський собор у Галичі. Археологи знайшли на території міста близько 30 кам'яних будівель. Галицька архітектура вирізняється облицюванням стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів та рослинними і геометричними орнаментами. У с. Крилос, що на місці давнього Галича, зберігся храм Св. Пантелеймона (XII-XIII ст.), який є яскравим представником галицької архітектурної школи.

Під час монголо-татарської навали та постійних татаро-турецьких набігів *українські церкви та монастирі почали виконувати оборонні функції*, ставши не лише Божими храмами, а й фортецями. З XIV ст. поширилося будівництво Покровських церков. Перші з них (до наших днів збереглося близько півсотні) розташовувалися на Кучманському шляху. Всі вони мали міцні стіни, вузькі вікна-бійниці та зубчасті завершення. Часто оборонні башти перебудовували під храми, як, наприклад, Покровська церква-замок у с. Сутківці Хмельницької області (1476 р.). У с. Шарівка неподалік від Сутківців збереглася ще одна Покровська церква-замок того ж періоду. Очевидно, обидві ці споруди входили до єдиної системи укріплень. Частиною замку Любарта у Луцьку також була Покровська церква, що входила до другої лінії оборони міста. У цей же період було споруджено Вірменський собор (м. Львів, 1363 р.) і костел святого Варфоломія (м. Дрогобич, 1392 р. – XV ст.).

У XIV-XVI ст. збудували низку фортець і замків: верхній замок у м. Луцьк, друга половина XIV ст. – XV ст.; Кам'янець-Подільська фортеця (XIV-XVI ст.); Хотинська фортеця (XIV-XVI ст.); Острозький замок ((Кругла (Нова) вежа, кінець XVI ст.)); замок Паланок (Мукачівський замок) (XIV- XVII ст.); Генуезька фортеця в м. Судак (XIV-XV ст.).

Значні зміни в архітектурі культових споруд відбулися наприкінці XVI – на початку XVII ст. У цей період дедалі більше проявляються риси світського будівництва, дерев'яні та кам'яні храми часто мають спільні типологічні та стильові особливості. Наприклад, композиція Успенської церкви (1590-1631 рр., архітектори П. Римлянин, В. Капинос, О. Прихильний) – головного храму в ансамблі споруд Львівського братства. До цього ансамблю також входили вежа Корнякта (архітектор П. Барбон) і каплиця Трьох Святителів (автор невідомий), виконані у ренесансних формах. Архітектура костелів того часу характеризується традиційною організацією у вигляді тринавних базилік, прикрашених ордерними формами. Це добре видно у формах костелу бернардинів у Львові (1600-1630 рр., архітектори П. Римлянин і А. Бемер). На цей же період приходиться виникнення ансамблю площі Ринок: Чорна Кам'яниця (кінець XVI ст.), будинок Корнякта (1580 р.).

У XVI-XVII ст. на українських землях зводилося багато храмів-усипальниць для феодалів, заможних міщан, гетьманів, козацьких старшин та шляхти: каплиця Боїмів у Львові (1609-1615 рр.), Покровська церква в с. Сулимівка на Київщині (1622-1629 рр.), церква-усипальниця в Низкевичях (1643-1653 рр.), Іллінська церква в Суботові (1656 р.) та ін. Серед інших споруд виокремимо замок у с. Підгірці (Львівська область) (1635-1640 рр.).

Українська архітектура XVII-XVIII ст. характеризується *стилем бароко*. Бароківі споруди відрізняються розкішними оздобами, декоративністю та грандіозністю. Для архітектурних пам'яток, які були побудовані в той період у Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники використовують термін «козацьке барокко». Найбільша кількість українських барокових споруд була збудована під час правління гетьмана І. Мазепи. У Києві він сприяв будівництву Богоявленської церкви, Микільського собору та церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. Багато споруд було реставровано у стилі барокко: Софіївський та Михайлівський Золотоверхий собори, перебудовано Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври. До найкращих барочних споруд належать Андріївська церква у Києві (архітектори – В. Растреллі та І. Мічурін), собор Різдва у Козельці (А. Квасов та І. Григорович-Барський), церква Антонія та Феодосія у Василькові (С. Ковнір) та ін. Виокремимо також Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря в м. Чернігів (1679-1689рр.), Покровський собор у м. Харків (1689 р.); оборонну синагогу в м. Жовква (1692-1698 рр.); Георгіївську церкву Видубицького монастиря в м. Київ (1696-1701 рр.); Преображенську церкву у с. Великі Сорочинці (1732 р.); собор святого Юра у м. Львів (1744-1762 рр.); ратушу в м. Бучач (1751 р.); Покровську церкву в м. Київ (1766 р.);

Троїцький собор у м. Новомосковськ (1775-1780 рр.); Успенський собор Почаївської лаври (1771-1783 рр.). З'явилися чудові палацо-паркові ансамблі в Батурині, Тульчині, Умані та Білій Церкві, а також багатоярусні дзвіниці, такі як 100-метрова Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври. З останньої третини XVIII ст. бароковий стиль поступився місцем більш строгому стилю раннього класицизму. Цей стиль розвивався в Катеринославі, Херсоні, Маріуполі, Миколаєві та Одесі, де було впроваджено чітке планування вулиць і площ, а громадські споруди домінували над житловою забудовою.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. характер забудови населених пунктів зазнав змін. Відповідно до розпоряджень 1797 та 1817 рр., у центрі кожного села мало бути створено майдан та впорядковано забудову вулиць. У містах передбачалося будівництво адміністративного центру з державними установами.

Особливе значення у розвитку архітектури належить Києву. За проектами архітектора А. Меленського були збудовані пам'ятник на честь магдебурзького права (1803 р.), церква-мавзолей на Аскольдовій могилі (1810 р.), а також перший театр у місті. За проектом академіка В. Беретті в стилі класицизму були зведені будинки університету св. Володимира (1843 р.) та інституту шляхетних дівчат (1843 р.). В Одесі прикрасами міста стали театр (1809 р., архітектор Т. де Томон), Потьомкінські сходи та Воронцовський палац. У Харкові за проектами Є. Васильєва та О. Тона була збудована висока дзвіниця Успенського собору, у Катеринославі – Преображенський собор (архітектор А. Захаров), а в Севастополі – Морська бібліотека, Петропавлівський собор та Графська пристань. Україна відзначалася палацово-парковою архітектурою, зокрема палацами К. Розумовського в Батурині та П. Галагана в селі Сокиринці на Чернігівщині, а також декоративно-пейзажними парками, такими як «Софіївка» в Умані та «Олександрія» в Білій Церкві.

Друга половина XIX ст. відзначилася інтенсивною забудовою міст. У Києві було збудовано будинок міської думи в стилі бароко (архітектор О. Шілле), готель «Континенталь», театр Соловцова (нині Український драматичний театр ім. І. Франка), оперний театр (архітектор В. Шретер), Володимирський собор (архітектор О. Баретті), будинок політехнічного інституту (архітектор О. Вербицький), залізничний вокзал і депо (архітектор О. Кобелев) та інші споруди. За проектами О. Бекетова в Харкові були зведені будинки земельного та комерційного банків, у Сімферополі – драматичний театр. В Одесі збудували оперний театр і будинок біржі, а в Севастополі – будинок Військово-історичного музею Чорноморського флоту. У Львові, Чернівцях та інших містах було зведено кілька споруд за проектами Ю. Захаревича, зокрема будинки Львівського політехнічного інституту та Галицької ошадної каси. У 1864-1882 рр. у Чернівцях побудували резиденцію православних митрополитів Буковини і Далмації, яка зараз є головним корпусом Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У 1900 р. завершено будівництво Львівського оперного театру (архітектор З. Горголевський).

На початку ХХ ст. архітектурний стиль модерн, що включав українські мотиви, домінував у розвитку архітектури. Визначними прикладами українського модерну були будинок Полтавського земства (архітектори В. Кричевський, К. Жуков, розписи С. Васильківського, М. Самокиша, М. Беркоса, М. Уварова), будинок з химерами в Києві, будинок страхового товариства «Дністер» у Львові (І. Левинський), перший в Україні критий ринок – Бессарабський (Г. Гай), меморіальний храм під Берестечком (В. Максимов), а також «Народний дім» у Дрогобичі (О. Лушпинський).

Серед архітектурних пам'яток *радянської доби* виокремимо будівлі Держпрому в м. Харків (1925-1928 рр.), Верховної Ради УРСР у м. Київ (1936-1939 рр.).

4. Предмети озброєння

У зброєзнавстві увесь масив предметів озброєння прийнято поділяти на такі групи:

- холодна зброя;
- захисне спорядження і обладунки;
- вогнепальна зброя.

Холодну зброю можна класифікувати на рублячу, ріжучу, колючу, ударну та металеву. Вона з'явилася ще в епоху палеоліту і залишалася постійним атрибутом упродовж всієї історії розвитку людського суспільства.

Серед *ріжучої та рублячої зброї* переважали ножі, мечі, шаблі, сокири тощо. Ножі поділялися на поясні, підсайдачні (носилися при сагайдаках) і захальні (носили за халлявою чобота). Мечі відомі з IX-VIII ст. до н.е., а кинджали, які мали схожу бойову функцію, були поширені з IV тис. до н.е. У часи Київської держави мечі мали довжину 90-120 см і були одноручними. З XIV ст. почали використовувати півтораручні мечі (довжина 150 см), а з XVI ст. – дворучні мечі (вага 4,5-7 кг, довжина 2 м і більше). Наприкінці XVI ст. мечі були замінені палашами, які були набагато легшими і мали довжину 85 см.

З XVI ст. в європейських арміях стала популярною шпага. До холодної зброї належать шаблі, шашки та ятагани, які об'єднують наявність вигнутих клинків. Шабля з'явилася ще за часів Київської держави, а з XV ст. стала основним видом холодної зброї в Україні. Шашка є кавказьким варіантом шаблі з найменшим вигином. Після утворення Османської імперії ятаган, який походив від перського канджара, став поширеним у арабо-турецькому світі. Ятагани, як трофейна зброя, також були популярними на території козацької України, хоча основною зброєю козаків залишалася шабля.

Протягом тисячоліть у бойових діях використовували різноманітні види рублячої зброї. Основним її типом тривалий час залишалася бойова сокира, яка походила від кам'яних сокир дометалевого часу. Також широко застосовувалися господарські сокири, які могли слугувати засобом самооборони у разі потреби. Велика сокира згодом трансформувалася в

бердиш, який має багато модифікацій. Бердиші були поширені не лише в Україні, але й у Західній Європі, Росії та Середній Азії. Іншим різновидом рублячої зброї був келеп, або клювець, з видовженим лезом, що нагадувало дзьоб хижого птаха. Келеп також можна вважати ударною зброєю, оскільки «келеп» – це давньоукраїнська назва бойового молота. Келепи інколи були багато оздоблені різьбою, дорогоцінним камінням, золотом та сріблом.

Колюча зброя також становила значну частину холодної зброї. До неї належать усі різновиди списів, які мали різні розміри (приблизно півтора метра для піхоти і два з половиною метри для кінних воїнів) та форми вістря. Серед основних різновидів списів вчені виділяють рогатини (використовувалися також як мисливська зброя), совни (бойові коси) та сулиці (метальні списи). До колючої зброї належить і торч – круглий щит, у центрі якого була закріплена залізна рука з мечем. Воїн вставляв у торч свою ліву руку, а сам щит прив'язувався до тулуба ремнями та шнурами через його значну вагу. Торч використовували для оборони фортець, і цей вид колючої зброї зустрічається дуже рідко.

Ударна зброя належить до зброї ближнього бою. Її походження ведеться від палиці первісної людини – товстої гілки з потовщенням на кінці. З часом наверх палиці почали штучно обважнювати, забиваючи цвяхи, обковуючи металом або виготовляючи цілком з металу. Поступово вона трансформувалася в булаву, яка згодом стала символом гетьманської влади. Різновидом булави був «пернач», який був ознакою влади полковника в козацькій державі. Окрім булави та її модифікацій, до ударної зброї належать обушок – металева куля або гирка, прив'язана до шкіряного ремня чи ланцюжка довжиною до півметра.

Одним із різновидів холодної зброї є *метальна зброя*, до якої належать луки та самостріли (арбалети). Луки з'явилися в епоху мезоліту і довгий час використовувалися як бойова і мисливська зброя. Вони були широко поширені і в скіфську добу. На Русі ремісники досконало володіли мистецтвом виготовлення луків. Середня частина лука називалася рукояттю, а довгі, пружні, вигнуті половини – рогами або плечима. Загальна довжина лука досягала двох і більше метрів. У такому вигляді він використовувався кочовими народами до XVIII ст., а в Україні – до XVII ст. Стріли для луків мали довжину приблизно 75 см. Для їх виготовлення використовували комиш, тростину або дерево, таке як береза, яблуня тощо. Стріли поділялися на кайдаліки (з плоским вістря), томари (без металевого вістря, призначені для полювання на хутрового звіра), северги (з вузьким вістря) та інші. Для зручності використання лука додавалося спеціальне спорядження, відоме під загальною назвою сагайдак, яке складалося з двох футлярів: налуча для лука і колчана (тула) для стріл.

Удосконалення лука призвело до появи самостріла, або арбалета. У вітчизняних писемних джерелах його іноді називають «куша», що походить від французької назви цієї зброї. Арбалет (від латинського *arcus balista* – металевий лук) стріляв різними типами стріл: звичайними, обважненими і болтами

(белтами). Белт міг пробити кільчастий обладунок на відстані 300 кроків, а найкращий панцер міланської роботи – на 200 кроків.

Невід’ємною частиною спорядження воїна на території України з найдавніших часів були **захисні обладунки**. Скіфські вершники вже носили *шоломи* та спеціальний захисний одяг. *Щити* з’явилися пізніше і на Русі були відомі з VIII–XI ст. Вони мали округлу форму і прикривали приблизно чверть силуету воїна.

Одним із найпоширеніших захисних обладунків тривалий час була *кольчуга* – довга сорочка з металевих кілець або пластин. Для краси в неї вплітали ряди мідних кілець. Після виготовлення кольчугу чистили й шліфували. Її вага становила 6–7 кг. Більш доступними були обладунки з тканини, на яку нашивали металеві кільця, і вони також добре захищали від рублячих ударів. Ці обладунки використовувалися з X до XVI ст., зазнаючи певних змін. Різновидом кільчастого обладунку була *байдана*, яка надійно захищала від шабельних ударів, але через великий діаметр кілець не могла захистити від колючих ударів та стріл.

З XIV–XVI ст. з’явилися дощані обладунки, які склалися з металевих пластинок. Використовували також лускоподібний обладунок – панцер, складений з менших металевих пластин, прикріплених до основи на зразок риб’ячої луски, що дало йому таку назву. Існувало багато інших різновидів обладунків: *бахтерці*, *куяки*, *колотарі*, *юшмани*, *лати*. Для широких верств населення був доступний *тегилай* – одяг, схожий на каптан з короткими широкими рукавами, підбитий бавовною або прядивом (льон або коноплі). Спереду *тегилай* іноді обшивали металевими бляшками або шматками *кольчуг*.

Вогнепальна зброя. Перші зразки вогнепальної зброї – *гармати* – започаткували її історію, оскільки ручна вогнепальна зброя з’явилася пізніше. Перші гармати на території України з’явилися під час литовського панування. До XVI ст. існували такі різновиди *гармат*: *бомбарда*, *тарасниця*, *півтарасниця*, *моздір*, *гуфниця* (яка згодом трансформувалася в *гаубицю*), *півгуфниця*, *шрубниця*, *півшрубниця*, *шротівня* і *фоглер*. Артилерія поділялася на *фортечну* (використовувалася для оборони фортець) і *польову* (використовувалася на полі бою разом з піхотою для першого залпу, що нерідко вирішував долю битви). Важкі гармати використовувалися під час облоги замків для пробивання та руйнування стін, підпалу міста тощо.

Гарматна справа швидко прогресувала, з’являлися нові види гармат, а виробничі технології постійно удосконалювалися. Перші гармати, які виготовлялися з кованого заліза, пізніше стали відливати з міді та бронзи. До XVII ст. існували такі різновиди *гармат*, як *серпентини* та *серпенти*, *фалькони* та *фальксноти*, *кольобрини* та *бастардові кольобрини*, *картавни*, *петрієри* та інші. Підвищення бойової ефективності цієї зброї було досягнуто завдяки появі металевих ядер, шроту, розривних бомб і гранульованого пороху.

У XIV ст. з’явилася і швидко розвивалася *ручна вогнепальна зброя*. Першою була «кий залізний» – коротка залізна чи мідна трубка, закріплена на

простому ложі, яка заряджалася через дуло. У XV–XVI ст. з'явилися перші прообрази пістолетів. Проте ця зброя стала ефективною лише після винайдення колісцевих та ударно-кремінних замків. Крім того, в XVI ст. був винайдений шнеллер – пристрій, що прискорював спуск і робив його м'яким і чутливим.

Невід'ємним атрибутом українського козацького війська, окрім гармат, були *рушниці*. Вони включали гаківниці, півчаки, кози, мушкети та інші типи (згадаймо зображення козака з рушницею на гербі Війська Запорозького). Окрім європейських рушниць, серед козаків були поширені також турецькі рушниці-яничарки («яниченки»).

Виробництво вогнепальної зброї в Україні зафіксовано в писемних та археологічних джерелах, починаючи з XIV ст. Поява артилерії сприяла розвитку ливарництва та металообробки. У 1468 р. у Львові було засновано першу ливарню – *людвісарню*, яка відливала гармати, гаківниці та аркебузи. Подібні людвісарні були створені також у Перемишлі, Раві-Руській та Острозі. На Подніпров'ї до XVII ст. виробництво гармат не розвивалося, хоча відомі поодинокі випадки виготовлення невеликих гармат у Запорозькій Січі. Козацька артилерія переважно поповнювалася за рахунок військових трофеїв та купівлі. В Україні було досить поширеним виробництво пороху, що складався з селітри, сірки та товченого деревного вугілля. Практично кожен козак міг виготовити необхідну кількість зарядів з місцевої сировини, масове виробництво пороху також здійснювалося в містах та на Запорозькій Січі.

5. Предмети одягу

Значну частину речових джерел, пам'яток матеріальної та духовної культури України становлять предмети одягу. Одяг пройшов довгий шлях розвитку.

На історію, технологію виготовлення та різноманіття предметів одягу насамперед впливають їх **функції**, які з часом ставали все складнішими та багатограннішими:

- *захисна*: безпосередньо пов'язана з географічними та кліматичними особливостями певного регіону Землі. Наприклад, народний безрукавний одяг, поширений по всій Україні, мав деякі відмінності залежно від місцевості. У гірських районах Західної України це була тепла коротка безрукавка з хутра – кептар; у північних і північно-західних районах передгір'я – сукняна безрукавка – лейбик, бруслик; на території Середньої Наддніпряниці – легша, хоча й довша безрукавка – керсетка тощо. Захисна функція одягу полягала не лише в захисті тіла людини від природних факторів – холоду, вітру, дощу, спеки. Наші предки вважали, що одяг також мав захищати від злих духів, наврочень тощо. Тому одягові приписували оберегові та магічні властивості.

- *естетична*: вже первісна людина почала робити перші спроби прикрашати одяг пластинками від ікол кабана, камінцями, мушлями тощо. З часом прикрашання одягу стало його невід'ємним атрибутом, відображаючи

художньо-естетичні смаки конкретного народу, а також його окремих етнічних і соціальних груп.

- *етнічна*: ця функція дозволяє виявити спорідненість певних людських спільнот за етнічними ознаками. Костюм, разом із мовою, звичаями, віруваннями тощо, стає відмінною ознакою населення одного регіону від іншого. Незважаючи на спільність багатьох елементів українського національного костюма, локальні його різновиди зберігають яскраву самобутність.

- *соціальна*: одяг є ознакою належності людини до певного соціального прошарку або професійної групи. З цього випливає соціально-економічна диференціація одягу, що відображається у його кількісних та якісних характеристиках.

- *статеві-вікова*: пов'язана не тільки з фізіологією людського організму, але й з характером діяльності різних за статтю та віком людей і, відповідно, з їхнім становищем у суспільстві. Наприклад, чоловічі штани з'явилися досить пізно і, окрім кліматичних причин, їхнє походження пов'язане з освоєнням їзди верхи та орним способом обробки ґрунту. Статеві-вікова функція одягу була тісно пов'язана також з народною етикою.

Відповідно до функціонального призначення та розмаїття людських потреб, одяг поділяється на велику кількість груп, видів та різновидів. Найзагальніша класифікація одягу ґрунтується на поділі за статтю людини на чоловічий і жіночий, а також за віковими групами. Наприклад, жіночий одяг поділяється на дівочий, для молодниць і для літніх жінок, аналогічно як чоловічий – на юнацький, для зрілих і літніх чоловіків. У новітні часи межі цього поділу поступово стираються.

Кліматичні умови впливають на кількість і різноманіття одягу. В Україні, з її помірним кліматом, основу костюма складав *натільний одяг*, переважно чоловічі та жіночі сорочки, доповнені поясом або стегновим одягом, як-от розпашні або глухі спідниці у жінок і штани у чоловіків. Українці зазвичай носили цей комплект одягу влітку, але температурні коливання навіть у літній період змушували використовувати легкий верхній одяг для захисту верхньої частини тіла. Цей одяг міг бути з рукавами (кофти, куртки) або без рукавів (кептарі, лейбики). В осінньо-зимовий період використовувалися різні види теплої одягу, що захищали все тіло від холоду. Ці предмети носили поверх основного комплекту, тому їх називають верхнім одягом.

Окрему групу одягу складають *головні убори*, які виконують захисну функцію, в тому числі й захист від зброї, що в давнину тісно поєднувалася з обереговою. Цікаві різновиди головних уборів включають ті, що прикрашали дівчат (вінки зі стрічками, вінці тощо) і використовувалися з обрядовою метою. Головні убори поділяються на літні та зимові, жіночі та чоловічі, а також за соціальними та професійними ознаками.

Важливою групою предметів одягу є *взуття*. В Україні використовувалося взуття, яке покривало лише стопу (личаки, постолы, черевики) або і стопу, і

гомилку (чоботи, валянки). До цієї групи також відносяться різні допоміжні види утеплення та захисту ноги. Взуття, як і інші елементи одягу, відображає різноманітні аспекти життя та діяльності його власника.

Одяг класифікують за різними формально-змістовими ознаками, такими як *матеріал* (шкіряний, полотняний, шовковий тощо), *техніка виготовлення* (плетений, в'язаний, тканий), *призначення* (святковий, буденний, робочий, обрядовий) та інші.

6. Методи дослідження речових пам'яток

Археологічні дослідження проходять кілька стадій: розвідка, розкопки, камеральне опрацювання та узагальнення матеріалів. Спочатку проводиться розвідка для виявлення пам'ятки. Після цього здійснюються розкопки, під час яких досліджується культурний шар, об'єкти в ньому та збираються знахідки, такі як кераміка, знаряддя праці, зброя, прикраси та побутові речі. Далі відбувається *камеральне опрацювання* знайдених матеріалів: їх реставрація, науковий опис і фотографування. Завершальним етапом є *узагальнення та публікація результатів дослідження пам'ятки*, визначення її значення для реконструкції минулого конкретного історичного періоду та регіону.

Археологічні дослідження проводяться із залученням як традиційних методів, так і методів природничих наук. До археологічних методів відносяться типологічний (визначення типу однорідних предметів за призначенням) та статистичний (підрахунок відсоткового складу однотипних знахідок). Інші методи включають:

- стратиграфічний (визначення часу пам'ятки за послідовністю залягання культурних шарів),
- радіоактивний (встановлення часу органічних решток за вмістом радіоактивних ізотопів С-14 та К-40),
- археомагнітний (визначення періоду обпалення ґрунту за фіксацією термонамагнічених частинок),
- дендрохронологічний (підрахунок річних кілець дерев),
- палеоантропологічний (дослідження викопних решток людей),
- палеоботанічний (вивчення решток культурних рослин і зерен, визначення їх видового складу),
- палеозоологічний (аналіз тваринних кісток з пам'ятки, визначення диких і свійських видів тварин),
- та інші методи.

Українська археологічна наука застосовує більшість із перелічених методів для дослідження знайдених матеріалів, що дозволяє отримати якісно нову інформацію про минуле наших земель.

Розвідка може бути візуальною або інструментальною. Візуальна розвідка передбачає огляд місцевості для виявлення археологічних пам'яток, найчастіше проводиться вздовж берегів річок, озер та інших водойм, де колись жили люди.

Для визначення розміру пам'ятки, глибини залягання культурного шару та його насиченості знахідками закладаються шурфи та проводяться зачистки.

Окрім візуальної розвідки, проводяться електророзвідка, аерофоторозвідка та магніторозвідка. Електророзвідка базується на різниці опорів струмів, що проходять через ґрунт і культурний шар. Обпалена кераміка, скупчення каменю та пустоти в ґрунті викликають магнітні аномалії, що дозволяє використовувати археомагнітну розвідку. За результатами хімічного аналізу проб ґрунту археологи можуть визначити контури давніх поселень. Аерофоторозвідка використовується для виявлення пам'яток з повітря. Нещодавно у пресі з'явилося повідомлення про розробку проєкту спеціального супутника Землі, призначеного для ведення археологічної розвідки з космосу.

Наступним етапом археологічного дослідження є *розкопки*. Під час розкопок розкривають культурний шар, житлові та господарські споруди, поховання тощо. Розкопки зазвичай поділяють на квадрати (1×1 або 2×2 метри). У зачистках, траншеях і шурфах визначають глибину знахідок, а на розкритих площах їх також фіксують на плані та фотографують на місці. Для вимірювання об'єктів, таких як житла, поховання чи ями, встановлюють одну нульову площину (репер) для всього розкопу або поселення чи могильника. Як і під час розвідки, всі спостереження записують у щоденник, а окремий щоденник ведуть для фотофіксації робіт. Також складають детальні плани об'єктів.

Пам'ятки на дні річок, озер і морів досліджує підводна археологія. Матеріали, отримані під час розвідок і розкопок, проходять первинне камеральне опрацювання: їх шифрують, реставрують, замальовують та фотографують. Про польові роботи складають науковий звіт. Археолог аналізує зібраний матеріал з точки зору чистоти комплексу. Кожна досліджена пам'ятка характеризується комплексом знахідок, тобто колекцією речей, пов'язаних із діяльністю певної групи населення протягом певного періоду. Існує також поняття «закритого комплексу» знахідок, наприклад, речей, що належали до одного поховання, або речей, що входили до одного скарбу.

Комплекс знахідок дослідженої пам'ятки та зроблені спостереження порівнюються з даними про інші археологічні об'єкти. Це допомагає визначити вік пам'ятки та культуру, до якої вона належить.

Архітектурні дослідження необхідно проводити для визначення хронологічної атрибуції об'єкта, встановлення етапів його еволюції, визначення меж первісного ядра та частин, що належать до пізніших перебудов, а також виявлення втрачених частин і елементів.

Архітектурні дослідження слід розпочинати з архітектурно-археологічного обміру об'єкта і продовжувати протягом усього реставраційного циклу, включаючи розкриття пам'ятки шурфами та зондажами, а також дослідження прилеглому культурного шару.

Після камерального опрацювання обмірної фіксації об'єкта науковий керівник повинен розробити програму його досліджень. Для цього необхідно скласти графічний план досліджень, на який наносяться всі місця, що

потребують вивчення. У міру отримання нових даних план слід оновлювати відповідною інформацією.

Архітектурні дослідження об'єкта мають включати:

1. Визначення характеру стиків мурування окремих частин об'єкта з відповідним картографуванням на плані досліджень, а також визначення фрагментів, добудованих у різні часи.

2. Розробку картограм типів мурування, зокрема розгорток фасадів та інтер'єрів.

3. Проведення зондажів для зняття пізніших нашарувань і виявлення давніх фрагментів та окремих характерних деталей об'єкта. Цей процес повинен супроводжуватись детальним описом кожного зондажу у журналі, обміром відкритих елементів та обов'язковою фотофіксацією етапів розкриття. Місця проведення зондажів потрібно наносити на план досліджень, а роботи виконувати так, щоб не пошкодити об'єкт, знімаючи лише необхідну для дослідження частину нашарувань, не руйнуючи цінних автентичних елементів.

4. Дослідження типів мурування (дерев'яних або інших конструкцій), фіксацію розмірів цегли (цегли-плінфи), розмірів та характеру швів, видів каменю тощо.

5. Відбір зразків будівельних розчинів мурувань із нанесенням маркованих спеціальними номерами місць відбору на план досліджень.

До сучасних методів **нумізматичного дослідження** належать:

- визначення монети, яке включає встановлення часу і місця її випуску, номіналу, технічних особливостей виробництва, а також металу, ваги і розміру монети. Монета вважається визначеною, якщо є покликання на відповідну літературу. Якщо ж монета не була раніше опублікована і на ній відсутні прями відомості про час та місце випуску, то цей процес називається атрибуцією.

- Датування окремих монет і груп за допомогою скарбів. Аналіз скарбового матеріалу за хронологічними, типологічними, метрологічними та топографічними показниками дозволяє досить точно визначити окремі монети та періоди обігу певних груп монет.

- Метод порівняння монетних штемпелів, який допомагає встановити хронологію випуску монет, особливо актуальний для монет без дат.

- Технічні методи, спрямовані на визначення якісного і кількісного складу монет, використовують спектрографічні, рентгенофлуорисцентні і нейтронно-активаційні методи. У 1970 р. в Лондоні відбувся спеціальний симпозіум, присвячений хімічним і металургійним методам дослідження монет.

- Робота з мікроскопом, макро- та мікрофотографія.

- Математичний метод – використовується для врахування вагових характеристик і кількісного аналізу певних груп монет, оскільки нумізматика оперує великою кількістю даних. Для цього застосовують комп'ютерну техніку.

- Зіставлення даних нумізматика з письмовими та іншими історичними джерелами.

ПЛАНИ ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Джерела з історії давнього світу (2 год.)

Мета: визначити основні проблеми джерелознавства історії Давніх Сходу, Греції та Риму, визначити інформаційний потенціал законодавчих, ділових, актових джерел, охарактеризувати царські надписи, історичні хроніки, аннали, релігійні тексти, публіцистичну, наукову та художню літературу.

Основні поняття:

Акведук – споруда для подачі води до населених пунктів або зрошувальних полів із вищого місця, у вузькому сенсі – міст чи естакада з водоводом (трубою чи каналом) для переведення трубопроводів або каналів через балки, річки та дороги.

Амфітеатр – антична споруда для різних масових видовищ; овальна арена, навколо якої уступами розташовувалися місця для глядачів.

Аннали – записи за роками найважливіших подій у Стародавньому Римі, а також у деяких країнах Західної Європи за середніх віків. На Русі їхніми відповідниками були літописи. Вони є найдавнішою формою історіографічних творів. Щорічні записи були поширені у давніх єгиптян, асирійців, персів, китайців та інших народів.

Біблія або Святе Письмо, Священне Писання – сукупність текстів різних епох і авторів, яка сприймається всіма християнськими конфесіями як Священне Писання. Біблія складається зі Старого Заповіту та Нового Заповіту.

Глиняні таблички – археологічні знахідки, записи (тексти, малюнки, схеми, карти), зроблені на глиняних табличках.

Дешифровка – це виявлення сенсу текстів, написаних стародавніми або незрозумілими мовами чи писемністю.

Елогій або Елогіум – первісно це був поховальний надпис на честь померлої людини, який розміщувався на гробницях, зображеннях предків або статуях Стародавнього Риму

Епіграфіка – допоміжна історична та філологічна дисципліна, що вивчає стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах (камінь, метал тощо)

Клинопис – лого-силабічне письмо, яке використовували для запису мов стародавнього Межиріччя.

Оратор – особа, яка виголошує промову, володіє майстерністю публічного виступу.

Папірус – товстий папероподібний матеріал, що виготовлявся в стародавньому Єгипті зі стебел рослини циперус папірус родини осокових, яка росла на берегах Нілу.

Пергамент (від назви міста Пергам у Малій Азії, де в II столітті до н. е. широко застосовувався пергамент) – матеріал для письма з недубленої шкіри

тварин (до винаходу паперу). Також пергаментом називають стародавній рукопис на такому матеріалі.

Піраміда – споруда у формі, зазвичай правильної геометричної піраміди, у якій бічні сторони мають форму рівнобедреного трикутника з вершинами, що збігаються в одній точці. У суцільній піраміді центр маси знаходиться досить низько, а верхні частини конструкції лежать на ширших та стабільних нижніх шарах, що дозволяло стародавнім цивілізаціям, які не мали достатніх знань про будівництво, споруджувати стабільні монументальні споруди.

Терми – громадські заклади для миття та водних процедур у Стародавньому Римі (аналог лазні в наш час). Термін *терми* зазвичай використовується для великих лазневих комплексів у той час, як більші являли собою заклади меншого розміру, публічні або приватні, що існували у великій кількості повсюди в Римській імперії

Хроніка – список найважливіших подій того чи іншого періоду в хронологічному порядку. Різновид історичної літератури, зібрання записів з викладом найважливіших подій того чи іншого періоду в хронологічному порядку.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Комплекс джерел з історії країн Давнього Сходу.
2. Джерела з історії Давньої Греції.
3. Проблеми джерелознавства з історії Давнього Риму.

Література: 159, 180, 233, 234, 260, 272, 273, 283, 284, 324, 330, 361

Обладнання

1. Геродот. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Київ, 1992. 772 с.
2. Звонська-Денисюк Л. Л. Грецькі античні джерела про праукраїнські землі: для студентів відділення класичної філології: хрестомат. Київ, 2002. 112 с.
3. Хрестоматія по истории древнего мира: пособ. для учителя / сост. А. Е. Черкасова. Москва: Просвещение, 1991. 288 с.
4. Хрестоматія по истории древнего Рима / Под ред. В. И. Кузицина. Москва: Высшая школа, 1987. 432 с.
5. Хрестоматія по истории древней Греции / Под ред. Д. П. Каллистова. Москва: Мысль, 1964. 698 с. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/30063> (дата звернення: 15.05.2024).
6. Хрестоматія з історії Стародавнього світу / упоряд.: О. П. Крижанівський, З. І. Мухіна, М. Д. Мелашенко. Київ: Радянська школа, 1974. 158 с.
7. Хрестоматія з історії Стародавнього світу / упоряд. А. П. Гриценко. Харків: Вид. група «Основа», 2014. 128 с.

Хід заняття

Характеристика джерел з історії країн Давнього Сходу

- Визначити об'єктивні труднощі у дослідженні джерел (відставання джерелознавчого аналізу давньосхідних документів; правильне прочитання і тлумачення текстів, кваліфікована первісна публікація писемних джерел, їх дешифровка й коментування; надмірна зосередженість дослідників на історії Близького Сходу; проблема адекватності й достовірності відомостей, які нам доносять джерела цього періоду; фрагментарність і нерівномірність висвітлення джерелами різних періодів історії чисельних регіонів).

- З'ясувати забезпеченість джерелами (визначити чому Месопотамія, Єгипет, Хетська держава найкраще забезпечені джерелами, а Іран, Елам, Індія, Китай, країни Малої Азії, Східного Середземномор'я, Центральної Азії, Урарту, Аравійського півострову мають обмежену кількість джерел).

- Проаналізувати законодавчі, діловодні, актові джерела («Закони Хамурапі»; діловодні документи – у сховищах Давнього Єгипту вони збереглися на камінні та папірусі, у Месопотамії, Хетській державі, країнах Східного Середземномор'я – на глиняних табличках (архіви Алалаха, Угариту); міжнародні договори).

- Визначити інформаційний потенціал царських надписів, хронік, анналів, історичних творів (Єгипет – Палермський камінь, порічний запис найважливіших подій, царський надпис «Аннали Тутмоса III», «папірус Гарріс», Демотична хроніка; Перська держава – Бехістунський надпис, надписи Дарія I і Ксеркса; Хетська держава – «Аннали Хатусілі I», «Аннали Мурсілі II»; Месопотамія – «Вавилонська хроніка», «Сінхроністична історія»; Китай – «Бамбуковий літопис»; історичні твори – «Єгипетська історія» Манефона, «Історія Вавилону» Бероса, «Історичні записки» Сима Цяня).

- Показати різноманітність релігійної літератури («тексти пірамід», «тексти саркофагів», «книга мертвих» у Єгипті; Авеста (стародавні книги зороастрійців) у Перській державі; Веди в Індії; Біблейські тексти у Східному Середземномор'ї).

- Охарактеризувати публіцистичну, наукову та художню літературу (*публіцистична література* – у Єгипті: повчання «Речення Іпусера», «Повчання Ахтоя», «Пророцтво Неферті»; *наукова література* – Єгипет: «Папірус Сміта», «Папірус Еберс»; Китай: філософські трактати – Конфуція (бесіди), Мао-цзи (маоїзм), легістські, даосистські, трактати з медицини, військової справи, сільського господарства; *художня література* – Єгипет: «Історія пастуха», «Казки папірусу Весткар», «Казка про двох братів», «Правда і кривда», «Історія про фараона-п'яницю Амасіса», «Повість про Сінухета»; Месопотамія: «Епос про Гільгамеша»; Індія: епічні поеми «Махабхарата» і «Рамаяна»; Східне Середземномор'я: любовні, весільні пісні, історичні новели й оповідання про Руф, Есфір).

2. Джерела з історії Давньої Греції.

• Проаналізувати джерела з історії Крита і Ахейської Греції II тис. до н.е. (*писемні пам'ятки*: таблички, написані складовим письмом – знайдені на розвалинах Кносса на Криті, під час розкопок міст Пілоса, Мікен, у Фівах, Тиринфі, в архівах Кносса і Пілоса; *пам'ятки матеріальної культури*: знахідки, виявлені під час розкопок великих палацових комплексів: в Кноссі і Фесті на о. Крит, в Мікенах, Пілосі і Лерні в Пелопоннесі, Рафіні в Аттиці тощо).

• Визначити інформаційний потенціал джерел з історії архаїчної і класичної Греції (*писемні пам'ятки*: епічні поеми Гомера «Іліада» і «Одіссея»; поеми Гесіода «Праці і дні», «Теогонія»; політичні елегії грецьких поетів Архілоха з Пароса, Солона з Афин, Феогніда з Мегар; твори старогрецьких істориків Гекатея, Гелланіка, Геродота – «Історія», Фукідида – «Історія», Ксенофонта – «Грецька історія»; трактат «Афінська політія»; розмови афінських ораторів Лісія, Ісократ, Демосфена, Есхіна, Гіперіда; твори Платона – трактати «Держава» і «Закони»; твори Арістотеля – «Політика», трактати з логіки і етики, риторики і поетики, метеорології і астрономії, зоології і фізики; трагедії і комедії, які ставилися в театрах – Есхіл, Софокл, Еврипід, Арістофан; *епіграфічні джерела* – відкрито понад 200 тис. написів: договори між пелопоннеськими містами Елідією і Гереею і між жителями полісів в Еліді – анетян і метапійців; текст афінського законодавства Драконта; присяга Херсонесу про державний устрій Херсонесу; *речові джерела*: монети; археологічні знахідки – розкопки Олінфа, Херсонесу Таврійського, Коринфа, храмових комплексів на честь Аполлона в Дельфах і на Делосі, релігійно-спортивного комплексу в Олімпії).

• Охарактеризувати джерела з історії Греції елліністичного періоду (праці Полібія – «Загальна історія», Діодора Сицилійського – «Історична бібліотека», Страбона – «Географія», Плутарха – «Порівняльні життєписи», Павсанія – «Опис Еллади»; побутові комедії драматурга Менандра, збірка віршів Феокрита; тексти на папірусах; епіграфічні, нумізматичні, археологічні джерела).

3. Проблеми джерелознавства з історії Давнього Риму.

• З'ясувати цінність джерел з історії царського і республіканського часу (*пам'ятки матеріальної культури*: залишки святилищ Карфагенів і поселень на о. Сардинія, некрополі Північної і Середньої Італії, порт Спіна на Адріатиці, могила Ромула, стіни Ромулова померія, фундаменти храмів, у т.ч. на Капітолії, бронзова скульптура вовчихи – годувальниці близнюків, храм Вести, форум Цезаря, колонада храму Венери, Аппієва, Фламінієва дороги, мости і акведуки, знахідки монет; *епіграфічні пам'ятки*: написи з острівця Іск'я, етруські написи, умбрський текст, напис Чорного каменю з римського форуму, написи на саркофагах сім'ї Сципіонів, елогії; *писемні джерела*: царські закони і закони перших республіканських магістратів, договори Риму з латинськими містами і Карфагеном, записи жрецьких колегій, римське літописання, погодні записи понтифіків, або аннали – старші анналісти Гней Невій, Квінт Енній, Фабій

Піктор, М.Порцій Катон Старший, молодші анналісти Полібій, Посидоній; праці істориків Тита Лівія, Веллея Патеркула, Діонісія Галікарнаського, Діона Касія Кокцейяна, Аппіана, Луція Аннея Флора, Гая Саллюстія Кріспа, «Записки про галльську війну» і «Записки про громадянську війну» Гая Юлія Цезаря; оратор Марк Тулій Цицерон, біографіст Гай Светоній Транквілл, юридичні пам'ятки – XII таблиць).

•Охарактеризувати джерела з історії Імперії (*пам'ятки матеріальної культури*: форуми Августа, Веспасіана, Нерви, Траяна, храм на честь усіх богів — Пантеон, тріумфальні арки, терми, театр Марцелла, Колізей, портретна скульптура, мозаїки і фресковий живопис, монети; *епіграфічні пам'ятки*: автобіографія Октавіана Августа, римський напис про розширення повноважень Веспасіана, едикті Діоклетіана 301 р.; *писемні джерела*: праці істориків Г. Веллея Патеркула, Йосипа Флавія, Корнелія Тацита, Геродіана, Амміана Марцелліна, Секста Аврелія Віктора; трактати про сільське господарство Колумели, Паладія, Юлія Фронтіна, двох Гигинів, Сікула Флакка, Агеннія Урбіка; «Десять книг з архітектури» Вітрувія Полліона; «Короткий нарис військової справи» Флавія Вегеція Рената; політичні твори Л. Аннея Сенеки Молодшого; твори художньої літератури – «Енеїда» Вергілія, «Листи із Понта» і в «Тристії» Овідія, «Сатирікон» Петронія, «Епіграми» Марціала, «Метаморфози», або «Золотий осел» Апулея; листи і розмови риторів Сенеки Старший і Квинтиліана, Сідонія Аполлінарія; юридичні пам'ятки: інституції юриста Гая, дигести, кодекс римського права імператора Феодосія II, кодекс Юстиніана, «Корпус цивільного права»).

Кожний студент опрацьовує один із документів, вміщених у хрестоматіях (їх перелік міститься в обладнанні) і аналізує його, використовуючи критичний аналіз.

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 2. Джерела з ранньомодерної та модерної історії країн Європи та Америки (2 год.)

Мета: проаналізувати джерела періодів ранньомодерної та модерної історії країн Європи та Америки, зокрема визначити інформаційний потенціал речових, зображальних та писемних пам'яток, охарактеризувати актові джерела, насамперед законодавчі акти, мемуарну, релігійну, публіцистичну, наукову та художню літературу, періодичні видання.

Основні поняття:

Ампір – стиль мистецтва, що виник у часи Імперії Наполеона й став продовженням і завершенням класицизму. Для нього характерні масивні парадно-монументальні форми будівель та інтер'єрів.

Артикул – стаття, розділ або параграф якого-небудь закону, договору, розпорядження тощо.

Бароко – стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі початку XVI ст. – кінця XVII ст. Хронологічно бароко слідує за Ренесансом та маньєризмом, за ним іде Класицизм. За естетичним визначенням, бароко – стиль, що виникає на хвилі кризи гуманізму. Він висловлює бажання насолоджуватись дарунками життя, мистецтва і природи.

Газета – періодичне видання з постійною назвою, що виходить через певні, короткі проміжки часу (щоденно, щотижня, кожні два тижні) у формі складених аркушів.

Едикт – нормативний акт. В українській мові аналогом едикту є указ. Має схожість з таким правовим актом, як декрет.

Класицизм – напрям в європейському мистецтві, який уперше заявив про себе в культурі XVI ст. Найбільшого розквіту досягає у Франції (XVII ст.). Для класицизму важливим був принцип свободи вибору – необмеженість власного, суб'єктивного трактування історичних форм[

Конституція – основний державний документ (закон), який визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян. Інші закони держави, як правило, спираються на конституцію.

Мемуари – оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був.

Реформація – церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти Католицької церкви та на повернення, як вважали реформатори, до біблійних джерел християнства. Ці течії набували форми релігійної боротьби проти Католицької церкви і папської влади.

Рококо – стиль мистецтва, для якого характерний відхід від реального життя у світ фантазії, театралізованої гри, міфологічних сюжетів тощо.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Комплекс джерел з ранньомодерної історії країн Європи та Америки.

2. Джерела з нової історії країн європейського та американського континентів.

Література: 211, 212, 221, 243, 259, 262, 304, 340, 352-354, 361

Обладнання

1. Сборник документов для практических занятий по источниковедению истории СССР. Вып. 1. Эпоха феодализма / [сост. А. В. Муравьев, В. А. Плугин]. Москва, 1980. 272 с.; Вып. 2. Период капитализма / [сост. С. В. Воронкова]. Москва, 1986. 280 с.
2. Сборник документов по истории нового времени: Буржуазные революции XVII ст. / под ред. В. Г. Сироткина. Москва, 1990. 303 с.
3. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870) / сост. Е. Е. Юровская. Момсква: Вышш. шк., 1990. 253 с.
4. Хрестоматия по новой истории. Ч. 1. 1642-1870. Пособие для учителя / Под ред. А. И. Молока, В. А. Орлова. Москва: Учпедгиз, 1958. 307 с.
5. Хрестоматія з нової історії / під ред. Г. О. Цвікальської, С. М. Ходоркова. Київ: Рад. школа, 1973. Ч. I. 159 с.
6. Хрестоматія з нової історії / під ред. В. А. Жебокрицького. Київ: Рад. школа, 1972. Ч. II. 176 с.

Хід заняття

1. Комплекс джерел з ранньомодерної історії країн Європи та Америки

- Висвітлити джерела періоду великих географічних відкриттів та становлення капіталістичних відносин (вдосконалення колеса, що надавало руху водяному млину; винайдення вітряків, як джерела енергії, токарного верстата для нарізання циліндричних і конічних гвинтів, друкарського гвинтового преса, помпи для відкачування води із шахт, транспортерів для підняття руди на поверхню, доменних печей; зміни в облаштуванні жител міських та сільських жител; твори італійських мандрівників і дипломатів, які описували нові шляхи на Схід: «Подорож до Персії» Амброджо Контаріні та «Подорож до Тани» Юсафата Барбаро; латиномовна праця польського історика й географа Мацея Меховського «Трактат про дві Сарматії»).

- Проаналізувати писемні та зображальні джерела, релігійну літературу періодів високого Відродження та Реформації в Західній Європі (твори «Державець» і «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» Нікколо Макіавеллі, сатиричні твори «Похвала глупоті», «Розмови запросто» Еразма Роттердамського; мистецькі твори – «Таємна вечеря» і «Портрет Мони Лізи» Леонардо да Вінчі, «Сикстинська мадонна» – Рафаель Санті, «Тріумф смерті», «Сорока на шибениці», «Сліпі», «Каліки» – Пітера Брейгеля, гравюра «Апокаліпсис» – Альбрехат Дюрера, мармурові статуї Давида і Мойсея, розпис плафона Сикстинської капели – Мікеланджело Буонарроті; акти періоду Реформації: «Скарги німецької нації», «95 тез» проти зловживань продажем індульгенцій Мартіна Лютера, «67 тез» Ульріха Цвінглі, праця Жана Кальвіна «Настанова у християнській вірі», «Індекс заборонених книг» Папи Римського спрямований проти Реформації (1543 р.)).

- Вивчити джерела епохи бароко (твори живопису: «Урок анатомії доктора Тульпа», «Повернення блудного сина» – Рембрандта ван Рейна, «Життя Марії

Медічі» – Пітера Пауля Рубенса, «Трумф Вакха», «Розп'ятий Христос» Дієго Веласкеса; роман Мігеля де Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі»; наукові праці Андреаса Везалія «Про будову людського тіла», Рене Декарта «Міркування про метод», Бонавентури Кавальєрі «Геометрія неподільних», Миколая Коперника «Про обертання небесних тіл», Джордано Бруно «Про причину, початок і єдине», Галілео Галілей «Діалоги про дві найвідоміші системи світу – Птолемеєву та Коперникову»).

•Визначити інформаційний потенціал законодавчих актів держав Західної та Центральної Європи в XVI-XVII ст. (статути 1516, 1533 рр. короля Англії Генрі VIII, статут 1597 р. королеви Єлизабет I, акти англійського парламенту «Акт про супрематію», «Символ віри» («39 статей»), Білль про права 1689 р.; «Генрікові артикули» польського короля Генріха Валуа, Люблінська унія 1569 р., Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р.; Судебник 1550 року московського царя Івана IV, Соборне уложення 1649 року, реформи Петра I: укази про поділ держави на губернії, створення сенату, Преображенського приказу, Таємної канцелярії, ліквідацію приказів і створення колегій, запровадження посади генерал-прокурора, «Табеля про ранги», про єдиноспадковість тощо; Нантський едикт французького короля Анрі Наваррського, «Едикт милості» кардинала католицької церкви герцог Арман-Жандю Плессі Рішельє; Декларація незалежності США 1776 р., Конституція США 1787 р., затвердження національного прапора і герба США); перших газет (з 1609 р. – у Стразбурзі «Relation: Aller Furnemmen», в Аугсбурзі «Avisa Relation oder Zeitung»; з 30 травня 1631 р. – «La Gazette» у Франції; з 25 вересня 1690 р. – в Бостоні «Publick Occurrences, both Forreign and Domestick»; з 1702 р. – газета у Москві «Відомості про військові та інші справи, гідні знання і пам'яті, що трапилися в Московській державі та інших навколишніх країнах), мемуарних творів (Філіпа де Коммін, Е. Кларендон, Салисберійський Гільберт Бюрне, Сен-Сімон, І. Ерлич, С. Окольський, Я. Собеський).

•Охарактеризувати джерельний комплекс епохи Просвітництва (наукові праці фізика Ісаака Ньютона, філософів Томаса Гоббса, Джона Локка, Бенедикта (Баруха) Спінози, Готфріда Лейбніца, Іммануїла Канта, економіста Адама Сміта; вихід у світ «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел»; промислова революція: вдосконалення ткацького верстата і винахід Джеймсом Гаргрівсом прядки «Дженні», заснування Річардом Аркрайтом підприємства, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса, створення парової машини Джеймсом Ваттом; архітектурні стилі бароко, класицизм – резиденція французьких королів у Версалі, неокласицизм; творчість письменників Данієля Дефо, Джонатана Свіфта, П'єра-Огюстена Бомарше, Фрідріха Шиллера, Йоганна Вольфганга Гете, П'єра Корнеля, Жана-Батіста Мольєра; освічений абсолютизм Марії-Терезії та Йосифа II (Австрія), Фрідріха II (Пруссія), Катерини II (Росія), Густава III (Швеція), Крістіана VII (Данія); *газети* Д. Дефо «Огляд держав

англійської нації», Дж. Едісона та Р. Стіла «Пліткар», «Ранкова хроніка», «Урядовий бюлетень»).

2. Джерела з нової історії країн європейського та американського континентів.

• Проаналізувати законодавчі акти (*Франція*: «Декларація прав людини і громадянина» 1789 року, Конституції 1791, 1793, 1795, 1799, 1812, 1848 рр., декрети про безоплатне знищення феодальних прав, про «підозрілих», про «загальний максимум», проведення плебісциту 1802 року, за результатами якого Наполеон отримав посаду першого консула довічно, «Цивільний кодекс» або «Кодекс Наполеона», «Комерційний кодекс», «Кримінальний кодекс», «Хартія 1814 року», «Хартія 1830 року», закони про свободу друку та проведення зборів, про освіту дітей віком від 6 до 13 років, вільну діяльність профспілок та організацію страйків; *Велика Британія*: «хлібні закони», парламентські реформи 1832, 1867 рр., закон про скасування рабства в англійських колоніях, фабричний закон, закон про бідних, заборону на страйки та дозволили діяльність кооперативів, обмеження робочого дня 54 годинами на тиждень та охорону дитячої праці, виборча реформа 1884 року, «Закон про гомруль», закони про 8-годинний робочий день для гірників і про пенсії за старістю для працюючих, звуження повноважень палати лордів; Конституції Бельгії 1830 року, Австрійської імперії 1848 року, Італії 1849 року; *Сполучені Штати Америки*: «доктрина Монро», закон про гомстеди, Прокламація про звільнення рабів, «Закон про воєнну реконструкцію», 13-а і 14-а поправки до Конституції, «Закон про нагляд», «Закон про загальну амністію», антитрестівський закон, закони про державний контроль над залізничними тарифами, виготовленням ліків, харчових продуктів, за умовами праці, про Федеральну резервну систему притягнення до суду осіб і власників підприємств, які застосовували нечесні методи конкуренції; *Німеччина*: Конституції 1849, 1871 рр., закон, згідно з яким духовенство позбавлялося права нагляду за школами, «Виключний закон проти соціалістів», закони про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві та від хвороб, про надання пенсії за віком, про 11-годинний робочий день і про заборону дитячої праці до 13 років; *Російська імперія*: селянська, земська, міська, судова, фінансова, цензурна, освітня, військова реформи 60-70-х рр., Маніфест 17 жовтня 1905 р., виборчий закон 3 червня 1907 р., реформи П. Столипіна).

• Охарактеризувати пам'ятки культури (*наукові праці* хіміків Антуана Лорана Лавуазьє, Клода Луї Бертолле, природознавців Грегора Менделя, Іллі Мечникова, Луї Пастера, Дмитра Менделєєва, Чарльза Дарвіна, Августа Вейсмана, Томаса Моргана, фізиків Джозефа Томсона, Антуана Сезара, Александра Едмона, Антуана Анрі Беккерелі, П'єра і Марії Кюрі, Ернеста Резерфорда, Нільса Бора, Альберта Ейнштейна, фізіолога Івана Павлова, мікробіолога Роберта Коха, філософів Іммануїла Канта, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Людвіга Феєрбаха, Дмитра Мережковського, Миколи Бердяєва, Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, Зігмунда Фрейда, соціолога

Макса Вебера; *літературні твори* Йоганна Вольфганга Гете, Фрідріха Шіллера, Вальтера Скотта, Джорджа Гордона Байрона, Генріха Гейне, Оноре де Бальзака, Стендаля, Чарльза Діккенса, Вільяма Мейкпіса Теккерея, Віктора Гюго, Жоржа Санда, Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Миколи Гоголя, Лева Толстого, Оскара Вайлда, Гі де Мопассана, Еміля Золя; *мистецькі твори* живописців Ежена Делакруа, Оноре Дом'є, Гюстава Курбе, Жан-Франсуа Мілле, Теодора Руссо, Жюля Дюпре, Нарсіса Діаза де ла Пенья, Каспара Давида Фрідріха, Ганса Тома, Джона Констебеля, Джозефа Вільяма Тернера, Джорджа Доу, Карла Брюллова, Едуарда Мане, Клода Моне, Огюста Ренуара, Поля Сезанна, Вінсента Ван Гога, Поля Гогена, Пабло Пікассо, Марселя Дюшана, Жоржа Брака, Казимира Малевича, Анрі Матісса, композиторів Людвіга ван Бетховена, Нікколо Паганіні, Джузеппе Верді, Джоаккіно Россіні, Ріхарда Вагнера, Петра Чайковського, Фредеріка Шопена, Михайла Глінки; *архітектори* Віктор Бальтар спроектував критий ринок, який дістав назву «Нетрі Парижа»; Шарлем Гарньє – будівлю Паризької опери; Джозеф Пакстон – Кришталевий палац в Лондоні, Гюстав Ейфель – Ейфелеву вежу; Ф. Бартольдї – Статую Свободи в Нью-Йорку; *винаходи* – Генрі Бессемера винайшов конвертер; П'єр Мартен – піч для виготовлення сталі високої якості; Роберт Фултон – пароплав; Семюель Морзе – телеграфний апарат і азбука Морзе; Томас Телфорд – перший залізничний навісний міст; Ніколаус Отто і Рудольф Дизель – мотори, що працювали на рідкому пальному; Александер Грейам Белл – телефон; Томас Алва Едісон – фонограф; Гульєльмо Марконі та Олександр Попов – радіоприймач; Луї Жан та Огюст Люм'єри – кіно; Хайрем Максим – кулемет).

•З'ясувати джерельну цінність *мемуарів* (період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. – мемуари Неккера, Лафайєта, Барраса, Брійю; правління Наполеона – мемуари братів імператора Жерома, Жозефа, Люс'єна, полководців Берт'є, Нея, його особистого секретаря Коленкура, начальника поліції Фуше, міністра закордонних справ Талейрана; XIX ст. – міністра освіти Франції Альфреда Фалу, політиків Оділона Барро, Марк Косід'єр, німецького робітника Ф. Лесснера, угорського публіциста-демократа М. Танчича, національного героя Італії Дж. Гарібальді, Луїзи Мішель, канцлера Отто фон Бісмарка, пруського міністра Мантейфеля, головного фінансиста Пруссії де Ганземана, німецьких депутатів Ф. Басермана і Карл Бідерман, австрійського канцлера К. Меттерніха), *періодичних видань* (у Франції – «Паризькі революції», «Батечко Дюшон», «Le Temps», «Фігаро», «Monde»; у США – «Pennsylvania Evening Post», «New York Herald», «New York World», «Ліберејтор», «Daily Mirror»; у Великій Британії – «Times» та «Manchester Guardian», у Німеччині – «Frankfurter Zeitung», в Італії – «Corriere della Sera»), *політичних творів* (консерватизм – Томас Карлейль, Жан Шарль Леонар де Сісмонді; лібералізм – Ієремія Бентам, Бенджамен Констан, Алексіс де Токвіль; Націоналізм – Йоганн Готліб Фіхте, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Жан-Жак Руссо, Едмунд Берк; утопічний соціалізм – П'єр Леру, Роберт Оуен, Анрі Сен-

Симон, Шарль Фур'є, П'єр Жозеф Прудон; марксизм – Карл Маркс, Фрідріх Енгельс).

Кожний студент опрацює один із документів, вміщених у хрестоматіях (їх перелік міститься в обладнанні).

Творчі завдання

Як «Декларація прав людини і громадянина» втілювала у своїх положеннях принципи громадянського рівноправ'я?

Коли і за яких історичних обставин з'явився «Цивільний кодекс» Наполеона? Яке відображення знайшли принципи громадянського рівноправ'я в «Цивільному кодексі» Наполеона?

Проведіть дискусію за проблемою «Сильні і слабкі сторони тогочасних ідеологічних концепцій».

У чому сутність проголошеної президентом «доктрини Монро»? Чому її висловлювали коротко гаслом «Америка для американців»?

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 3. Джерела з новітньої історії країн Європи та Північної Америки (2 год.)

Мета: вивчити закономірності утворення джерел з новітньої історії країн Європи та Північної Америки, відображення в них реального історичного процесу через призму законодавчих та ділових актів, мемуарної, публіцистичної, наукової та художньої літератури, періодичних видань, речових, усних та зображальних джерел.

Основні поняття:

Абстракціонізм – напрям мистецтва; відмова від реального зображення, вираження внутрішнього світу митця.

Андеграунд – термін на позначення культури, альтернативної до офіційної і яка не підтримується засобами масової інформації або це творчість осіб, приналежних до субкультури чи контркультури, яка суперечить усталеним філософським, етичним, естетичним кодам соціуму й скеровується на самовираження.

Антиглобалізм – сукупність протестних суспільно-політичних рухів, спрямованих проти сучасних форм глобалізації. Термін також використовують на позначення соціально-філософського, ідеологічного обґрунтування цілей і програм таких рухів.

Гіперреалізм – мистецтво, що прагне фотографічної ілюзорності зображення.

Глобалізм – сукупність переконань і поглядів на глобалізацію, які полягають в позитивній її оцінці і розглядають глобалізацію як найважливіший процес, що відбувається в сучасному світі.

Екзистенціалізм – напрям у філософії ХХ століття, що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі. Основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору.

Інтернет – всесвітня система сполучених комп'ютерних мереж, що заснована на комплекті інтернетних протоколів. Інтернет також називають мережею мереж, бо він складається з мільйонів локальних і глобальних приватних, публічних, академічних, ділових і урядових мереж, пов'язаних між собою з використанням різноманітних дротових, оптичних і бездротових технологій.

Концептуалізм – напрям мистецтва; заперечення візуальної інформації, розгляд мистецтва як повідомлення (основна форма — перформанс).

Науково-технічна революція – якісний стрибок у структурі і динаміці розвитку продуктивних сил, корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва на основі перетворення науки в провідний чинник виробництва, в результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства у постіндустріальне.

Неореалізм – стильова течія в українській літературі і світовій літературі початку ХХ ст. (її ще називають соціально-психологічним, романтичним, імпресіоністичним або лірико-психологічним реалізмом), яка розвинулася з класичного реалізму.

Перформанс – форма сучасного мистецтва, у якому твір являє собою дії художника або групи в певному місці та в певний час. До нього можна віднести будь-яку ситуацію, що має уявні чотири базові елементи: час, місце, тіло художника й відносини художника та глядачів. У цьому полягає головна відмінність перформансу від традиційних форм мистецтва (картина, скульптура), де твір констатує виставлений об'єкт. Іноді перформансом називають такі традиційні форми художньої діяльності, як театр, танець, музика, циркові виступи тощо. Проте в сучасному мистецтві його відносять до форм авангардного або концептуального мистецтва.

Постмодернізм – напрям мистецтва; поєднання різних стилів минулого й сучасного, Заходу і Сходу, елементів фольклору, масової культури, поп-арту.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Інформаційний потенціал джерел з новітньої історії країн Європи та Північної Америки періоду двох світових воєн і міжвоєнної доби (1914-1945 рр.).

2. Джерела з новітньої історії країн європейського та американського континентів середини 40-х рр. ХХ ст. – перших десятиліть ХХІ ст.

Література: 199, 200, 210, 221, 261, 267, 304, 340, 355, 361, 402

Обладнання

1. Качараба С., Сіромський Р. Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст. Практикум для студентів гуманітарних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 293 с. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/Praktykum_K_S.pdf (дата звернення: 12.06.2024).

Хід заняття

1. Інформаційний потенціал джерел з новітньої історії країн Європи та Америки періоду двох світових воєн і міжвоєнної доби (1914-1945 рр.)

• Оцінити джерельну цінність міжнародних актів (1918 р. – 20-ті рр. «14 пунктів» Вудро Вільсона, статут Ліги Націй, Сен-Жерменський, Нейїський, Тріанонський, Севрський, Ризький, Лозаннський мирні договори; Договори чотирьох держав, п'яти держав, трактат дев'яти держав; російсько-німецький Рапалльський договір; пакт Бріана-Келлога; план Юнга; англо-німецька морська угода, французько-радянський і радянсько-чехословацький договори; німецько-японсько-італійський Анतिकомінтернівський пакт; Мюнхенська угода; пакт Молотова-Ріббентропа; радянсько-німецький Договір про дружбу і кордон; німецько-японсько-італійський Троїстий пакт; угоди антигітлерівської коаліції 1941-1942 рр. про взаємодопомогу; Акти про беззастережну капітуляцію німецьких і японських збройних сил; Статут ООН, Декларація прав людини та Пакт про громадянські й політичні права).

• Проаналізувати актові джерела ((*США*: акти про регулювання сільського господарства, відновлення промисловості (NIRA), національний акт про трудові відносини (закон Вагнера), закони про справедливі умови праці, про заборону дитячої праці; *Велика Британія*: акти про дев'ятирічну обов'язкову безоплатну освіту, надання статус домініону Ірландії, ухвалення Вестмінстерського статуту; *Франція*: акти про встановлення 8-годинного робочого дня, про право профспілок на укладення колективного договору, запровадження пенсій для низькооплачуваних професій; 1936 р. – ухвалення 133 законів, які реалізовували програму Народного фронту: заборонено фашистські ліги, введено в дію закони про 40-годинний робочий тиждень, про двотижневу оплачувану відпустку, підвищувалися пенсії, надавалася допомога з безробіття, встановлення контролю держави над Французьким банком і залізницями; *радянська Росія – СРСР*: підписання Миколою II маніфесту про зречення трону; більшовицькі декрети про мир і про землю, про створення Червоної армії, робітничо-селянської міліції, Всеросійської надзвичайної комісії, народних судів та революційних трибуналів, про встановлення продовольчої диктатури на селі, про червоний терор; акти про заміну продрозкладки проподатком, про індустріалізацію та колективізацію, Конституції 1924 і 1936 рр.; *Німеччина*: Веймарська конституція 1933 р., указ

«Про охорону народу і держави», «Нюрнберзькі закони»; конституції *Польської республіки, Чехословаччини* Конституція, прийнята Національними зборами 20 лютого 1920 р., Видовданська конституція Югославії тощо).

•Охарактеризувати пам'ятки культури (створення фізиком Нільсом Бором моделі атома, практичне здійснення Енріко Фермі ядерної реакції, розробка принципів функціонування електронно-обчислювальної машини Дж. фон Нейманом, наукові праці генетиків Т.-Х. Моргана і М. Вавилова, економіста Дж. Кейнса, К. Ясперса, М. Гайдеггера, філософів З. Фрейда, Ж.П. Сартра, А. Бергсона, А. Камю, Г. Марселя, Х. Ортеги-і-Гассета; запровадження Нобелівської премії; експериментальне підтвердження теорії відносності Ейнштейна, винайдення А. Флемінгом пеніциліну, перший електронний мікроскоп Е. Руска, відкриття П. Капіцю надтекучості рідкого гелію; *літературні твори*: реалізм – Дж. Голсуорсі, Б. Шоу, С. Моем, А. Франс, Р. Роллан, Г. Манн, Т. Манн, Л. Фейхтвангер, К. Гамсун, модернізм – М. Пруст, Ф. Кафка, В. Вульф, Дж. Джойс, детективний жанр – А. Крісті, Ж. Сіменон, Р. Стаут і Е. Гарднер; творчість Е. Хемінгуея, Д. Голсуорсі, Д.-Б. Шоу; *мистецькі твори* художників В. Кандинського, С. Далі, Е. Кірхнера, Д. Енсора, Е. Мунка, Е. Нольде, П. Клеса, П. Мондріана, О. Кокошка, Ф. Мазереля, А. Фужерона і Б. Таслицького, Р. Гуттузо, Г. Ерні, архітектори Вальтер Гропіус, Ле Корбюзьє, В. Мухіна).

2. Джерела з новітньої історії країн європейського та американського континентів середини 40-х рр. ХХ ст. – перших десятиліть ХХІ ст.

•Проаналізувати актові джерела (*США*: соціальні реформи Г. Трумена, відомі як «справедливий курс», закони про громадянські права, які гарантували виборчі права афроамериканцям, Міжамериканський договір про взаємну допомогу, програма Джона Кеннеді «нові рубежі», план соціальних перетворень «велике суспільство» Ліндона Джонсона, закони про громадянські права 1964 і 1968 рр., програма Рональда Рейгана «Новий порядок для Америки: програма відновлення економіки», програма Білла Клінтона «Головне – це люди», реформу системи освіти Дж. Буша-молодшого, реформа системи охорони здоров'я й медичного страхування Барака Обама; *Канада*: акти про новий канадський прапор та укладення договору про об'єднання автомобільної промисловості Канади та США, закон, який проголошував рівність англійської і французької мов у державному апараті та двомовність там, де однією із двох офіційних мов розмовляє не менш ніж 10 % населення, Акт про конституцію 1982 року, соціальні програми – «Стратегія рівних можливостей» та «Створення безпечного суспільства»; *Велика Британія*: програма «Обличчям до майбутнього», «Білль про народне представництво», реформи Маргарет Тетчер, «Хартія громадян»; *Франція*: Конституція Четвертої Республіки, закони про запровадження загальнонаціонального мінімуму зарплати, єдиної державної системи соціального страхування, Конституція П'ятої Республіки, референдум із розгляду законопроекту із реформування системи влади в країні, програма Франсуа Міттерана зі збільшення повноважень місцевого

самоврядування і масштабні соціальні реформи, референдум щодо розширення автономії острова Корсика, конституційна реформа 2008 року, закон про пенсійну реформу; *Італія*: закон про надання виборчого права жінкам, Конституція 1947 року, закон про гендерне рівноправ'я населення, референдум 1993 року, «Велика реформа»; *Польща*: «Малу конституція» 1992 року, Конституція 1997 року, закон про ЗМІ про посилення контролю держави за їх діяльністю; *Угорщина*: референдум 1997 року про вступ до НАТО, референдум 2008 року стосовно підготовленої урядом реформи системи охорони здоров'я; *Болгарія*: ринкові реформи, Конституція 1991 року; *Румунія*: Конституція 1991 року; *Чехія і Словаччина*: програма ринкових реформ Вацлава Клауса, Конституція Чеської Республіки 1992 року, Конституція Словаччини 1993 року).

• Джерела, що регулюють міжнародні відносини (стаття керівника відділу Державного департаменту Дж. Кеннана «Витоки радянської поведінки» - «меморандум Дж. Кеннана», «доктрина Трумена», «план Маршалла», підписання Північноатлантичного договору про утворення Організації Північноатлантичного договору – НАТО, угода про організацію Варшавського договору; договір про заборону розміщення ядерної зброї в космічному просторі, договір про нерозповсюдження ядерної зброї, Гельсінський заключний акт, Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки та Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), Договір СРСР і США про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987 р. Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), Договори між Росією і США про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2, СНО-3), Конвенція про заборону й ліквідацію хімічної зброї, програма «Партнерство заради миру»; Міжнародний законопроект про права людини, угода про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі, Римська угода про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС, Спільний ринок) та договір про створення Європейської комісії з питань атомної енергії (Євроатом), Шенгенська угода, угода про створення на основі існуючих європейських співтовариств Європейського Союзу).

• Охарактеризувати пам'ятки культури (літако- і ракетобудування, вакуумний потяг «Гіперлуп» винахідника Ілона Маска, відкриття Д. Вотсоном і Ф. Кріком молекули ДНК, метод генної інженерії мікроорганізмів А. Чакрабарті, вівця Доллі, третє-шосте покоління ЕОМ, мобільні телефони, смартфони, Інтернет; філософія екзистенціалізму – Жан-Поль Сартр та Альбер Камю, образотворче мистецтво: реалізм, абстракціонізм, перформанс, неореалізм, концептуалізм, гіперреалізм – Сальвадор Далі, Р. Гуттузо, А. Фужерон, Е. Ваєт Дж. Кошут, Ренато Гуттузо, Андре Фужерон, Дементій Шмарінов; кінокартини Роберто Росселліні, Джузеппе Де Сантіса, Лукіно Вісконті, Мікеланджело Антоніоні, Стенлі Крамера, Акіри Куросави, Анджея Вайди, Олексія Германа; літературні твори Анни Зегерс, Віллі Бределя, Еріх-

Марії Ремарка, Бруно Апіца, Генріха Бьолля, Жоржі Амаду, Маріано Асуела, Габріеля Гарсія Маркеса, Кінгслі Еміса, Джона Вейна, Джона Осборна, Рокуелла Кента, Андре Стіля, Олівера Стоуна, Грема Гріна, Даміано Даміані, Сідні Поллака, Луї Арагона, Олександра Солженіцина, Андрія Платонова, Михайла Шолохова, Олесея Гончара, Чингіза Айтматова; скульптор Фріц Кремер, архітектор Оскар Німейєр; театральне мистецтво: Бертольд Брехт, Джон Осборн, Шейла Ділена, Брендан Бієн, Семюель Беккет, Ежен Йонеско, Теннессі Вільямс, Артур Міллер, Макс Фріш і Фрідріх Дюрренматт; композитори Сергій Прокоф'єв, Родіон Щедрін, Артур Шнітке, Леонард Бернстайн, Джан Карло Менотті).

•З'ясувати джерельну цінність *мемуарів, статистичних та періодичних видань, політичних творів.*

Кожний студент опрацьовує один із документів, вміщених у практикумі: Качараба С., Сіромський Р. Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст. Практикум для студентів гуманітарних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 293 с. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/Praktykum_K_S.pdf (дата звернення: 12.06.2024).

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 4. Методика опрацювання архівних документів (2 год.)

Мета: набути навичок роботи над архівними документами, провести їх джерелознавчий критичний аналіз, на основі яких зробити висновки про інформаційний потенціал актових документів.

Основні поняття:

Акт – документ, який засвідчує якусь дію. Документ, складений групою осіб для засвідчення встановлених фактів наприклад акт про нестачу товарно-матеріальних цінностей. Офіційний документ, запис, протокол, що має юридичну силу.

Архівна довідка – офіційно засвідчений архівом документ, що має юридичну силу і підтверджує інформацію про предмет запиту на основі документів архіву із зазначенням їх пошукових даних. Надається на бланку архіву, підписується керівником архіву та завіряється печаткою.

Архівний витяг – офіційно засвідчений архівом документ, що містить точне відтворення частини тексту архівного документа, який стосується певного питання, факту або особи. Надається на бланку архіву, підписується керівником архіву та завіряється печаткою.

Архівний документ – документ незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця, часу створення і місця зберігання та форми власності на нього, що припинив виконувати функцію, заради якої був створений фізичними чи юридичними особами під час їхньої діяльності, однак, з огляду на його історичну, наукову, культурну цінність і значущість та як джерело ретроспективної інформації підлягає постійному або тимчасовому зберіганню.

Архівна копія – офіційно засвідчений архівом документ, що містить точне відтворення тексту письмового або зображення графічного архівного документа. Надається на бланку архіву, підписується керівником архіву та завіряється печаткою.

Історична довідка – містить виклад змісту документів за певною темою у логічній та хронологічній послідовності із зазначенням пошукових даних документів (у тексті або в кінці тексту).

Історичні акти – історичні документи, у яких в юридичній формі зафіксовано постановку чи вирішення питань договірно-правового змісту між певними юридичними сторонами й зазначено безпосередньо чи опосередковано конкретного автора й адресата.

Історичний документ – оригінальний документ, який містить важливу історичну інформацію про особу, місце або подію і, таким чином, може слугувати першоджерелом як важливим складовим історичної методології.

Нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ, ухвалений уповноваженими на це суб'єктами правотворчості у визначеній формі та за встановленою процедурою, спрямований на встановлення, зміну або скасування норми права

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Ознайомлення з науково-довідковим апаратом архіву.
2. Замовлення описів і справ.
3. Робота з архівними документами.
4. Оформлення результатів роботи та повернення архівних справ.
5. Копіювання документів у архівних установах України.

Література: 137, 141, 142, 164, 214, 238, 253, 277, 302, 305, 317, 358, 359, 407

Обладнання

Сайти Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Хмельницької області, фонди Кам'янець-Подільського міського архіву.

Хід заняття

1. Ознайомлення з науково-довідковим апаратом архіву.

Опрацювати науково-довідковий апарат архівів: звернутися до каталогу Кам'янець-Подільського міського архіву, путівників Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Хмельницької області, картотек і реєстрів фондів зазначених в обладнанні архівів, а потім до описів їх фондів.

2. Заовлення описів і справ.

Оформити заовлення на описи і справи, заповнюючи спеціальні бланки заовлень, де вказати номер фонду, номер опису, номер справи, заголовок справи та кількість аркушів у справі. Звернути увагу, що фонди радянського періоду в міських архівах (у даному випадку у Кам'янець-Подільському міському архіві) мають індекс «Р». Звернути увагу, що перед заовненням заовлення на видачу справ потрібно звіритися із вірчим написом у кінці опису і заовляти лише ті справи, що зазначені у вірчому написі як наявні.

3. Робота з архівними документами.

Звернути увагу студентів, що вони зобов'язані запобігати пошкодженню документів, не виносити їх із читального залу, не робити позначок та підкреслень у документах, не писати на аркушах паперу, розміщених безпосередньо на архівних документах.

Під час отримання документів, описів або друкованих видань необхідно перевірити їх стан у присутності працівника архіву і повідомити про будь-які виявлені пошкодження, відсутність аркушів, неправильну нумерацію тощо.

Студенти мають з'ясувати структуру отриманої архівної справи, зокрема на її реквізити: титульний аркуш, де вказано назву архівної установи; заголовок справи; дати початкового і кінцевого документів справи за хронологією; кількість аркушів; штамп архіву у лівому нижньому куті обкладинки, де зазначені пошукові дані справи – номер фонду, номер опису та номер справи. Необхідно заповнити аркуш використання справи, вернути увагу на нумерацію аркушів і в разі виявлення помилок повідомити працівника читального залу. Рекомендується спочатку переглянути справу від початку до кінця, щоб скласти загальне уявлення про склад документів. За необхідності можна викорисовувати лупу, звернути увагу на особливості почерків авторів документів і намагатися опанувати читання текстів самостійно, в іншому разі звернутися до викладача за допомогою.

Молодь має навчитися правильно складати анотацію на документ. В анотації слід зазначити і викласти у послідовності такі реквізити документа: дата; назва; автор; адресат; зміст; мова; оригінальність; пошукові дані.

Майбутні історики мають набути навиків аналітичної критики архівних документів, зокрема визначити зовнішні особливості пам'ятки, прочитати текст джерела, встановити час, місце, авторство, обставини та мотиви походження, тлумачити текст, визначити автентичність, вірогідність, повноту, новизну, репрезентативність джерела, його надійність, наукову значущість.

4. Оформлення результатів роботи та повернення архівних справ.

Після опрацювання архівної справи необхідно поставити підпис у бланку замовлення і повернути опрацьовану справу завідувачу читального залу. З'ясувати суть понять «архівна довідка», «архівний витяг», «архівна копія», «історична довідка». Ці документи користувач може замовити у працівника читального залу за результатами своєї роботи.

5. Копіювання документів у архівних установах України

Під час підготовки питання студентам необхідно ознайомитися із методичними рекомендаціями «Копіювання документів у архівних установах України», підготовленими Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства. Зокрема, необхідно звернути увагу на такі складові:

- 1) організаційні засади копіювання архівних документів;
- 2) технологічне забезпечення копіювання архівних документів: фотографічне копіювання (мікрофільмування); електрографічне копіювання (ксерокопіювання); електронне копіювання (оцифрування);
- 3) нормативно-правові акти та методичні документи з питань копіювання документів у архівних установах України;
- 4) замовлення на копіювання документів;
- 5) примірний договір про проведення робіт з копіювання архівних документів;
- 6) замовлення на видання документів до робочих кімнат або лабораторій;
- 7) примірні налаштування цифрового фотоапарата.

Кожний студент до наступного заняття має виконати письмове аналітичне заняття із аналізом одного із архівних документів: зазначити анотацію на документ і описати всі етапи аналітичної критики.

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 5. Студіювання літературних творів і пам'яток публіцистики (2 год.)

Мета: з'ясувати особливості літератури як історичного джерела, показати основні різновиди літератури, визначити роль літературних джерел під час підготовки кваліфікаційної роботи, набути навичок опрацювання літературних джерел.

Основні поняття:

Автентичний текст – справжній текст оригіналу документа; дійсний, правильний, той, що ґрунтується на першоджерелі.

Агіографічні твори – життя святих, релігійно-повчальні твори, в яких описуються життя та подвиги християнських святих.

Апокрифи – релігійні твори, що не визнавалися церквою канонічними й заборонялися.

Бібліографія – галузь знання про книгу, газету або інший бібліотечний документ, завданнями якої є: виявлення, облік, опис, систематизація і якісний аналіз творів друку; складання різних бібліографічних посібників, які полегшують і сприяють кращому використанню друкованої продукції з науковою, практичною і виховною метою; розробка принципів і методів бібліографування друкованих творів і організації бібліографічної роботи.

Збірник – книжка, що містить у собі зібрані за яким-небудь принципом твори одного або кількох авторів.

Література – вид мистецтва, що зображує життя, створює художні образи за допомогою слова.

Наукова праця – це самостійно виконане наукове дослідження тієї чи іншої проблеми, яке відповідає науковим принципам, має певну структуру, містить результат й власні висновки.

Сюжет – різновид наративу, сукупність подій у художньому творі, пов'язаних причинно-наслідковими зв'язками, що розкриваються в певній послідовності.

Цитата – невеликий уривок з літературного, наукового чи будь-якого іншого опублікованого твору. Використовується іншою особою у своїй праці з обов'язковим посиланням на автора і джерело цитування з метою підтвердити чи розширити власне твердження (або для спостереження всіх погляди іншого автора в автентичному формулюванні).

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Особливості літератури як історичного джерела.
2. Агіографічна, наукова та художня література: загальна характеристика.
3. Роль літературних джерел під час підготовки кваліфікаційної роботи.
4. Методика самостійного вивчення наукової літератури.
5. Методика пошуку літературних джерел.

Література: 132, 137, 138, 141, 142, 183, 190, 209, 219, 224, 225, 240, 242, 263, 278, 294, 314, 341, 362, 364, 371, 373, 397, 398, 400, 406

Обладнання

1. Древнерусская литература. Хрестоматия. Москва, 1986. 336 с.
2. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть. Кн.2. Київ, 2002. 784 с.

3. Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодалні князівства XII-XIII ст. Київ, 1939. С. 114-116, 203-214, 223-225.
4. Києво-Печерський патерик / Підгот. Д. Абрамович. Київ, 1991. 280 с.
5. Мономах Володимир. Твори. *Літопис Руський за Іпатським списком* / Перекл. М. Махновця. Київ, 1989. С. 453-464.
6. Слово о полку Ігоревім. URL: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm> (дата звернення: 12.04.2024).

Хід заняття

1. Особливості літератури як історичного джерела.

Студентам слід визначити в яких умовах розвивалася література, її еволюцію, вплив політичного режиму та релігійних чинників на розвиток літератури, вияснити доступність для населення літературних творів. Звернути увагу, що: 1) літературні твори завжди народжувалися і виходили з метою захисту якоїсь певної ідеї; 2) автори не були дуже уважними до точності імен, дат, масштабів подій, досить часто присутній художній вимисел. Водночас, потрібно взяти до уваги і позитивні аспекти літератури як історичного джерела: 1) літературні чи публіцистичні твори з великої художньої силою і майстерністю відображають соціальні і духовні протиріччя свого часу; 2) роль літератури зростає, коли з періоду, що вивчається, дуже незначними є інші писемні джерела законодавчого, діловодного чи класично-нарративного характеру; 3) коли сюжет та ідеї літературних творів становлять важливі доленосні реальні історичні події в житті народів і держав.

2. Агіографічна, наукова та художня література: загальна характеристика.

Літературні твори у розрізі всесвітньої історії ми вивчали на практичних заняттях №1-3. На цьому занятті зацентруємо увагу на творах української літератури.

Особливо цінними є літературні твори періоду Київської держави, оскільки писемних пам'яток цього періоду залишилося обмаль. Одним із найвизначніших і найбільш довершених пам'яток літератури є унікальна пам'ятка давньоруської доби жанру епічної поезії «Слово о полку Ігоревім». Студенти, вивчаючи джерело, особливу увагу мають звернути на дискусії, які ведуться серед науковців щодо відкриття і першопублікації «Слова», версії фальсифікації твору (співвідношення із твором Софонія Резанця «Задонщина»). Далі варто проаналізувати сюжет твору, підняти проблему авторства і датування. Необхідно також пам'ятати, що оригінал твору загинув, збереглися лише пізніші копії. Через це тривалий час піддавалася сумніву сама оригінальність «Слова». Проте на сьогодні належність «Слова о полку Ігоревім» до літератури Київської держави вченими беззастережно доведена. Яскраво вираженим твором літературно-публіцистичного жанру є «Повчання Володимира Мономаха дітям». Цей твір вирізняється насамперед своїм

особистісним характером. Це своєрідний духовний заповіт князя своїм дітям. Тому, через аналіз змісту твору, важливо визначити його спрямованість, розкрити внутрішній світ одного з найвизначніших представників княжої доби – Володимира Мономаха, звернути увагу на обґрунтування у тексті джерела великої державної відповідальності князя та інших державних мужів. Об'єктом уваги студентів мають стати інші літературно-публіцистичні твори цієї доби – «Слово о законе и благодати» Іларіона, «Слово о погибели Руської землі», «Сказаніє про Мамаєве побоїще», Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., «Моління» Данила Заточеника. Досить поширеною у цей період була агіографічна література, яка умовно поділяється на «житія», що офіційно схвалювалися церквою, і твори, що були плодом творчої фантазії окремих авторів. Студенти, аналізуючи твори «Києво-Печерський патерик», «Хожденіє Богородиці по муках», «Житіє Ніколая Святоші», мають визначити характерну рису агіографічної літератури – вплетення у традиційну форму оповіді про церковних діячів, ієрархів церкви, засновників та настоятелів монастирів реальних історичних фактів про світське життя, взаємовідносини князів і церкви, різні війни, повстання тощо.

Щодо наступних періодів, то варто звернути увагу на *наукові праці* Ю. Котермака (Дрогобича) (XV ст.), С. Оріховського (XVI ст.), Д. Самойловича, М. Максимовича-Амбодика, М. Тереховського, Ф. Прокоповича, І. Фальковського, Г. Сковороди, С. Яворського, Г. Щербицького (XVIII ст.), М. Максимовича, М. Остроградського, Т. Осиповського, В. Каразіна, П. Шумлянського, І. Конигіна, Н. Єллінського, О. Вальтера, В. Караваєва, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, П. Симоновського, А. Скальковського, Д. Зубрицького, М. Берлінського, М. Закревського, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша (перша половина XIX ст.), О. Ляпунова, М. Бекетова, І. Пулюя, С. Ярошенка, І. Тимченка, М. Умова, М. Авенаріуса, І. Мечникова, Д. Заболотного, І. Сеченова, М. Бунге, М. Туган-Барановського, М. Зібера, О. Кістяковського, М. Драгоманова, О. Потебні, П. Житецького, М. Сумцова, О. Русова, С. Гогоцького, П. Юркевича, Г. Челпанова, В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Грушевського, О. Левицького, О. Єфіменко, Д. Багалія (друга половина XIX ст.), В. Вернадського, С. Тимошенка, П. Тутковського, В. Линського, Г. Медвецького, М. Пильчикова, Д. Рожанського, В. Грабовського, І. Горбачевського, М. Туган-Барановського, І. Сікорського, М. Аркаса, Б. Грінченка, А. Кримського, Ф. Вовка (початок XX ст.), М. Слабченка, О. Оглоблина, О. Гермайзе, С. Єфремова, В. Перетца, А. Лободи, О. Новицького, Д. Граве, М. Крилова, В. Кістяківського, Л. Писаржевського, К. Воблого, М. Птухи, М. Василенка, Є. Вотчала, П. Тутковського, В. Липського, О. Засядька, Ю. Кондратюка (О. Шаргея), С. Корольова, В. Глушка, В. Челомея, А. Люлька, І. Сікорського, К. Калініна, І. Курчатова, Л. Ландау, О. Палладіна, О. Богомольця, Д. Воронцова, В. Філатова, Ф. Лося, М. Петровського, М. Супруненко, Б. і Є. Патонів, В. Глушкова, М. Амосова

(радянський період) Ю. Митропольського, О. Гузя, П. Костюка, В. Грищенко, Ю. Глеби, В. Тація, І. Дзюби, П. Тронька, В. Смоля, І. Кураса, В. Шинкарука, М. Поповича (сучасні українські вчені); *літературні та публіцистичні твори* П. Русина (XV ст.), Г. Смотрицького, П. Скарги, І. Вишенського, М. Смотрицького, С. Зизанія, З. Копистенського (XVI-XVII ст.), Н. Галятовського, К. Транквіліона-Ставровецького, Ф. Софоновича, К. Зиновієва, С. Дівовича, Г. Сковороди, І. Величковського (XVIII ст.), І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Устияновича, Т. Шевченка (перша половина XIX ст.), Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицького, П. Мирного, П. Грабовського, Л. Глібова, С. Руданського, А. Свидницького, І. Франка, Лесі Українки, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, В. Стефаника, Б. Грінченка, М. Коцюбинського (друга половина XIX ст.), О. Олесь (Кандиби), М. Чернявського, В. Винниченка, А. Тесленка, Б. Лепкого, С. Васильченка, М. Вороного, Г. Чупринки (початок XX ст.), С. Пилипенка, П. Панча, А. Головка, В. Еллан-Блакитного, М. Хвильового (Фітільова), М. Ялового (Ю. Шпола), В. Сосюри, М. Зерова, М. Рильського, М. Драй-Хмари, П. Тичини, Д. Загула, Ю. Меженка, М. Семенка, Г. Шкурупія, Г. Косинки, В. Підмогильного, Є. Плужника, Ю. Смолича, М. Бажана, Ю. Яновського, О. Довженка, Л. Курбаса, Остапа Вишні, Н. Рибак, А. Малишка, О. Слісаренка, О. Досвітнього, Д. Фальківського, О. Влизька, К. Буревого, М. Куліша, М. Ірчана, В. Поліщука, О. Гончара, М. Стельмаха, Л. Первомайського, Л. Костенко, В. Симоненка, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського, Б. Олійника, В. Коротича, І. Калинця, В. Стуса, Г. Тютюнника, В. Шевчука, Є. Гуцало, Р. Іваничука, І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Чорновола П. Загребельного, Ю. Мушкетика, В. Яворівського, І. Багряного, В. Барки, О. Ольжича, Ю. Липи, У. Самчука, О. Теліги (радянський період), Р. Лубківського, О. Мусієнка, С. Плачинди, Ю. Щербака, М. Жулинського, П. Мовчана, О. Лупія, І. Андрусяка, Ю. Андруховича, В. Медвідя, Ю. Покальчука, В. Цибулька, О. Забужко, В. Неборака, С. Жадана, В. Слапчука, П. Вольвача, Є. Пашковського, В. Шкляра, О. Ірванця

3. Роль літературних джерел під час підготовки кваліфікаційної роботи.

Варто звернути увагу на такі складові під час вивчення літературних джерел:

- Застосування різних видів читання – «швидкого» і «повільного».
- Починати з книг, згодом – статті, спочатку вивчати вітчизняні джерела, а потім – іноземну літературу.
- При читанні відібраної літератури треба робити помітки
- Увесь матеріал треба систематизувати, тобто розмістити відповідно до плану, вилучити зайве
- Треба добирати не будь-які, а тільки наукові факти (при доборі фактів необхідно бути науково об'єктивним).

- Розрізнити такі поняття як «монографія», «наукова стаття».
- Вивчити питання щодо вживання і оформлення цитат.
- Фінальний етап – написання огляду літератури. Рекомендувати такий типовий план огляду літератури в тексті роботи:
 - загальна характеристика галузі досліджень, значення останньої в науці та промисловості, актуальність завдань, які стоять перед даною галуззю;
 - класифікація основних напрямків досліджень у даній галузі; визначення напрямків, практично використовуваних, і таких, які перебувають у стадії розроблення, відображення різних точок зору на розв'язання проблеми;
 - детальний виклад результатів досліджень за кожним розділом класифікації; для теоретичного дослідження – опис використаної методики, застосованого математичного апарата; для експериментальної роботи – найважливіші схеми, їх дослідження й основні результати; критичний аналіз цих матеріалів з пропозиціями та зауваженнями;
 - наприкінці кожного розділу – висновки; підсумки досліджень і перелік основних невирішених проблем;
 - на завершення огляду – формулювання основних напрямків досліджень, їх актуальність і кінцева мета.
- Перевірка коректності посилань. необхідно перевірити, чи всюди є посилання на першоджерела, чи може сторонній читач відокремити особисті результати здобувача від запозичених. У роботі здобувач зобов'язаний робити посилання на автора і джерело, звідки він запозичує матеріал або окремі результати.

4. Методика самостійного вивчення наукової літератури.

В організації роботи над науковими першоджерелами необхідно дотримуватися таких правил: 1) чітко знати перелік праць, які підлягають обов'язковому, поглибленому вивченню (визначається навчальною програмою курсу); 2) враховувати, що різні наукові праці використовують для вирішення різноманітних завдань: одні безпосередньо розкривають зміст проблеми, інші з'ясовують методологічну суть проблеми, ще інші – охоплюють ширше коло проблем і корисні у вивченні кількох суміжних наук; 3) приступаючи до самостійного вивчення складних теоретичних праць, студентам доводиться долати і певні психологічні труднощі: складні теоретичні питання у наукових працях, на відміну від навчальних, далеко не завжди детально пояснюються, оскільки автор вважає, що це питання зрозуміле тим, кому він адресує свій твір.

Необхідно навчитися відрізнити головне від другорядного, розуміти мову наукових праць (адекватне тлумачення незнайомих понять, термінів, термінологічних словосполучень; застаріла лексика), визначати, де теоретичні положення можна застосувати в його повсякденному житті і в майбутній професійній діяльності.

Найдоцільніше поетапно вивчати науковий твір:

• На першому етапі необхідно вивчити історичні умови і причини, що спонукали автора до написання наукової праці. Корисним є ознайомлення з критичною літературою, яка стосується цієї праці, а також з інформацією про досліджувану в ній проблему, яка міститься в енциклопедичних довідниках, словниках, журналах, брошурах.

• На другому етапі самостійної роботи над науковою працею відбувається засвоєння її ідейно-теоретичного змісту. Студент повинен вичленувати її вузлові ідеї в аспекті предмета, що вивчається, осмислити їх суть. Аналізуючи наукову працю, студент повинен зрозуміти логіку розвитку теоретичних положень, роздумів автора.

• Третім етапом роботи з науковою літературою є систематизація, узагальнення знань, аналіз на їх основі конкретних фактів і подій дійсності.

Обов'язковим елементом самостійної роботи з книгою, журналом, газетою є занотовування змісту прочитаного, найважливіших думок автора. Основними загальноприйнятими формами занотовування прочитаних джерел є виписки, тези, план, конспект.

5. Методика пошуку літературних джерел.

Методика роботи з літературними джерелами передбачає бібліографічний пошук релевантних матеріалів, їх детальне вивчення, фіксацію початкових даних і подальше використання для наукового дослідження з метою створення нових знань.

Ключовим етапом у дослідженні є збирання та відбір інформації. Цей процес включає:

- визначення основних питань для дослідження;
- встановлення хронологічних меж для пошуку літератури;
- вибір джерел інформації (книги, статті тощо);
- відбір літератури (вся за темою чи окремі матеріали);
- участь у тематичних семінарах і конференціях;
- встановлення особистих контактів зі спеціалістами;
- вивчення архівних документів та звітів;
- пошук інформації в Інтернеті.

Вихідну інформацію можна знайти в загальних та спеціалізованих енциклопедіях, а також у списках літератури, що додаються до тематичних і наукових робіт, пов'язаних з досліджуваною темою. У цьому випадку пошук інформації здійснюється в антихронологічному порядку – від новіших джерел до старіших.

Інформаційний пошук є сукупністю дій, спрямованих на виявлення документів, необхідних для проведення дослідження. Він може бути виконаний вручну, за допомогою бібліографічних карток, картотек і каталогів, а також механічно або автоматизовано.

Традиційно інформаційне забезпечення здійснюють бібліотеки, а головним інструментом для доступу до інформаційних ресурсів є бібліографія. Основним елементом бібліографічного інформаційного пошуку є бібліотечні каталоги, які

поділяються на основні і допоміжні. Основні каталоги організують описи літератури за галузями знань (систематичні каталоги) або за алфавітом (прізвища авторів чи назви книг). Допоміжні каталоги включають каталоги періодики, картотеки статей і рецензій.

Ретроспективна бібліографія також суттєво допомагає в аналізі літературних джерел. Це тематичні покажчики, огляди, каталоги та прайс-листи видавництва, які мають на меті розширити бібліографічну інформацію про опубліковані документи за певний період у минулому.

Як знайти необхідну літературу? Існують два основні способи отримання бібліографічної інформації: через замовлення в спеціалізованих інформаційних установах (інформаційних підрозділах) або шляхом самостійного пошуку. Варто відзначити, що хоча працівники інформаційних служб мають високу кваліфікацію, вони не завжди зможуть знайти літературу, що повністю відповідає потребам дослідника, хоча й можуть зберегти чимало часу.

Науковому працівникові для пошуку літератури слід спершу визначити список періодичних видань, які можуть містити необхідну інформацію. Добре складений список, навіть при поверхневому ознайомленні із заголовками джерел, допоможе оцінити обсяг необхідної інформації. Необхідно переглянути всі джерела, що мають відношення до теми дослідження, включаючи матеріали з вітчизняних і зарубіжних видань, недруковані документи та офіційні документи. Якщо список джерел виявиться занадто великим, слід обмежити параметри бібліографічного пошуку за такими критеріями, як мова, країна, рік видання тощо.

Аналіз стану вивченості теми доцільно проводити за допомогою інформаційних видань, які забезпечують оперативну інформацію не лише про самі публікації, а й про ключові моменти їх змісту. В Україні цю діяльність виконують різні організації, зокрема Український інститут науково-технічної та економічної інформації (УкрІНТЕІ), Книжкова палата України, центральні наукові бібліотеки, Інститут реєстрації інформації НАН України (через електронну газету «Все всім» і реферативний журнал «Джерело»), а також служби науково-технічної інформації міністерств, відомств та деяких наукових установ.

Щодо пошуку інформації в Інтернеті, існують кілька корисних рекомендацій:

- Майже всі системи пошуку використовують метод ключових слів. Формуючи запит, слід уникати як загальноживаних, так і вузькоспеціалізованих термінів. Найкраще використовувати специфічні словосполучення, що точно відображають тематику дослідження.

- Починати пошук слід з відомих і потужних пошукових систем.

- Для більш детального пошуку варто звертатися до спеціалізованих тематичних або регіональних пошукових систем (якщо такі не відомі, їх можна знайти за допомогою ключових слів).

• Рекомендується використовувати поетапну методика уточнення запиту: розпочинати з простих запитів, а потім поступово переходити до більш складних і розширених режимів пошуку.

Більшість сайтів містять покликання на суміжні інформаційні ресурси, які варто використовувати, оскільки часто саме цей шлях є найбільш ефективним.

Результати вивчення літератури з теми дослідження оформлюються у вигляді тематичних оглядів або рефератів, де викладаються основні наукові положення, визначаються ключові концепції (як подібності, так і відмінності), а також групуються мало розроблені, неясні, дискусійні та не досліджені питання. Важливо оцінити, що нового і оригінального вносить автор кожної публікації, висловити свою думку про його концепцію та визначити можливість використання цієї концепції у власному дослідженні.

Виписки, цитати та цифрові показники повинні містити покликання на автора, назву твору, видавництво, рік і місце видання, а також сторінки. Перед початком роботи з джерелом слід вказати його бібліографічний опис у верхній частині аркуша, зазначити розділ плану теми дослідження, до якого відноситься виписка, а потім провести реферування літературного джерела.

При реферуванні джерела важливо точно передавати його зміст. Залежно від ролі джерела в дослідженні, суттєва інформація може бути подана у вигляді цитат. Опис має бути стислим, точним і позбавленим зайвих слів і особистих оцінок. Не слід скорочувати слова чи використовувати аббревіатури, які можуть бути незрозумілі іншим учасникам дослідження.

Під час роботи з джерелами можуть виникати власні висновки, оцінки, узагальнення або передбачення щодо використання інформації. Їх слід записувати і позначати у тексті, використовуючи спеціальні позначки на полях у квадратних дужках (наприклад, «звернути увагу») або іншим кольором.

В економічних дослідженнях використовуються цифрові показники економічних явищ, наведені в опублікованих літературних джерелах (статистичні збірники, огляди, видані статистичними органами). Ці дані потрібно перевіряти за офіційними публікаціями Держкомстату України. Вони можуть бути представлені як окремі покликання, у таблицях, графіках або схемах відповідно до методології економічної статистики.

Кожний студент перед заняттям на свій вибір має проаналізувати один із творів художньої літератури на історичну тематику, визначивши інформаційну цінність обраного джерела (зокрема, з'ясувати чи автор був ідеологічно упередженим у висвітленні певного історичного сюжету, уважним чи неуважним до точності імені, дат, масштабів подій, наскільки майстерно відобразив соціальні і духовні протиріччя свого часу тощо).

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 6. Вивчення та практичне використання описових творів (2 год.)

Мета: ознайомитися з описово-статистичними джерелами, визначити їх місце в корпусі джерел з нової історії України, вивчити інформаційні можливості описово-статистичних джерел на прикладі статистико-топографічних, статистико-географічних, військово-топографічних описів Наддніпрянської України, а також описів і описових матеріалів західноукраїнських земель останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Основні поняття:

Описово-статистичні джерела – економіко-географічні та статистичні описи, що склалися з фіскальних, політичних, а також науково-пізнавальних мотивів. Включають ревізії населення, Генеральне слідство про маєтності, Румянцевський опис, топографічні описи губерній та намісництв, матеріали межування земель і створені на їхній підставі описи до атласів губерній і намісництв та ін.

Топографічні описи – один з різновидів описово-статистичних матеріалів, спеціальна група джерел, яка є результатом економіко-географічного та історико-етнографічного описів новостворених губерній на території України у складі Російської імперії, що були проведені місцевими органами влади відповідно до єдиних інструкцій та анкет і спиралися на місцевий, передусім документальний матеріал.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Генеральне слідство про маєтності як історичне джерело.
2. Румянцевський (Генеральний) опис 1765-1769 рр.
3. Описи намісництв останньої чверті XVIII ст.
4. Статистико-топографічні, статистико-географічні, військово-топографічні та інші описові твори XIX – початку XX ст.
5. Описи і описові матеріали західноукраїнських земель. Йосифінська і Францисканська метрики.

Література: 132, 137, 138, 141, 142, 154, 196, 197, 206, 222, 223, 280, 287, 318, 366, 367, 381, 385, 426

Обладнання

1. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, покажчик населених пунктів / відп. ред. Я. Захарчишина; уклад.: Я. Пироженко, В. Сіверська. Київ, 1965. 356 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009828> (дата звернення: 10.04.2024).

2. Копилов С. А. Опис Подільської губернії 1830 р. / [уклад.: автори вступної статті А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський, 2012. 59 с.

3. Опис Новгородсіверського намісництва (1779-1781) / Всеукраїнська Академія наук (Київ), Археографічна комісія. Київ: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1931. 594 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fedorenko_Pavlo/Opys_Novhorodsiverskoho_namisnytstva_1779-1781/ (дата звернення: 10.04.2024).
4. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін. Київ: Наук. думка, 1989. 392 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009000> (дата звернення: 10.04.2024).
5. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; уклад. Т. Б. Ананьєва; відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1997. 324 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ananieva_Tetiana/Opysy_Livoberezhnoi_Ukrainy_kintsia_XVIII-pochatku_XIX_st/ (дата звернення: 10.04.2024).
6. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд.: Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький, 2005. 106 с.
7. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упоряд. А. Бойко. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя, 2009. Т. 10. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Anatolii/Opysy_Stepovoi_Ukrainy_ostannoii_chverti_XVIII_pochatku_XIX_stolittia/ (дата звернення: 10.04.2024).
8. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: описово-стат. джерела / упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ, 1991. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hurzhiy_Oleksandr/Opysy_Kharkivskoho_namisnytstva_kintsia_XVIII_st/ (дата звернення: 10.04.2024).
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10791> (дата звернення: 10.04.2024).

Хід заняття

1. Генеральне слідство про маєтності як історичне джерело.

Необхідно з'ясувати, що метою опису було встановлення точного числа дворів податного населення, перевірки законності прав на маєтки козацької старшини, шляхти та православного духовенства. Студенти мають визначити територію, яку охопив перепис, а також його хронологічні межі, з'ясувати, хто проводив відповідні роботи і яку методику вони використовували, яке покарання несли жителі, які надавали недостовірні дані. Особливу увагу варто звернути на те, що канцеляристи, виконуючи перепичні роботи, робили копії жалуваних грамот, універсалів гетьманів, «листів» полковників, розпоряджень Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії, які визначали права і форми власності, уточнювали межі угідь різних осіб,

монастирів, сільських громад, магістратів тощо. За матеріалами слідства усі маєтності було поділено на розряди: рангові, приватні, ратушні й магістратські, монастирські, вільні військові, сумнівні. Потрібно встановити, де зберігаються матеріали слідства.

2. Румянцевський (Генеральний) опис 1765-1769 рр.

Зверніть увагу на: обставини створення Другої Малолоросійської колегії, особу президента колегії П. Румянцева, який особисто розробив чотири форми перепису (для міст; козацьких господарств; приватних господарств; коронних, урядових і монастирських маєтків); чому перепис не було завершено, де зберігаються його матеріали, на які групи поділяються документи опису, хто вивчав дане джерело. Необхідно з'ясувати, які дані є найбільш вірогідні, а які менш достовірні.

3. Описи намісництв останньої чверті XVIII ст.

Студенти мають познайомитися з такими джерелами:

- Опис Новгород-Сіверського намісництва.
- «Черниговского наместничества топографическое описание» (автор – Афнасій Шафонський).
- «Топографическое описание Харьковского наместничества» 1785 року (автор – Загоровський) і 1788 року (автор – Переверзев).
- «Географический описание города Киева» (автор – В. Новгородцов); «Описание Киевского наместничества по разделению оною на одиннадцать уездов»; «Опис Київського намісництва 1781 року»; «Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 року».

Близькими до топографічних описів є «Летописное повествование о Малой Руси и её народе и казаках вообще» О. Рігельмана (1785-1787 рр.), «Записки о Малороссии, её жителях и произведениях» Я. Марковича (1798 р.), «Географическое и экономическое описание Волынской губернии» (1798 р.). Останнє джерело залишилося не видрукованим і нині зберігається Російському державному історичному архіві.

4. Статистико-топографічні, статистико-географічні, військово-топографічні та інші описові твори XIX – початку XX ст.

Під час підготовки даного питання потрібно взяти до уваги, що у цей час було створено «Краткое описание Волынской губернии» В. Кудравцова (1810 р.), «Опис Подільської губернії 1800 року» (автор – Екстер), «Опис Подільської губернії 1819 року» (автор – Рудлицький). У 1808 і 1818 рр. в Російській імперії було укладено два військові путівники з описом стану шляхів сполучень, рельєфу та характеру місцевості. У 1817 і 1823 рр. кварталмейстери російської армії уклали військово-топографічні довідники. У 1848-1863 рр. Генеральний штаб російської армії підготував і видав 18-томне «Военно-статистическое описание губерний и областей Российской империи». О. Шторх у 1797-1803 рр. видав «Историко-статистическую картину Российского государства в конце XVIII ст.», Є. Зябловський – у 1815 р. – «Статистическое описание Российской империи с обозрением Европы», К. Герман – у 1818-1819 рр. – «Статистическое

исследование относительно Российской империи». У 1852 р. Д. Журавський опублікував тритомне «Статистическое обозрение Киевской губернии», В. Каразін – видання «Статистика Харьковской губернии» (1819 р.), В. Пассек – «Историко-статистическое описание Харьковской губернии» (1838 р.), М. Арандаренко – «Записки о Полтавской губернии» (1848 р.), А. Скальковського – «Опыт статистического описания Новороссийского края». З останньої чверті ХІХ ст. до початку ХХ ст. у губернських центрах видавали «Памятные книжки губерний». Зокрема, у відділі рідкісної книги КІНУ імені Івана Огієнка наявні «Памятные книжки Подольской губернии».

5. Описи і описові матеріали західноукраїнських земель. Йосифінська і Францисканська метрики.

Під час підготовки даного питання потрібно взяти до уваги, що серед описових творів, створених на західноукраїнських землях виділяються книги Е. Куропатницького «Географія, або докладний опис королівства Галичини і Лодомерії» (1786 р.), дослідження Г. Ступницького «Галичина під оглядом географічно-топографічно-статистичним» (1869 р.), С. Баранча «Надзвичайне торговельне місто Броди» (1865 р.), «Пам'ятки міста Жовкви» (1877 р.), Я. Миколаєвича «Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецького» (1894 р.), В. Кричинського «Замок в Підгірцях (1894 р.)», А. Кучери «Самбірщина» (1935 р.). Описово-статистичний характер мали т.зв. монографії воєводств і повітів: «Монографія Станіславського воєводства», «Монографія Долинського повіту», «Монографія Чортківського повіту» тощо. У 1880-1900 рр. було видано «Словник географічний Королівства Польського та інших слов'янських країв». Видавалися довідкові церковні епархальні видання (тематизми).

Особливу увагу слід звернути на Йосифінську (вміщено поземельний і будинковий кадастри) і Францисканську (зазначено кадастрову оцінку земельних володінь) метрики, які опубліковані.

Кожний студент має підготувати доповідь, попередньо обравши опис для аналізу за такою схемою:

- обставини створення, авторство, структура (вступна стаття опису + рекомендована література);
- фізико-географічна характеристика намісництва;
- відомості про адміністративно-територіальний устрій;
- відомості про населення;
- відомості про економічний розвиток;
- таблиці, карти, плани, схеми, малюнки.

(Консультаційна допомога викладача)

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 7. Методика опрацювання статистичних джерел (2 год.)

Мета: набути навичок роботи із статистичними джерелами, провести їх джерелознавчий аналіз, на основі яких зробити висновки про інформаційний потенціал цих джерел.

Основні поняття:

Анкета – форма (бланк) державного статистичного спостереження, за якою респонденти подають інформацію органам державної статистики під час проведення спеціально організованого державного статистичного спостереження. Анкета може заповнюватися безпосередньо респондентом або фахівцем з інтерв'ювання і подаватися органам державної статистики за підписом респондента або анонімно.

Вибіркова сукупність – сукупність статистичних одиниць, відібраних за певними правилами з генеральної сукупності для проведення статистичного спостереження.

Демографія – наука, що вивчає склад і рух людності (населення) та закономірності його розвитку.

Опитування – спосіб здійснення статистичного спостереження, коли факти реєструються (фіксуються) експедиційним чи кореспондентським способом або самореєстрацією.

Перепис населення – єдиний процес збору, узагальнення, аналізу та публікації демографічних, економічних та соціальних даних про населення, що належать проживає на відповідний проміжок у країні чи на виразно відмежованій території.

Статистика – це дисципліна, що працює над збиранням, організуванням, аналізом, інтерпретуванням та представленням даних

Суцільне спостереження – спостереження щодо всіх без винятку одиниць статистичної сукупності, яка вивчається.

Таблиця – формалізоване представлення даних у вигляді матриці двомірного простору.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Специфіка статистичних джерел.
2. Методика дослідження статистичних джерел.

Література: 131, 132, 133, 137, 138, 141, 142, 178, 247, 299, 301, 404, 430, 431

Обладнання

1. Збірники «Статистичний щорічник України» (2007-2021 рр.). URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm (дата звернення: 18.05.2024).

Хід заняття

1. Специфіка статистичних джерел.

Визначаючи специфіку статистичних джерел студенти мають виходити з того, що статистика як наука збирає, систематизує та узагальнює інформацію про різні аспекти людської діяльності. Сам *термін* «статистика» має декілька значень: 1) дані, які характеризують масові суспільні явища; 2) процес збирання, зберігання і оброблення даних про масові суспільні явища, тобто галузь практичної діяльності, спрямованої на одержання, оброблення, аналіз і публікацію масових даних про явища і процеси суспільного життя; 3) наука, яка вивчає величину, розміри й кількісну сторону масових суспільних явищ та процесів у нерозривному зв'язку з їхньою якісною стороною та соціально-економічним змістом. Варто звернути увагу, що статистика поділяється на різні види, такі як економічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо. Кожен вид статистики має свої особливості та характерні риси.

Аналізуючи статистичні джерела необхідно враховувати, що статистичні показники часто подаються як середні значення, що не завжди гарантує їхню абсолютну точність. Крім того, одні й ті ж самі показники можуть мати різний зміст у різних умовах. Маємо враховувати і те, що оскільки статистичні дані планували здебільшого державні органи, організатори могли «передбачати» отримання бажаних результатів. Водночас, статистика як історичне джерело має свої позитивні аспекти: лише статистика здатна узагальнювати певні явища у масштабах регіону, держави чи світу в числових показниках; показники, отримані в різні роки чи періоди, є порівнюваними і допомагають проаналізувати різні аспекти розвитку суспільства, життєдіяльності людини. Більш детальніше позитивні і негативні сорони статистичних джерел висвітлено у нашій лекції.

2. Методика дослідження статистичних джерел

Опрацьовуючи статистичні джерела студенти мають набути навичок трансформування інформації з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема тощо), будувати логічні ланцюжки подій і вчинків задля використання цих матеріалів для дослідження різних подій вітчизняної та світової історії.

Варто завжди звертати увагу на те, що статистичні дані, як і будь-яке інше джерело, можуть бути неповними, однобічними або навіть сфальсифікованими. Тому статистичні матеріали слід розглядати разом з іншими джерелами, перевіряючи достовірність даних. Важливо також враховувати, хто, коли і де створював ці дані, з якою метою, а також з яких джерел походить використана інформація.

При вивченні сучасних процесів важливо освоїти методи збору, аналізу та використання даних. Цими процедурами професійно займаються соціологи, політологи і статистики. Водночас, історики, вивчаючи сучасні проблеми історії України у співпраці із вищезазначеними категоріями вченими можуть проводити дослідження. Основними методами є суцільні та вибіркові спостереження.

Кожний студент має підготувати доповідь, попередньо опрацювавши матеріали збірників «Статистичний щорічник України» за 2007-2021 рр.:

Використавши статистичні дані, у доповіді показати кількісні і якісні зміни, які сталися у сфері освіти у роки державної незалежності України.

Інформацію подати за такою схемою:

- Дошкільні заклади
- Дошкільні заклади за регіонами
- Охоплення дітей дошкільними закладами за регіонами
- Розподіл дітей у дошкільних закладах за мовами виховання за регіонами
- Загальноосвітні заклади освіти
- Загальноосвітні заклади освіти
- Розподіл учнів денних загальноосвітніх заклади освіти за мовами навчання за регіонами
- Вечірні (змінні) загальноосвітні заклади освіти
- Випуск учнів загальноосвітніми заклади освіти
- Професійно-технічні навчальні заклади
- Підготовка (випуск) кваліфікованих робітників професійно-технічними заклади освіти за регіонами
- Заклади вищої освіти
- Конкурс на вступних іспитах до ЗВО
- Прийом до ЗВО і підготовка фахівців за джерелами фінансування їх навчання
- Заклади вищої освіти I–II рівнів акредитації (коледжі, технікуми, училища)
- Заклади вищої освіти III–IV рівнів акредитації
- Підготовка аспірантів
- Підготовка докторантів

(Консультаційна допомога викладача)

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 8. Студіювання мемуарних творів

(2 год.)

Мета: визначити особливості мемуарних джерел та їх різновиди, подати загальну характеристику мемуарів, з'ясувати роль мемуарних джерел у вивченні проблем історичної науки, набути навичок роботи із наявними мемуарами.

Основні поняття:

Автобіографія – літературний жанр, головним героєм якого (в літературному сенсі) є сам автор; основа автобіографістики, що включає, крім автобіографії, мемуари (спогади), щоденники, почасти й листування, а також автобіографічні художні твори. Автобіографіям притаманно узагальнювати події та факти власного життя та підпорядковувати їх певній художній концепції, що надає творові ідейно-художньої цілісності.

Епістолярій – художні твори різних жанрів, написані у вигляді листування персонажів між собою або у яких форму листа чи послання використовують як творчий прийом, а також публіцистичні, політичні та приватні листи видатних історичних і громадських діячів.

Криптомемуари – уривки зі споминів в інших джерелах

Літературний запис – вид літературної творчості, який зводиться до того, що літератор-професіонал перетворює усну розповідь автора (оповідача), який не володіє літературним талантом або технікою і методикою літературної праці, в літературний твір того чи іншого жанру і виду літератури

Мемуари – оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був.

Мемуарна література – це твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу.

Некролог – журналістська стаття, що повідомляє про нещодавню смерть людини й зазвичай також надає стислий огляд її життя та інформацію про майбутнє поховання.

Спогади – те, що збереглося в пам'яті; відтворення в пам'яті того, що раніше нею фіксувалося.

Щоденник – літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньої пережитої події, яка щойно сталася.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Особливості мемуарних джерел.
2. Основні різновиди мемуарів та їх загальна характеристика.
3. Методика дослідження мемуарних джерел.

Література: 132, 137, 138, 141, 142, 175, 181, 184, 194, 195, 208, 217, 228, 255, 269, 282, 303, 311, 312, 325, 343, 346, 347, 368, 375, 383, 395, 411, 432, 436

Обладнання

1. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. Львів, 1990. 300 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Boplan_1990/e_dzherela_Boplan_1990.pdf (дата звернення: 11.03.2023).
2. Вердум У. фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське. *Жовтень*. 1983. №9. С.84-99; №10. С.89-105.
3. Винниченко В. Відродження нації. К., Відень, 1920. Ч.1-3 (Репринтне видання, К., 1990). URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1110-vinnichenko-v-vidrozhennya-natsiyi-ch-1/>; <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1109-vinnichenko-v-vidrozhennya-natsiyi-ch-3/> (дата звернення: 11.03.2023).
4. Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911-1920 / Редакція, вступ. стаття і примітки Г. Костюка. Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. 500 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/7997-vinnichenko-v-shhodennik-t-1-1911-1920-rr/> (дата звернення: 11.03.2023).
5. Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на Вінниччині / Упорядники: В. Лациба (гол. ред.), М. Вижга (кер. групи упоряд.), В. Білоконь, К. Завальнюк, Н. Іванова, С. Калитко, Н. Камінська, П. Кравченко, І. Мельничук, В. Петренко, О. Струкевич. Вінницька обласна військова адміністрація; Вінницька обласна рада; Інститут історії України НАН України; Вінницька обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 528 с.: іл. (Реабілітовані історією) URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017841 (дата звернення: 12.06.2024).
6. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. №8-12; 1989. №8-11. URL: <https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Spomyny.pdf> (дата звернення: 11.03.2023).
7. Грушевський М.С. Автобіографія. 1906 р. Автобіографія 1914-1919 рр. Автобіографія 1926 р. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності*. Київ, 1992. С. 190-312. URL: <http://hrushevsky.history.org.ua/item/0004134> (дата звернення: 11.03.2023).
8. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упорядник: Л. Зашкільняк. Київ, 1997. 264 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1689 (дата звернення: 12.04.2024).

9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. *Укр. іст. журн.* 1992. №6, 7-8, 9, 12; 1993. №1, 2-3, 4-6, 7-8.
10. Драгоманов М. А. Автобіографическая заметка. *Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці.* Київ, 1970. Т. 1. С. 42-45. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Literaturno-publitsystychni_pratsi_Tom_1/ (дата звернення: 11.03.2023).
11. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. Київ, 1990. С. 425-651. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos22.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
12. Лясота Е. Щоденник. *Жовтень.* 1984. №10. С. 97-110. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
13. Опис України / Гійом Ле Вассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / П. Меріме / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменярь, 1990. 301 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/de_Boplan_Hiiome/Opys_Ukrainy.pdf? (дата звернення: 11.03.2023).
14. Симон Петлюра: Статті, листи, документи Т. 1 / Редкол.: Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 480 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0018091 (дата звернення: 17.11.2023).
15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / [гол. ред. Я. Пеленський]. Київ, Філадельфія, 1995. 493 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Skoropadskyi_Pavlo/Spohady/ (дата звернення: 12.02.2024).
16. Франсіско де Міранда. Щоденник. 1787 рік. *Пам'ять століть.* 1996. №1. С.6-45. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pamiat_stolit/1996_N1.pdf? (дата звернення: 11.03.2023).
17. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих/ Упоряд. Т. Поліщук. Київ, 1997. 364 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=jou_rnal_1998_3_149 (дата звернення: 11.03.2023).
18. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігією і другою розвідкою про перекопських татар/ Перекл. з фр. Київ, 1993. 224 с. <http://litopys.org.ua/chevalier/shev1.htm> (дата звернення: 11.03.2023).

19. Шевченко Т. Щоденник. Автобіографія. *Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 6 т.* Київ, 1963. Т. 5. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev5.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
20. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. Київ, 1994. 311 с. URL: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
21. Шледер Й.-Г. Театр Європи: Про події визвольної війни 1648-1654 рр. Фрагменти історичної хронічки. *Жовтень*. 1985. №7. С. 83-91.
22. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. LXXXVI, 864 с.; іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017826 (дата звернення: 12.06.2024).
23. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. VI, 865-1876 с.; іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017827 (дата звернення: 12.06.2024).

Хід заняття

1. Особливості мемуарних джерел.

Слід звернути увагу, що особливості мемуарних творів впливають із особливостей їх написання. Завжди потрібно пам'ятати, що мемуарам органічно притаманний суб'єктивізм, що пояснюється специфікою людської пам'яті (їй властиво опускати, відсіювати, фільтрувати та зрештою забувати ту іншу інформацію), особливостями особи, а тому їх слід піддавати ретельному критичному аналізу, а фактологічний матеріал зіставляти зі свідченнями з інших джерел, якщо вони існують. Ці джерела створюється з пам'яті через певний проміжок часу після зображених у ньому дійсних подій, коли пам'ять автора вже могла і не зберігати конкретних деталей ситуацій, точних дат, імен окремих учасників, причин зв'язків тощо. Варто пам'ятати, що автори мемуарів часто оцінюють описані події з позиції сьогодення, тобто вони не відображають поглядів зображуваної епохи. Мемуари вимагають до себе критичного ставлення ще й тому, що в них важко відрізнити, які події описані на основі власного спостереження чи участі автора, а які він подав з тогочасних розповідей, слухів, а, можливо, навіть як плід художнього вимислу.

Водночас, студенти мають звернути увагу, що у мемуарах часто зберігаються унікальна інформація про такі події та моменти історичного процесу, якої нема і здебільшого не може бути в інших видах джерел, наприклад, про сімейний побут, інтимне життя, еволюцію релігійних переживань тощо. Вони яскравіше та образніше, порівняно з іншими писемними джерелами, відображають «дух часу», повсякденне буття людей, їх настрої та поведінку.

2. Основні різновиди мемуарів та їх загальна характеристика.

Аналізуючи це питання слід показати значення джерел особового походження для дослідження історичних подій; з'ясувати їх місце у джерельній базі історичної науки; визначити джерелознавчі особливості мемуарної літератури, можливості її використання для пізнання явищ та подій; показати різновиди мемуарних джерел, зокрема спогади очевидців та сучасників, щоденники, записні книжки та їх особливості, епістолярну документацію тощо.

Зокрема, необхідно звернути увагу, що найдавніші спогади належать літописцю Нестора від 1091 р. про перенесення мощів св. Феодосія. Більшість із наявних мемуарних джерел з історії України наступного періоду належить іноземним авторам, які приїздили в Україну або постійно жили тут: мемуари П'єро Карпіні, Гільйома Рубрука, Барбаро, Контаріні, Зігмунда Герберштейна, Михалона Литвина, Блеза де Віженера, Ф. Руджієрі, Еріха Лясоти, Гійома Ле Вассера де Боплана, Якуба Собеського, Станіслава Окозького, Федора Євлашевського, П'єра Шевальє, Альберто Віміні, Іоанна Торреса, К. Гільденбранта, Павла Алепського, Евлії Челебі, Патрика Гордона, Юста Юля, Манштейна, Сегюра.

Щодо українських авторів, то виокремимо спогади митрополита П. Могили, київського міщанина Б. Балака-Божка, львівського купця П. Кунацака (Кунашовича), шляхтичів С. Мужилівського, Я. Єрлича, ігумена Т. Васьковського, митрополита Д. Туптала, ієромонаха Т. Капловського, мандрівника Г. Скибинського (XVII ст.); рядового запорожця М. Коржа, директора Переяславської гімназії І. Тимковського, «Подорожній діярій» П. Орлика, записки єпископа Й. Горленка, киянина В. Григоровича-Барського (XVIII ст.). Щодо XIX ст., то мемуари часто публікувалися у часописах «Основа», «Киевская старина», «Голос минувшого», «Русская мысль». Більшість тогочасних мемуарів було видано у XX ст.: «Мемуари декабристов. Южное общество» (1972 р.), «З революційного минулого» (1971 р.), Костомаров М. «Исторические произведения» (1990 р.). Вирізняються спогади Л. Скалон (донька В. Капніста), діячів А. Кочубея, А. Стороженка, М. Лазаревського, Я. Головацького, Л. Жемчужникова, педагогів І. Сбитнева, М. Чалого, революційного народника В. Дебагорія-Мокрієвича, діячів «Київської громади» Б. Познанського, К. Михальчука, О. Барвінського, діячів українського національного руху Є. Чикаленка, О. Лотоцького та ін. Що

стосується мемуарів діячів ХХ – початку ХХІ ст., то студенти можуть скористатися лекційним матеріалом (лекція 4).

3. Методика дослідження мемуарних джерел.

Під час підготовки питання слід виходити з того, що мемуари, як вид джерел вимагають певних методів дослідження. Вони писалися різними авторами, з різних міркувань. Різним і навіть протилежним є їхнє соціальне походження, становище, погляди і життєві позиції. Створювались у різний час і навіть у різних країнах, що суттєво позначилось на їх достовірності та об'єктивності. Відтак, автор кожного твору ставив перед собою певну мету. Ось чому дослідження мемуарів треба починати із встановлення особи автора, його класової належності, національності, світогляду.

Мемуари вимагають всебічного аналізу. Важливо встановити джерела мемуарів, оскільки часто мемуаристи не тільки описували те, що бачили, але й використовували писемні джерела, розповіді сучасників тощо. У такому разі необхідно встановити методику використання джерел автором твору; для з'ясування об'єктивності свідчень мемуаристів і правдивого відтворення подій шляхом зіставлення з іншими джерелами (законодавчі документи, періодика, документи політичних партій, статистика тощо) перевірити достовірність фактів.

Критично проаналізувавши мемуари, історик знайде чимало важливих матеріалів для висвітлення історії України, яких часто немає в актових та інших документах.

Кожний студент має підготувати доповідь, попередньо опрацювавши один із мемуарних творів, наведених в обладнанні, використавши методичні прийоми дослідження мемуарних джерел, наведені у третьому питанні.

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 9. Вивчення та практичне використання політичних творів (2 год.)

Мета: ознайомлення з комплексом політичних творів ХІХ – початку ХХ ст., його складом, визначення його місця в корпусі джерел з нової історії України, вивчення інформаційних можливостей програмних документів політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Основні поняття:

Відозва – усне або письмове звернення уряду, організації або окремої особи до широких мас населення.

Народництво – ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 1860-80-х рр.

Параграф – частина тексту, що становить певну цілість.

Петиція – письмове, переважно колективне прохання, клопотання, звернення до державних керівних установ або до голови уряду.

Політична ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій. Політична ідеологія може розглядатися як форма суспільної свідомості і як явище культури.

Політична партія – це особливе добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політична програма – документ, у якому викладені основні цілі та методи досягнення цих цілей політичної партії, суспільно-політичного руху, окремого діяча, іншого об'єднання громадян; виклад політичної платформи партій або державних інститутів, основних положень цілей їх діяльності та способів їхньої реалізації, гарантій виборцям тощо

Редакція – окремий варіант книги у книгодрукуванні, що характеризується певними ознаками, як наклад, тип обкладинки, тип паперу та інше. Так видання може бути випущеним обмеженим накладом, без можливості подальшого додруковування, чи навпаки «відкрите видання», тираж якого обмежується лише попитом на книгу.

Статут – зведення правил, положень, що визначають устрій і діяльність якоїсь організації.

Терор – найгостріша форма боротьби проти політичних супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення; розправа.

Товариство – коло або група людей, взагалі пов'язаних певною спільністю (походженням, становищем у суспільстві, інтересами тощо).

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Програмні документи Південного товариства декабристів.
2. Матеріали Кирило-Мефодіївського товариства.
3. Політичні документи Головної Руської Ради.
4. Програми та інші матеріали народницьких організацій.
5. Політичні програми українських національних партій кінця XIX – початку XX ст.

Література: 132, 137, 138, 141, 142, 179, 244, 256, 293, 294, 316, 360, 391, 393, 403, 427, 428

Обладнання

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / [укл. В. Король]. Київ, 2001. 446 с.
2. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.

3. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ, 1991. 39 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007762> (дата звернення: 17.11.2023).
4. Міхновський М. Самостійна Україна. Лондон, 1967. 34 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).
5. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упоряд. О. Федьков. Тернопіль, 1991. 84 с.
6. Україна irredenta. Юліян Бачинський. URL: <https://zbruc.eu/node/54638> (дата звернення: 17.11.2023).

Хід заняття

1. Програмні документи Південного товариства декабристів.

У контексті першого питання студентам доцільно сконцентруватися на розгляді «Руської Правди» – програмного документа Південного товариства декабристів. У джерелі варто виділити відмінності між його редакціями, з'ясувати, які органи державної влади, державний устрій, передбачалися політичною програмою. Для порівняння необхідно звернути увагу на положення «Конституції» – програмного документа Північного товариства декабристів.

2. Матеріали Кирило-Мефодіївського товариства.

Розгляд другого питання варто розділити на три частини: 1) з'ясування автора програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства – «Закон Божий», або «Книга буття українського народу»; 2) вивчення змісту твору; 3) аналіз інших політичних документів кирило-мефодіївців, їхнього листування. Не менш важливо проаналізувати політичні погляди, світогляд членів товариства

3. Політичні документи Головної Руської Ради.

Вагоме місце посідають політичні документи Головної Руської Ради, яка виникла 2 травня 1848 р. у Львові у ході революційних подій в Австрії. Розпочинаючи вивчення цієї проблеми, в першу чергу, слід звернути увагу на соціальний склад цього органу, який врешті і визначив спрямування його політичних документів. При з'ясуванні цього питання варто вивчити зміст петицій Ради, її відозв «Будьмо народом!», «Браття русини!», «До молоді», «О язиці руським», які переважно друкувалися у радівській газеті «Зоря Галицька». При розгляді теми не можна обійти діяльності полонофільської організації «Собор Руський». Студенти мають з'ясувати також зміст публіцистичної статті Я. Головацького «Становище русинів в Галичині», праці В. Подолинського «Слово перестороги».

4. Програми та інші матеріали народницьких організацій.

З'ясовуючи наступне питання, слід наголосити, що народники за цілями і методами боротьби були політичною течією, але за принципами внутрішньої організації до рівня партії не піднялися. Вони не мали виборних керівних

органів, необхідних організаційних структур, інших ознак політичних партій. Вивчення проблеми ускладнюється тим, що серед історичних джерел про народницький рух, у зв'язку з особливо конспіративними методами роботи, дуже мало таких матеріалів, як протоколи з'їздів, звіти, переписка, списки членів народницьких організацій. Тому варто зупинитися на трьох найважливіших групах джерел з історії народництва:

1) праці ідеологів народництва П. Лаврова, М. Бакуніна, М. Михайловського, П. Ткачова, М. Кибальчича;

2) нелегальна і емігрантська преса – «Народное дело», «Набат», «Вперед», «Вестник Народной Воли»;

3) нормативні програмні документи народницьких організацій «Земля і Воля» (3 редакції), «Народна Воля».

5. Політичні програми українських національних партій кінця XIX – початку XX ст.

Розглядаючи питання студенти мають з'ясувати зміст політичних програм, нормативних та діловодних документів Революційної української партії, Русько-Української радикальної партії, Католицького русько-народного союзу, Української національно-демократичної партії, Української народної партії, Української демократичної партії, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української радикальної партії, Української партії соціалістів-революціонерів. При вивченні питання особливу увагу слід звернути на брошуру М. Міхновського «Самостійна Україна», працю Ю. Бачинського «Україна irredenta».

Кожний студент має підготувати доповідь, попередньо опрацювавши одне з джерел, наведених в обладнанні:

використавши свій багаж знань з історії України, зазначити наскільки актуальними були ідеї, сформульовані у цих джерелах, чи вдалося реалізувати програмні ідеї і які з них можна було порекомендувати нинішнім політичним силам для реалізації.

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 10. Методика опрацювання зображальних джерел (2 год.)

Мета: ознайомлення з комплексом зображальних джерел, вивчити їх інформаційних можливості, визначити основні підходи у практичному використанні візуальних джерел.

Основні поняття:

Боністика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає паперові грошові знаки; колекціонування паперових грошей, різновид хобі.

Гравюра – вид графічного мистецтва, створення тиражованих зображень шляхом контрастного друку з рельєфних поверхонь або через трафарет.

Живопис – вид образотворчого мистецтва, пов'язаний з передачею зорових образів за допомогою нанесення фарб на поверхню, таких як олійні фарби, гуаш, темпера та інших засобів техніки живопису.

Зображальні джерела – джерела, у яких інформацію закодовано, що сприймається переважно за допомогою зору.

Картографія – наука про дослідження, моделювання та відображення просторового розташування, взаємозв'язки об'єктів, явищ природи і суспільства, охоплює вивчення, створення і практичне використання карт, технологію виробництва і виробничу діяльність.

Кінодокумент – аудіовізуальний документ, зміст якого зафіксований за допомогою кінематографічної техніки у вигляді послідовно розташованих фотографічних зображень (кадрів), може містити також звукову інформацію.

Книжкова графіка – один з видів графічного мистецтва. Сюди відносяться, зокрема, книжкові ілюстрації, віньетки, заставки, літери, обкладинки, суперобкладинки тощо.

Мініатюра – ціла низка термінів у різних сферах, як гуманітарних (мистецтво взагалі і зокрема живопис, література, театр тощо), так і точних та інженерних (комп'ютерна графіка, книговидавництва тощо), що означає невеликий обсяг (розмір, формат тощо) предмету.

Портрет – мальоване, скульптурне або фотографічне зображення людини або групи людей, а також відповідний жанр образотворчого мистецтва.

Фотодокумент – аудіовізуальний документ, що містить інформацію, зафіксовану на ньому за допомогою фотографічної техніки; предмети у вигляді окремих фотозображень.

Фонодокумент – документ, який містить звукову інформацію, зафіксовану будь-якою системою звукозапису.

Фреска – живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного малярства, протилежна до «альсекко» (розпис по сухому). Робилися за допомогою сиру, шматків каменю, природних барвників та інших засобів.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Класифікація зображальних джерел.
2. Зображальні джерела: загальна характеристика.
3. Організація роботи з візуальними джерелами.

Література: 131, 137, 138, 141, 157, 176, 186, 187, 198, 213, 226, 230, 241, 248, 251, 254, 257, 258, 268, 274, 276, 279, 290, 321, 327, 333, 334, 342, 350, 351, 376, 380, 413, 414, 417-420, 425

Обладнання

1. Атлас історії України / [наук. ред. Г. В. Боряк; упорядн. атласу Д. В. Ісаєв; Упорядн. карт: Д. В. Ісаєв, Л. Б. Хмара, Д. І. Тихомиров; редкол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, Г. Ю. Івакін, Г. В. Касьянов, М. В. Кірсенко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, О. П. Реєнт, І. С. Руденко, Р. І. Сосса, О. П. Толочко]. Київ, 2012. 152 с.

1. Де ля Фліз: Альбоми. Т. 1. Київ, 1996. 254 с. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта, Канада). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1623 (дата звернення: 12.03.2024).

2. Де ля Фліз: Альбоми. Т. 2. Київ, 1999. 687 с. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта, Канада). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1625 (дата звернення: 12.03.2024).

3. Ікони (образотворче мистецтво). URL: <https://osvita.ua/test/training/history/60193/> (дата звернення: 12.03.2024).

4. Історія грошей в Україні. Від греків та Володимира – до незалежної Української держави. Дмитро Литов, 2017 – 2023 рр. 52 слайди. URL: <https://naurok.com.ua/istoriya-groshey-v-ukra-ni-376785.html> (дата звернення: 12.03.2024).

5. Мініатюри. Гравюри. Портрети. URL: <https://osvita.ua/test/training/history/60196/> (дата звернення: 12.03.2024).

6. Художні роботи (Образотворче мистецтво). URL: <https://osvita.ua/test/training/history/60195/> (дата звернення: 12.03.2024).

Хід заняття

1. Класифікація зображальних джерел.

Класифікуючи зображальні джерела потрібно виходити з того, що уніфікована класифікація цих джерел відсутня. Їх класифікують за мистецтвознавчим походженням (графічні, скульптурні, малярські, твори прикладного мистецтва), за розміром (монументальні, станкові і мініатюрні). За нового часу з'явилися специфічні різновиди зображальних джерел, що потребують спеціальних методів дослідження. Це художні листівки, фото- та кінодокументи, відеоматеріали. Важливим і специфічним джерелом є також картографічні зображення, що мають велике значення для вивчення історичної географії та картографії.

2. Зображальні джерела: загальна характеристика.

У цьому питанні, використавши матеріали підручника «Історичне джерелознавство» (12. Історичне джерелознавство: підруч. / Я. С. Калакура, І.

Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. Вид 2-ге. Київ, 2016. С. 243-294), охарактеризувати зображальні джерела за такою схемою:

- Графічні книжкові джерела.
- Портретні зображення.
- Живопис як історичне джерело
- Кінофотовідеодокументи.
- Картографічні джерела.
- Боністичні джерела.
- Народні картини.

3. Організація роботи з візуальними джерелами.

Під час підготовки до цього питання важливо врахувати наступний матеріал.

Робота з візуальними джерелами допомагає студентам розвивати навички користування довідковою літературою та Інтернетом, систематизувати історичну інформацію шляхом складання таблиць, схем і планів. Вона також сприяє самостійній інтерпретації змісту історичних джерел, виявленню різних точок зору, їх сприйняттю і прийняттю, критичному аналізу, порівнянню і оцінці історичних джерел, а також формуванню власної точки зору.

Візуальні джерела (малюнки, картини, карикатури, фотографії, плакати, фільми тощо) є надзвичайно цінними джерелами інформації нарівні з текстовими. На жаль, в історичних та методичних науках недостатньо уваги приділялося роботі з візуальними джерелами. Звичка переважно працювати з текстами, а не з зображеннями, призвела до певної зневаги та недовіри до візуальних документів як історичних джерел. Це питання ускладнюється відсутністю традицій у використанні візуальних джерел, методичною недосконалістю цього аспекту та низьким рівнем матеріально-технічної бази закладів освіти. Проте фотографії, кінематографічні та відеофільми є самодостатніми історичними джерелами, які потребують такої ж методичної обробки, як і письмові документи. Візуальні джерела важливі не лише завдяки зафіксованим зоровим образам, але й інформації, закодованій в них.

Важливість візуальних джерел обумовлена їхньою «візуальністю», що робить їх переважними для використання. В умовах сучасної комп'ютеризації освіти та впровадження мультимедійних технологій з'явилася можливість широкого застосування візуальних джерел. Змінилася і мета їх використання: раніше візуальні джерела служили доповненням і підтвердженням текстів підручників та посібників, а тепер студенти повинні самостійно здобувати інформацію з цих джерел. Візуальні джерела здатні передавати інформацію так само, як і текстові, але роблять це більш яскраво і виразно, що робить їх більш привабливими і зрозумілими для студентів, яким цікавіше працювати з такими джерелами, ніж з текстовими. Сучасний дослідник Ю. Комаров вважає, що візуальні джерела є абсолютно самостійними джерелами інформації, які легше піддаються різноманітним інтерпретаціям, дають більше простору для уяви і є більш яскравими та відповідними для сприйняття сучасними студентами.

До візуальних джерел відносяться всі види наочних матеріалів, які використовуються на заняттях. Це можуть бути картини, скульптури, архітектурні споруди, меморіальні комплекси, карти, плакати, листівки, фотографії, карикатури тощо.

Щоб студенти могли ефективно працювати з візуальними джерелами як джерелами інформації, їм потрібно освоїти специфічні методики аналізу в залежності від типу джерела. І. Нікітіна, Ю. Нікітін і В. Шеліхова пропонують просту пам'ятку для роботи з *ілюстраціями та плакатами*, що містить перелік типових запитань для аналізу.

- Хто є автором картини або плаката?
- Що саме зображено на творі?
- Яка назва твору і які підписи на ньому?
- Яка мета створення цього твору?
- Наскільки зображення відповідає підпису до нього?
- Коли відбувалися події, зображені на творі?
- Де саме відбувалися ці події?
- Які характерні особливості цього місця і що ви про нього знаєте?
- Які соціальні групи представлені на зображенні?
- Чому, на вашу думку, автор обрав саме таких учасників?
- Як ви оцінюєте позицію автора щодо зображеного?
- Наскільки об'єктивно сюжет картини відображає події того часу, століття чи епохи?

Використання репродукцій живопису допомагає студентам глибше дослідити суспільне життя, краще й емоційніше зрозуміти закономірності історичного періоду, в якому були створені культурні пам'ятки. Ці пам'ятки дозволяють студентам ознайомитися із звичаями, традиціями, особливостями психіки людей, а також свідчать про розвиток мистецтва, його розширення і збагачення образотворчої мови.

Що стосується *плакатів*, то корисно використовувати наступний алгоритм роботи: визначити, на чие політичне замовлення плакат був створений і для якої аудиторії; проаналізувати фігури та символи на плакаті, відповідаючи на такі питання: Яка фігура (об'єкт) розташована на передньому плані, а яка – на задньому? Які фігури (предмети) мають великі розміри, а які – менші, і чому? Які кольори використовуються і з якою метою? Визначити основний зміст, який плакат має передати.

При аналізі *портретів* історичних осіб важливо не лише вивчити психологічний портрет зображеної особи, але й дослідити деталі одягу, взуття, зачісок та інші культурно-побутові особливості епохи, що відображена на портреті, як зазначає Д. Десятов. Він також радить використовувати альтернативні зображення та історичні документи, що описують зовнішність особи, і порівнювати портрет з літературними описами, наданими письменниками, сучасниками або науковцями. Це дозволяє створити більш точне уявлення про історичну особу.

Ще один вид джерел, що все частіше використовується, – *відеоджерела*. Однак їх застосування може бути ускладнене тим, що історичні фільми, хоча й наочно зображують події минулого, часто містять художні елементи, які не завжди відповідають історичній дійсності. Тому викладачу слід звернути увагу студентів на ці неточності і навчити їх порівнювати інформацію з фільмів із науково обґрунтованими історичними даними. Таким чином, перегляд історичних фільмів може не лише покращити образне сприйняття минулого, але й сприяти розвитку критичного мислення.

Кожний студент має підготувати доповідь, попередньо опрацювавши матеріали, наведені в обладнанні:

Взявши до уваги матеріал наведений у третьому питанні даного практичного заняття, проаналізувати один (одну) із портретів, картин, ікон, гравюр, мініатюр, паперових грошових знаків (на вибір студентів).

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

Тема 11. Студіювання усних джерел (2 год.)

Мета: з'ясувати роль усних джерел у вивченні історичного минулого, вивчити їх інформаційні можливості, визначити основні підходи у практичному використанні усних джерел.

Основні поняття:

Анекдот – коротке жартівливе (здебільшого вигадане) оповідання про яку-небудь смішну подію; кумедний випадок, подія або пригода. У сучасній українській фольклористиці це твори сатиричного та політичного спрямування, дотепні розповіді, а також короткі жартівливі твори побутового характеру.

Билини – речитативні епічні (оповідальні) пісенні твори переважно про героїчні подвиги і пригоди богатирів, захисників Київської землі

Віршування – сукупність норм і принципів організації вірша, яка складається відповідно до особливостей національної мови на ґрунті певних історично-літературних традицій.

Гімн – урочиста пісня, яка вихваляє та прославляє кого-небудь або щонебудь (первісно «божество»). У нинішньому світському значенні – це урочистий музичний твір на слова символічно-програмного змісту, який вживається здебільшого як символ держави (нарівні з іншими атрибутами: прапором, гербом тощо).

Дума – один із жанрів фольклору; ліро-епічні твори української усної словесності про події з життя козаків XVI-XVIII ст.

Замовляння – жанр словесного фольклору, усталені вислови, речитативні, переважно віршовані тиради, що супроводжують магичні дії, рухи їх виконавців

– знахарів, відьом чи відьмаків, чарівників, ворожбитів, шептук тощо і виражають їх бажання вплинути на природу, на людину і її стосунки з оточенням у відповідному напрямку (доброму або злому) (в давнину вважали що заклинання це магічний вірш від якого можуть сповнитись якісь магічні дії).

Казка – це народно-поетичний або писемно-літературний твір про передбачувано вигадані події чи осіб, іноді за участю фантастичних сил, який має повчальну мету.

Легенда – жанр фольклору і літератури, прозова малосюжетна оповідь міфологічного, апокрифічного чи історико-героїчного змісту з обов'язковою спрямованістю на імовірність зображуваних подій та специфікою побудови сюжету на основі своєрідних композиційних прийомів (метаморфози, антропоморфізації предметів, явищ природи тощо). В переносному значенні легенда – вигадана чи прикрашена розповідь.

Небилиця – те, чого немає в дійсності; неправда, вигадка, розповідати нісенітниці. Невелике оповідання розважального змісту, комізм якого будується на дотепно скомпонованих алогізмах та каламбурі. Інколи має форму розмовного вірша.

Оповідання – невеликий за обсягом прозовий твір, у якому зображувалась одна подія з життя одного або двох сформованих персонажів.

Переказ – більш або менш достовірна розповідь про минуле, яку передають звичайно в усній формі, міф.

Пісня – словесно-музичний твір, призначений для співу.

Притча – це твір, в основу якого покладено повчально-алегоричний сюжет, побудований на прихованому порівнянні.

Усна народна творчість (фольклор) – це твори, що складені народом і передавалися із вуст в уста, із покоління в покоління, при цьому змінювалися і доповнювалися.

Усні джерела – джерела, що містять інформацію у вигляді усної традиції, що передається із покоління в покоління, із уст в уста і зберігається у пам'яті народу.

Попередня підготовка

Опрацювання питань

1. Класифікація усних джерел.
2. Прозові усні джерела.
3. Віршовані усні джерела.
4. Усні історичні твори.
5. Організація роботи з усними джерелами.

Література: 137, 138, 141, 189, 193, 218, 232, 245, 246, 271, 291, 306, 331, 336, 356, 370, 378, 389, 392, 408, 409

Обладнання

1. Байки в українській літературі XVII-XVIII ст. / Підготов. текстів та прим. В. І. Кречотня. Київ, 1963. 200 с. URL: <http://litopys.org.ua/bajky/bajk.htm> (дата звернення: 10.05.2024).
2. Баладні пісні / Упоряд. Г. А. Нудьга. Київ, 1969. 271 с.
3. Весілля [Збірник]. У 2-х кн. / Упоряд. текстів М. М. Шубравської. Київ, 1970. Кн. 1. 455 с.; Кн. 2. 479 с.
4. Героїко-фантастичні казки / Упоряд. І. П. Березовський. Київ, 1984. 366 с.
5. Героїчний епос українського народу: Хрестоматія. Київ, 1993. 432 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Talanchuk_Olena/Heroichniy_epos_ukr_narodu/ (дата звернення: 10.05.2024).
6. Жартівливі та сатиричні пісні / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1988. 328 с.
7. Історичні пісні / Упоряд. В. Г. Хоменко. Київ, 1971. 320 с.
8. Козацькі пісні / Упоряд. О. М. Хмелевської. Київ, 1969. 302 с.
9. Міфи України. Київ, 2003. 383 с.
10. Наймитські та заробітчанські пісні: Збірник. Київ, 1975. 575 с.
11. Народні усмішки: Анекдоти, жарти, дотепи, бувальщини, небилиці / Упоряд. П. Ф. Гальченко. Київ, 1986. 310 с.
12. Ой радуйся, земле: Подільські колядки, щедрівки, гаївки / Упоряд. В. С. Прокопчук, Т. К. Прокопчук. Кам'янець-Подільський, 2001. 112 с.
13. Струманський В. П. Народознавство Поділля: Хрестоматія. Хмельницький, 1995. 448 с.
14. Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. 144 с.
15. Українські народні думи та історичні пісні. Київ, 1993. 239 с.
16. Українські народні жартівливі пісні. Київ, 2005. 232 с.

Хід заняття

1. Класифікація усних джерел.

Висвітлюючи перше питання слід звернути увагу, що всі усні джерела поділяються умовно на прозові, віршовані, усні історичні твори. Крім того, в українському фольклорі виокремлюють такі напрямки: магія і міфологія, календарно-обрядова творчість, родинно-обрядова творчість, героїчний епос (билини, думи, історичні пісні, пісні-хроніки), балади, ліричні пісні, казкова проза, історична проза, параміографія, дитячий фольклор.

2. Прозові усні джерела.

У другому питанні необхідно проаналізувати такі види прозових усних джерел:

- казки: про тварин, чарівні (героїчні), родинно-побутові і соціально-побутові;
- анекдоти;

- небилиці;
- притчі: євангельські, оповіді без біблійного підґрунтя;
- легенди: міфологічні, антропоморфічні, зооморфічні, тератоморфічні, демонологічні, космогонічні, антропогенічні, антропологічні, етногонічні, старозавітні і новозавітні, агіографічні, есхатологічні, історико-героїчні;
- перекази;
- народні оповідання: історичні, соціально-побутові, родинно-побутові;
- бувальщини;
- замовляння (заговори);
- пареміографія (приказки і прислів'я, загадки, прикмети, каламбури, вітання, прокльони, побажання, афористичні вислови).

3. Віршовані усні джерела.

Це питання передбачає висвітлення таких пісенних джерел:

- календарно-обрядові пісні: колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові тощо;
- ліричні пісні: про кохання, родинне життя, пісні літературного походження;
- жартівливі та сатиричні пісні, коломийки, частівки, танцювальні приспівки;
- народні голосіння.

4. Усні історичні твори.

У цьому питанні необхідно розповісти про:

- билини: цикли – міфологічний (дохристиянський), київський, галицько-волинський, новгородський, казково-новелістичний;
- думи: цикли – 1) про боротьбу з татарами і турками (думи-плачі про турецьку неволю; думи про лицарську смерть козака; думи про врятування козаків з неволі, перемогу над ворогом, про повернення з воєнного походу і поділ здобичі; побутово-моралістичного характеру); 2) думи, які народилися у ході національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (думи, у яких йдеться про певні історичні події; про події з життя Богдана Хмельницького; про сподвижників Хмельницького; про соціально-економічні проблеми);
- історичні та політичні пісні: про боротьбу з татарами і турками; козацько-польську боротьбу; знуцання російське царів над козаками; пісні, присвячені гайдамачині; про соціальну боротьбу між окремими групами козацтва; про панщину, кривди та утиски селян і боротьбу народних мас;
- станові пісні: чумацькі, бурлацькі, солдатські, рекрутські;
- пісні-гімни.

5. Організація роботи з усними джерелами.

При підготовці до цього питання слід врахувати кілька ключових аспектів.

Студенти, що вивчають новітню історію, мають можливість спілкуватися з безпосередніми свідками подій, що відбувалися в нашій країні. Важливо ретельно підготувати студентів до роботи з респондентами, дотримуючись

чіткої структури інтерв'ю. Потрібно заздалегідь розробити запитальник, чітко формулювати питання, пояснити мету інтерв'ю, вказати, хто матиме доступ до його матеріалів і де вони будуть опубліковані. Також необхідно врахувати емоційний стан респондента і отримати його письмову згоду.

Під час інтерв'ю студенти повинні:

- Визначити час і особливості заселення місцевості, де проводиться запис, а також характеристики міграції населення;
- Виявити основні регіональні типи первісної фольклорної традиції та її подальшу трансформацію;
- Задokumentувати фольклорні твори в їхньому живому побуті, опитавши 15-20 носіїв різного віку;
- Знайти найбільш талановитих і відомих носіїв фольклорної традиції в цій місцевості та зафіксувати їх фольклорний репертуар;
- Проаналізувати характер і основні локальні форми передачі фольклорної традиції;
- Дослідити розповсюдження постфольклорних явищ, якщо такі є у досліджуваній області.

Під час роботи студенти повинні зібрати інформацію за такими напрямками:

• *Історія населеного пункту*: Коли був заснований, які території були джерелом населення, які міграційні процеси відбувалися згодом, і які етнічні, вікові та соціальні характеристики населення.

• *Паспорт носія*: Прізвище, ім'я, по-батькові; вік; місце народження; вікові зміни місця проживання; освіта, професія та вид діяльності; джерело засвоєння фольклорного репертуару, частота виконання фольклорних творів; кому передає фольклорні твори та хто їх засвоїв; контактна інформація.

• *Паспорт твору*: Від кого записано; хто здійснив запис; дата запису; як виконавець визначає жанр та назву твору; наукове визначення жанру; список інформантів з зазначенням сторінок, де представлений їх репертуар.

• *Календарно-обрядовий фольклор*: Фольклор, пов'язаний із сезонними та господарськими обрядами.

• *Родинно-обрядовий фольклор*: Твори, що стосуються ритуалів народження, хрещення, пострижини, весіль, похоронів і поминання.

• *Релігійно-світоглядний фольклор*: Міфологічні, християнські, чарівні та фантастично-героїчні твори, такі як легенди, духовні пісні, демонологічні оповідання, прислів'я, приказки, загадки і казки.

• *Історичний фольклор*: Твори про історичні та політичні події і особи минулого, включаючи пісні, перекази, оповідання, прислів'я, приказки та анекдоти.

• *Побутовий фольклор*: Твори, що описують побут, соціальні взаємини, родинне життя, включаючи суспільно-побутові та родинно-побутові пісні, балади, перекази, оповідання, анекдоти, прислів'я, приказки та казки.

Кожний студент має підготувати доповідь, попередньо опрацювавши матеріали, наведені в обладнанні:

Взявши до уваги матеріал наведений у третьому питанні даного практичного заняття, студенти мають скласти питання для опитування і визначити респондентів у своїх рідних населених пунктах (бажано, щоб це була сільська місцевість).

Аналіз виконаних завдань.

Формулювання висновків до теми.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ

Тема 1 (5 год.). *Поняття історичного джерела*

Питання і завдання

1. Основні напрямки трактування поняття історичного джерела.
2. Визначення історичного джерела.
3. Основні етапи функціонування історичного джерела.
4. Поясніть взаємодію об'єктивно-суб'єктивних факторів у процесі створення та функціонування історичних джерел.
5. Поняття, структура джерельної інформації.
6. Розкрийте суть і значення джерельної бази історичних досліджень.

Рекомендована література: 68, 128, 129, 132, 137, 138, 141, 142, 143, 145, 146, 167, 265, 405

Тема 2 (10 год.). *Комплекс джерел з нової та новітньої історії країн Азії, Африки і Латинської Америки*

Питання і завдання

1. Джерела з ранньомодерної та модерної історії.
2. Джерела з історії новітніх часів.

Рекомендована література: 113, 117, 118, 357, 377, 396

Тема 3 (10 год.). *Студіювання літописних та історичних творів XII-XVII ст.*

Питання і завдання

1. Загальна характеристика літописів.
2. Київський та Галицько-Волинський літописи.
3. Українські та західноукраїнські (білоруські) літописи.
4. Козацькі літописи.
5. Українські та іноземні історичні твори XII-XVII ст.
6. Методика дослідження літописів.

Рекомендована література: 6, 7, 12, 13, 18, 39, 54-56, 64-67, 95, 132, 137, 141, 142, 155, 162, 163, 177, 185, 207, 215, 235, 298, 307, 310, 320, 322, 332, 337, 344, 345, 349, 379, 387, 394, 399, 415, 416, 421, 422, 424, 429

Студіювання історичних джерел

Тема 4 (5 год.). *«Повість минулих літ»: джерелознавчий аспект*

Питання і завдання

1. Редакції, списки та джерела «Повісті минулих літ».
2. Мова, сюжет і композиція твору.
3. Видання та переклади джерела.
4. Інформаційні можливості «Повісті минулих літ» як джерела з історії України.

Рекомендована література: 66, 132, 137, 142, 185, 349, 379, 415, 416, 424

Тема 5 (5 год.). *Судово-слідчі документи та особливості їх вивчення*

Питання і завдання

1. Слідчі матеріали.
2. Судові документи.
3. Матеріали прокурорського нагляду.
4. Методика вивчення судово-слідчих документів.

Рекомендована література: 132, 137, 141, 142

Тема 6 (5 год.). *Документи дипломатичного представництва*

Питання і завдання

1. Вимоги до документів.
2. Види дипломатичних документів.
3. Зовнішня документація.
4. Документи зовнішньо-дипломатичного листування.

Рекомендована література: 132, 137, 142, 237

Тема 7 (5 год.). *Вивчення етнографічних джерел.*

Питання і завдання

1. Які типи етнографічних джерел існують?
2. Яку роль вони відіграють у вивченні етнічних груп?
3. Як етнографічні джерела розкривають унікальні риси культур етнічних груп?
4. Як ми можемо використовувати етнографічні джерела з повагою до культурних традицій?

5. Чому вивчення етнографічних джерел є важливим для суспільства?

Рекомендована література: 9, 17, 96, 101-103, 141, 193, 218, 246, 331, 356, 370, 392, 409

Тема 8 (5 год.). *Студіювання лінгвістичних джерел*

Питання і завдання

1. Дайте загальний огляд лінгвістичних джерел.
2. Які існують основні групи лінгвістичних джерел?
3. Розкрийте джерельне значення антропонімів.
4. З'ясуйте роль топонімів у вивченні етногенезу українського народу.
5. У чому полягає значення слів іншомовного походження для вивчення історії України?

Рекомендована література: 19, 137, 138, 141, 231, 315, 328

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Словесні, наочні методи: лекція, розповідь, пояснення, бесіда, творчі завдання, робота з першоджерелами, словниками, посібниками, дидактичними матеріалами та іншими джерелами інформації, аналіз документа, робота із законодавчою базою, робота з інтернетними публікаціями та матеріалами вебсайтів, метод інтерв'ю; технології дистанційного навчання.

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

опитування, тести, самостійна робота, модульна контрольна робота, зокрема із використанням модульного об'єктноорієнтованого динамічного навчального середовища Moodle, презентації результатів виконаних завдань та досліджень, студентські презентації та виступи на наукових заходах.

ФОРМИ ПОТОЧНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Поточний контроль проводиться з метою перевірки рівня підготовки здобувачів вищої освіти за визначеною темою; забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами вищої освіти, управління навчальною мотивацією здобувачів. Поточний контроль проводиться у формі усного опитування, письмового експрес-контролю, виступів здобувачів при обговоренні питань практичного заняття, виконанні аналітичних завдань. Форма модульного контролю: модульна контрольна робота. Формою підсумкового контролю є залік.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ

Увесь навчальний курс оцінюється в 100 балів. В поточне оцінювання включається: практичні заняття – 40 балів, модульна контрольна робота – 40 балів, самостійна робота – 10 балів, індивідуальні навчально-дослідні завдання – 10 балів.

Поточний і модульний контроль (100 балів)				Сума
Поточний контроль	МКР	Самостійна робота	Індивідуальні навчально-дослідні завдання	100
40 балів	40 балів	10 балів	10 балів	

Оцінювання практичного заняття

Оцінювання на семінарських заняттях відбувається за 12-бальною системою відповідно до критеріїв визначених «Положенням про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». Максимальний бал оцінки поточної успішності здобувачів вищої освіти на навчальних заняттях рівний 12.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спроби розповісти суть заданого матеріалу, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні». Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості узагальнення. Здобувач порушує принципи академічної доброчесності.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний певною мірою відтворити його; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	5	Здобувач вищої освіти знає половину навчального матеріалу,

Студювання історичних джерел

		розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості узагальнення але окремі висновки не логічні, не послідовні. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання, користуватися додатковими джерелами. Здобувач переважно дотримується принципів академічної доброчесності.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок; вміє самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовує термінологію; здатен скласти таблиці, схеми. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	8	Знання здобувачем вищої освіти досить повні, він достатньо вільно застосовує вивчений матеріал; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
Високий (творчо- професійний)	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими і міцними знаннями; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний самостійно вивчити матеріал; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і

Студіювання історичних джерел

		використовувати інформацію; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах. Здобувач дотримується принципів академічної доброчесності.
--	--	---

Відвідування занять. Очікується, що всі студенти відвідають усі лекції і практичні заняття курсу. Студенти мають інформувати викладача про неможливість відвідати заняття. У будь-якому випадку студенти зобов'язані дотримуватися термінів виконання усіх видів робіт, передбачених курсом. «Положення про організацію освітнього процесу в КПНУ імені Івана Огієнка»
URL: <https://drive.google.com/file/d/1ZbMN35h-7ZSJBOVvL2bTCaLtRbcQA86/view>

Оцінювання самостійної роботи (10 балів)

Контроль за самостійною роботою відбувається на консультаціях за 10-бальною системою оцінювання. Дозволяється захист питань самостійного опрацювання у формі колоквиуму (усно). Успішно виконана самостійна робота вважається, якщо студент отримав рейтинговий бал не менший 60% від загальної кількості балів, виділених на неї, тобто не менше як 6 балів.

Критерії оцінювання

10 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; повнота розкриття завдань; розкриття ключових аспектів завдань. Виконані завдання чітко структуровані. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
9 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань представлено у повній та закінченій формі.
8 балів	Зміст відповідей відповідає проблемам завдань; зміст їх відповідає суті завдань, якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі. Виконані завдання чітко структуровані, текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
7 балів	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань. Текст не містить граматичних помилок. Матеріал завдань частково або не завжди закінчено.
6 балів	Зміст відповідей не зовсім відповідає суті визначеним завданням; відносно якісно і логічно розкритих але не завжди у достатньо повній формі; не повне розкриття ключових питань; не усі питання опрацьовано. У тексті зустрічаються граматичні помилки та неточності. Матеріал завдань частковий або не завжди закінчений.
5-0 балів (не зараховано)	Студент допускає грубі помилки при виконанні роботи. Не розуміє сутність її виконання. Не може розкрити та обґрунтувати поставлені питання. Студент не здатен захистити виконані завдання.

Оцінювання індивідуальних навчально-дослідних завдань (10 балів)

Індивідуальна навчально-дослідна робота з курсу «Студіювання історичних джерел» здійснюється на консультації шляхом доповіді-презентації студентами отриманої тематики, пов'язаної із аналізом одного із джерел, перелік яких наведено нижче. У ході аналізу з'ясувати вихідні дані джерела, автора, тематичну та ідейну спрямованість, структуру, кількість документів (якщо це збірник), актуальність і повноту викладу інформації, визначити повноту, новизну, репрезентативність джерела, його надійність і наукову значущість.

ІНДЗ оцінюється максимально у 10 балів, мінімально допустима кількість балів – 6.

Критерії оцінювання ІНДЗ

9-10 балів	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі. Студент вийшов на високий рівень теоретичних узагальнень, провів детальний аналіз явищ і процесів у досліджуваному об'єкті. Студентом повністю розкритий зміст роботи. На основі проведених досліджень та облікових робіт зроблені ґрунтовні висновки, узагальнення.
7-8 балів	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі, містить всі необхідні структурні компоненти. У презентованій роботі допущені неточності в теоретичному узагальненні матеріалу. На основі проведеного дослідження зроблені висновки.
6 балів	Зміст доповіді відповідає обраній для дослідження темі, однак відсутній послідовний логічний взаємозв'язок між структурними елементами та алгоритм розв'язання поставленої проблеми. У презентованій роботі наявний стислий аналіз явищ і процесів на досліджуваному об'єкті, але прослідковуються проблеми в узагальненні матеріалу. На основі проведених досліджень та облікових робіт не чітко зроблені або й відсутні висновки.
5-0 балів (не зараховано)	Зміст доповіді не відповідає обраній для дослідження темі. У презентованій роботі наведені дані, що суперечать обраному джерелу. Нерозкритими залишаються поставлені у роботі завдання.

Оцінювання модульної контрольної роботи (40 балів)

Після вивчення усього матеріалу здобувачі вищої освіти пишуть модульну контрольну роботу.

Модульна контрольна робота виконується у письмовій формі (у вигляді відповідей на три питання). До її написання допускаються усі студенти. Здобувачі вищої освіти, які за результатами виконання модульних контрольних робіт отримали рейтинговий бал менший 60% від максимальної кількості балів, виділених на цей вид роботи, а також ті, що не з'явилися для виконання або не

Студіювання історичних джерел

виконали завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов'язковою.

Модульна контрольна робота складається із 3 питань, які оцінюються наступним чином:

1 питання – 10 балів,

2 питання – 15 балів,

3 питання – 15 балів.

Перше питання має теоретичний характер, друге і третє – практичний.

З дисципліни «Студіювання історичних джерел» здобувачі пишуть одну модульну контрольну роботу.

Критерії оцінювання першого питання

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«відмінно»	9-10 балів	Здобувач вищої освіти у відповідях на питання демонструє глибокі знання, повною мірою володіє матеріалом, що дозволяє виявляти розуміння змісту предмету, його основних положень, категоріального апарату тощо, може обґрунтовувати свої судження, аргументуючи правильну відповідь, логічно та послідовно формулює текст відповіді на поставлене завдання.
«добре»	7-8 балів	Результати відповідей здобувача вищої освіти відповідають тим самим вимогам, що й для оцінки «відмінно», але при цьому здобувач допускає певні неточності та незначні помилки. Здобувач володіє матеріалом, правильно відповідаючи на поставлені завдання, логічно формулює відповіді, намагаючись аргументувати їх.
«задовільно»	6 балів	Відповіді здобувача вищої освіти на питання дозволяють виявити знання і розуміння основних положень предмета, певне володіння категоріальним апаратом, проте характеризуються фрагментарністю, відсутністю повноти та аргументованості. Здобувач допускає помилки при відповідях на питання, не вміє достатньо обґрунтувати свої судження.
«незадовільно»	5-0 балів (не зараховано)	Відповіді здобувача вищої освіти на питання не виявили знань та розуміння основних положень предмета, що спричинило значну кількість помилок або, взагалі, повну/часткову відсутність відповідей. Здобувач не вміє логічно побудувати відповідь, обґрунтовувати свої судження, плутається у розумінні категоріального апарату тощо.

Критерії оцінювання другого і третього питань

Шкала ECTS	Бали	Критерії оцінювання
«відмінно»	15 балів	Відповідь на питання характеризується повнотою й вичерпністю висвітленої інформації, здобувач логічно і грамотно викладає матеріал, наводить низку прикладів, презентує власні оцінні судження щодо тих або інших явищ у контексті вивченні дисципліни
«дуже добре»	13-14	Здобувач презентує високий рівень володіння навчальною

Студювання історичних джерел

	балів	інформацією, однак подекуди допускає незначні помилки у термінологічних визначеннях, не завжди супроводжує висвітлення теми необхідними прикладами й власними міркуваннями
«добре»	11-12 балів	Відповідь на питання чітка, однак носить ознаки фрагментарності, не завжди доцільними є наведені приклади
«задовільно»	9-10 балів	Здобувач частково відповідає на питання, однак не дуже логічно викладає думки, не наводить необхідних прикладів
«незадовільно»	8-0 балів (не зараховано)	Здобувач не відповідає на питання або належно не розкриває його, не володіє термінологією, допускає багато граматичних помилок.

Академічна доброчесність. Очікується, що роботи студентів будуть їх оригінальними дослідженнями чи міркуваннями. Відсутність посилань на використані джерела, фабрикування джерел, списування, втручання в роботу інших студентів становлять, але не обмежують приклади можливої академічної недоброчесності. Виявлення ознак академічної недоброчесності в письмовій роботі студента є підставою для її не зарахування викладачем, незалежно від масштабів плагіату чи обману. URL: <https://integrity.kpnu.edu.ua/>

Визнання результатів неформальної та (або) інформальної освіти

У випадку, якщо здобувач освіти отримав знання у неформальній та/або інформальній освіті, зарахування результатів навчання здійснюється згідно «Порядку визнання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти (нова редакція)», зокрема, якщо їх тематика відповідає змісту навчальної дисципліни (окремій темі). URL: <https://drive.google.com/file/d/19GCSM3y-K496gs8RQJp0mO9FjUJumB4T/view>

В неформальній освіті:

- закінчення професійних курсів, семінарів або тренінгів, тематика яких відповідає змісту освітнього компонента (окремій темі);
- підготовка конкурсної наукової роботи;
- призове місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт;
- призове місце на Всеукраїнській студентській олімпіаді;

В інформальній освіті:

- наявність наукової публікації;
- громадська або волонтерська діяльність.

Таблиця відповідності шкал оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти

Рейтингова оцінка з	Підсумкова оцінка за шкалою ЄКТС	Підсумкова оцінка за національною шкалою
---------------------	----------------------------------	--

Студіювання історичних джерел

кредитного модуля (навчальної дисципліни)		залікова
90-100 і більше	A (відмінно)/Excellent	Зараховано/ Passed
82-89	B (добре)	
75-81	C (добре)/Good	
67-74	D (задовільно)/Satisfactory	
60-66	E (достатньо)/Enough	
35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)/Fail	не зараховано /Fail
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу кредитного модуля)/Fail	

УМОВИ ВИЗНАЧЕННЯ УСПІШНОГО ЗАСВОЄННЯ ОСВІТЬОГО КОМПОНЕНТУ «СТУДІЮВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ»:

- кредити присвоюються здобувачам вищої освіти після завершення навчальної дисципліни та успішного оцінювання досягнутих ними результатів навчання;

- критерієм успішного проходження здобувачем вищої освіти оцінювання результатів навчання є досягнення ним мінімального порогового рівня оцінок за кожним запланованим результатом навчання освітнього компонента та мінімального порогового рівня оцінки за освітнім компонентом загалом, яких складає 60% від максимально можливої кількості балів, визначеної відповідними нормативними документами Університету;

- здобувач вищої освіти вважається таким, що має академічну заборгованість за результатами поточного контролю, якщо він не відпрацював пропущені навчальні заняття, не пересклав оцінки 0, 1, 2, 3, отримані на навчальних заняттях, не виконав або виконав модульну контрольну роботу, завдання самостійної та індивідуальної робіт з оцінкою, що становить менше 60% від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт;

- здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю отримали «не зараховано», дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки;

- ліквідацію академічної заборгованості за результатами семестрового контролю дозволяють до початку наступного семестру в час, визначений графіком ліквідації академічної заборгованості, та допускають не більше двох разів: перший раз – викладачеві, другий – комісії, яку створюють за розпорядженням декана факультету;

- відповідь здобувача вищої освіти, який ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, оцінюють за 100-бальною шкалою без урахування рейтингової оцінки поточної успішності;

- за неуспішного проходження оцінювання результатів навчання за освітнім компонентом кредити здобувачам вищої освіти не присвоюють.

В умовах застосування дистанційних технологій навчання організація поточного і семестрового контролю відбувається відповідно до «Порядку організації поточного та семестрового контролю із застосуванням дистанційних технологій навчання в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (зі змінами)» URL : https://drive.google.com/file/d/15qM6nA_NtvOZxOYz4Hzc8DZNgnAiL_zz/view.

**ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ
НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ**

1. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. Львів, 1990. 300 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Boplan_1990/e_dzherela_Boplan_1990.pdf (дата звернення: 11.03.2023).
2. Величко С. Літопис / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Кліо, 2020. 931 с. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (дата звернення: 10.02.2023).
3. Винниченко В. Відродження нації. К., Відень, 1920. Ч.1-3 (Репринтне видання, К., 1990). URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1110-vinnichenko-v-vidrozhennya-natsiyi-ch-1/>; <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1109-vinnichenko-v-vidrozhennya-natsiyi-ch-3/> (дата звернення: 11.03.2023).
4. Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911-1920 / Редакція, вступ. стаття і примітки Г. Костюка. Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. 500 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/7997-vinnichenko-v-shhodennik-t-1-1911-1920-rr/> (дата звернення: 11.03.2023).
5. Військовий писар Андрій Семенович Товстик: зб. док. / Упоряд. І. Синяк. Київ, 2010. 147 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1809 (дата звернення: 03.03.2023).
6. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд.: В. Задорожний, А. Матвієнко. Київ, 1995. 249 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1616 (дата звернення: 03.03.2023).
7. Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упоряд.: Ю. Мицик]. Київ, 2007. 1008 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1950 (дата звернення: 05.04.2024).
8. Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на Вінниччині / Упорядники: В. Лациба (гол. ред.), М. Вижга (кер. групи упоряд.), В. Білоконь, К. Завальнюк, Н. Іванова, С. Калитко, Н. Камінська, П. Кравченко, І. Мельничук, В. Петренко, О. Струкевич. Вінницька обласна військова адміністрація; Вінницька обласна рада; Інститут історії України НАН України; Вінницька обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 528 с.: іл. (Реабілітовані історією) URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017841 (дата звернення: 12.06.2024).
9. Грушевський М. Спомини. Київ. 1988. №8-12; 1989. №8-11. URL: <https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Spomyny.pdf> (дата звернення: 11.03.2023).

10. Грушевський М. С. Автобіографія. 1906 р. Автобіографія 1914-1919 рр. Автобіографія 1926 р. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності*. Київ, 1992. С. 190-312. URL: <http://hrushevsky.history.org.ua/item/0004134> (дата звернення: 11.03.2023).
11. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упорядник: Л. Зашкільняк. Київ, 1997. 264 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1689 (дата звернення: 12.04.2024).
12. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 листопад 1920 рр.: док. і матер. У 2-х т., 3-х ч. Т. 1. Київ, 2006. 688 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008979> (дата звернення: 05.01.2024).
13. Драгоманов М. А. Автобиографическая заметка. *Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці*. Київ, 1970. Т. 1. С. 42-45. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Literaturno-publitsystychni_pratsi_Tom_1/ (дата звернення: 11.03.2023).
14. Драгоманов М. Документи і матеріали (1841-1994) / Упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. Львів, 2001. 732 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1635 (дата звернення: 11.03.2023).
15. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року / Упоряд.: С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. Київ, 2007. 699 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1638 (дата звернення: 05.02.2024).
16. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, покажчик населених пунктів / відп. ред. Я. Захарчишина; уклад.: Я. Пироженко, В. Сіверська. Київ, 1965. 356 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009828> (дата звернення: 10.04.2024).
17. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). Том 1: 1874-1879. / Упоряд.: В. С. Шандра та ін. Київ, 1994. 645 с. (Археографічна комісія НАН України; Інститут української археографії НАН України; Центральний державний історичний архів України в м. Києві; Українська правнича фундація). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1647 (дата звернення: 15.04.2023).
18. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 року. / Упорядник Г. Швидько. Дніпропетровськ, 2004. 336 с. (Національний гірничий університет, Інститут гуманітарних проблем; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=2223 (дата звернення: 05.02.2024).
19. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ, 1991. 39 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007762> (дата звернення: 17.11.2023).
20. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. Київ, 1990. С. 425-651. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos22.htm> (дата звернення: 11.03.2023).

21. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910-1969. / Упоряд.: І. Преловська та ін. Київ, 2011. 744 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1653 (дата звернення: 05.02.2024).
22. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. / Підготував: В. Кравченко. Київ, 2005. 600 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1852 (дата звернення: 12.01.2023).
23. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / [пер. з староукр. мови В.Г.Іванченка]. Київ, 1992. 192 с. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm> (дата звернення: 15.04.2023).
24. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показники, генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич; Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. Київ: Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009327> (дата звернення: 12.03.2023).
25. Літопис Самовидця / [вид. підг. Я.І. Дзира]. Київ, 1971. 204 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nevidomyi_Avtor/Litopys_Samovydtzia_vyd_1971/ (дата звернення: 15.04.2023).
26. Лясота Е. Щоденник. *Жовтень*. 1984. №10. С. 97-110. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
27. Міхновський М. Самостійна Україна. Лондон, 1967. 34 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).
28. Опис Новгородсiверського намісництва (1779-1781) / Всеукраїнська Академія наук (Київ), Археографічна комісія. Київ: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1931. 594 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fedorenko_Pavlo/Opys_Novhorodsiverskoho_namisyntstva_1779-1781/ (дата звернення: 10.04.2024).
29. Опис України / Гійом Ле Вассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / П. Меріме / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменярь, 1990. 301 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/de_Boplan_Hiiome/Opys_Ukrainy.pdf? (дата звернення: 11.03.2023).
30. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін. Київ: Наук. думка, 1989. 392 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009000> (дата звернення: 10.04.2024).
31. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; уклад. Т. Б. Ананьєва; відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1997. 324 с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Ananieva_Tetiana/Opysy_Livoberezhnoi_Ukrainy_kintsia_XVIII-pochatku_XIX_st/ (дата звернення: 10.04.2024).

32. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд.: Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький, 2005. 106 с.

33. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упоряд. А. Бойко. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя, 2009. Т. 10. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Anatolii/Opysy_Stepovoi_Ukrainy_ostannoii_chverti_XVIII_pochatku_XIX_stolittia/ (дата звернення: 10.04.2024).

34. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: описово-стат. джерела / упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ, 1991. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hurzhiy_Oleksandr/Opysy_Kharkivskoho_namisnytstva_kintsia_XVIII_st/ (дата звернення: 10.04.2024).

35. Османская империя в первой четверти XVII века: сб. док. и материал. Москва, 1984. 214 с.

36. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008967> (дата звернення: 12.09.2023).

37. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652-1673 рр. / [упоряд.: П. Кулаковський]. Острог-Варшава-Москва, 1999. 608 с. URL: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Волинська-метрика.pdf> (дата звернення: 14.03.2024).

38. Симон Петлюра: Статті, листи, документи Т. 1 / Редкол.: Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 480 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0018091 (дата звернення: 17.11.2023).

39. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку XX ст. / Упоряд. О. Федьков. Тернопіль, 1991. 84 с.

40. Сіверщина гетьманських часів. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. Збірник архівних документів / Упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ; Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0018091

[S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017621](#) (дата звернення: 10.03.2024).

41. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / [гол. ред. Я. Пеленський]. Київ, Філадельфія, 1995. 493 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Skoropadskyi_Pavlo/Spohady/ (дата звернення: 12.02.2024).

42. Слово о полку Ігоревім. URL: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm> (дата звернення: 12.04.2024).

43. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / [упоряд.: Ю. Мицик, В. Кравченко]. Київ, 1992. 336 с. URL: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm> (дата звернення: 15.05.2024).

44. Тюркські джерела до історії України / Ф. Туранли. Київ, 2010. 368 с. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=3964 (дата звернення: 12.10.2023).

45. Україна в ХХ столітті (1900-2000): зб. док. і матеріал. / Упор.: А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Король та ін. Київ, 2000. 351 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006676> (дата звернення: 10.02.2024).

46. Україна irredenta. Юліян Бачинський. URL: <https://zbruc.eu/node/54638> (дата звернення: 17.11.2023).

47. Українська Центральна Рада: док. і матер. У 2-х т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк, Ю. М. Гамрецький та ін.]. Київ, 2006. Т.1. 688 с.; Т.2. 744 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008975>
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0008995 (дата звернення: 12.10.2023).

48. Український національно-визвольний рух. Березень листопад 1917 року: док. і матер. / [упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін.]. Київ, 2003. 1024 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Verstiuk_Vladyslav/Ukrainskyi_natsionalno-vyzvolnyi_rukh_Berezen-lystopad_1917/ (дата звернення: 12.10.2023).

49. Універсали Богдана Хмельницького, 1648-1657: зб. док. / [упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ, 1998. 381 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0008968 (дата звернення: 02.05.2024).

50. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / [упоряд.: І. Бутич]. Київ, 2002. 780 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013739 (дата звернення: 02.05.2024).

51. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. /[упоряд.: І.Бутич]. Київ, 2006. Кн. друга. 800 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008969> (дата звернення: 02.05.2024).
52. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) /[упоряд.: В.Ринсевич]. Київ, 2008. 720 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0008970 (дата звернення: 02.05.2024).
53. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) /[І.Бутич (упоряд.)]. Київ, Львів, 2004. 1087 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0010527 (дата звернення: 02.05.2024).
54. Франсіско де Міранда. Щоденник. 1787 рік. *Пам'ять століть*. 1996. №1. С.6-45. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pamiat_stolit/1996_N1.pdf? (дата звернення: 11.03.2023).
55. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих/ Упоряд. Т. Поліщук. Київ, 1997. 364 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=IDP=&S21STR=journal_1998_3_149 (дата звернення: 11.03.2023).
56. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10791> (дата звернення: 10.04.2024).
57. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігією і другою розвідкою про перекопських татар/ Перекл. з фр. Київ, 1993. 224 с. <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
58. Шевченко Т. Щоденник. Автобіографія. *Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 6 т.* Київ, 1963. Т. 5. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev5.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
59. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. Київ, 1994. 311 с. URL: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
60. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. LXXXVI, 864 с.; іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0010527

[S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017826](#) (дата звернення: 12.06.2024).

61. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. VI, 865-1876 с.; іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017827 (дата звернення: 12.06.2024).

ПРОГРАМА ЗАЛІКУ

1. Поняття історичного джерела.
2. Класифікація історичних джерел.
3. Сучасні історичні студіювання документів.
4. Основні етапи функціонування історичного джерела.
5. Поняття, структура джерельної інформації.
6. Принципи та етапи роботи дослідника над джерелами. Методика пошуку та виявлення джерел, їх дослідження
7. Джерелознавча та синтетична критика в аналізі джерел.
8. Законодавчі, діловодні, актові джерела з історії країн Давнього Сходу. «Закони Хамурапі».
9. Релігійна література країн Давнього Сходу. Біблейські тексти.
10. Джерела з історії Крита і Ахейської Греції II тис. до н.е.
11. Джерела з історії Греції елліністичного періоду.
12. Джерела з історії царського і республіканського часу Давнього Риму.
13. Законодавчі джерела з історії середньовіччя країн Європи.
14. Актові джерела з історії середньовіччя країн Європи..
15. Писемні та зображальні джерела, релігійна література періодів високого Відродження та Реформації в Західній Європі.
16. Інформаційний потенціал законодавчих актів держав Західної та Центральної Європи в XVI-XVII ст.
17. Джерельний комплекс епохи Просвітництва.
18. Законодавчі акти з нової історії країн європейського та американського континентів.
19. Пам'ятки культури країн Європи та Америки періоду нової історії.
20. Джерельна цінність мемуарів, політичних творів країн Європи та Америки періоду нової історії.
21. Джерела з ранньомодерної та модерної історії країн Азії, Африки і Латинської Америки.
22. Джерельна цінність міжнародних актів з новітньої історії країн Європи та Америки періоду двох світових воєн і міжвоєнної доби (1914-1945 рр.)
23. Джерела з новітньої історії країн європейського та американського континентів середини 40-х рр. XX ст. – перших десятиліть XXI ст.
24. Джерела з новітньої історії країн Азії, Африки і Латинської Америки.
25. Поняття літопису. Різновиди літописів.
26. «Повість минулих літ», її редакції і списки.
27. Київський літопис XII ст.
28. Галицько-Волинський літопис XIII ст.
29. Західноруські (білоруські) літописи, їх списки та редакції.

30. Місцеві літописи XV–XVII ст.
31. Козацькі літописи XVIII ст.
32. Методика дослідження літописів.
33. Українські та іноземні історичні твори XII–XVII ст.
34. «Кройніка» Феодосія Софоновича.
35. Український хронограф XVII ст.
36. Кам'янецька хроніка.
37. «Синописис» як історичне джерело.
38. «Руська правда»: редакції, списки, зміст.
39. Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр.
40. Литовська, Коронна і Руська метрики.
41. Документи Богдана Хмельницького.
42. Гетьманські універсали XVII–XVIII ст.
43. Пам'ятки українського права XVIII ст.
44. Архів Коша Запорізької Січі (1734-1735 рр.).
45. Матеріали кампутів та ревізій як історичне джерело.
46. Матеріали Генерального слідства про маєтності. Рум'янцівський опис.
47. Російські органи державного управління та їх актові і діловодні документи.
48. Законодавчі акти доби Центральної Ради.
49. Акти Української Держави 1918 р.
50. Законодавчі джерела доби Директорії УНР і ЗУНР.
51. Актові документи західноукраїнських державних утворень 1938-1941 рр.
52. Конституційні акти та розвиток системи державного управління Української РСР у 1919-1991 рр.
53. Державотворче законодавство незалежної України.
54. Судово-слідчі документи та особливості їх вивчення.
55. Документи дипломатичного представництва.
56. Архівна евристика: практичні аспекти.
57. Етапи роботи користувачів у читальних залах архівів.
58. Літературно-публіцистичні твори XI – початку XV ст.
59. Літературно-публіцистичні твори XV–XVII ст.
60. Полемічна література.
61. Роль літературних джерел під час підготовки кваліфікаційної роботи.
62. Методика самостійного вивчення наукової літератури.
63. Методика пошуку літературних джерел.
64. Описи намісництв останньої чверті XVIII ст.
65. Статистико-топографічні, статистико-географічні та військово-топографічні описові твори XIX – початку XX ст.

66. Описи й описові матеріали західноукраїнських земель. Йосифінська і Францисканська метрики.
67. Загальнодержавні і губернські статистичні видання XIX – початку XX ст.
68. Демографічна статистика. Ревізії. Переписи населення.
69. Економічна статистика. Сільськогосподарські та промислові переписи.
70. Земська статистика.
71. Статистика у період державної незалежності України.
72. Методика дослідження статистичних джерел.
73. Класифікація періодичних видань.
74. Найдавніші українські та зарубіжні періодичні видання.
75. Національна періодика у Наддніпрянській Україні у XIX – початку XX ст.
76. Класифікація та зміст преси радянського часу.
77. Українська періодика XX – початку XXI ст.
78. Основні методи і прийоми опрацювання періодичних видань.
79. Класифікація мемуарів.
80. Мемуари, описи, донесення, записки, листи іноземців XIII – першої половини XVII ст.
81. Національно-визвольна війна XVII ст. в оцінці іноземців.
82. Мемуари іноземців кінця XVII – XVIII ст.
83. Методика дослідження мемуарних джерел.
84. Типологія документів політичних партій.
85. Програмні документи Південного товариства декабристів. «Руська Правда» П.Пестеля.
86. Матеріали Кирило-Мефодіївського товариства. «Книга буття українського народу».
87. Політичні документи Головної Руської Ради.
88. Програмні матеріали народницької організації.
89. Політичні програми українських національних партій кінця XIX – початку XX ст.
90. Класифікація речових джерел.
91. Нумізматичні джерела.
92. Архітектурні пам'ятки.
93. Предмети озброєння.
94. Предмети одягу.
95. Методи дослідження речових джерел.
96. Види і групи зображальних джерел.
97. Графічні книжкові зображення.
98. Портретні зображення.
99. Жанрові та історичні зображальні джерела.
100. Кінофотовідеодокументи.

101. Картографічні джерела.
102. Боністичні джерела.
103. Організація роботи з візуальними джерелами.
104. Прозові усні джерела. Пареміографія.
105. Віршовані усні джерела.
106. Усні історичні твори.
107. Організація роботи з усними та етнографічними джерелами.
108. Класифікація лінгвістичних джерел.
109. Антропонімічні джерела.
110. Топонімічні джерела.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: 1734-1775: Корпус документів / [редкол.: П. С. Сохань та ін.]. Т. 1. Київ, 1998; Т. 2. Київ, 2000. 750 с.; Т. 3. 2003. 750 с.
2. Атлас історії України / [наук. ред. Г. В. Боряк; упорядн. атласу Д. В. Ісаєв; Упорядн. карт: Д. В. Ісаєв, Л. Б. Хмара, Д. І. Тихомиров; редкол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, Г. Ю. Івакін, Г. В. Касьянов, М. В. Кірсенко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко, В. М. Литвин, О. П. Рєєнт, І. С. Руденко, Р. І. Сосса, О. П. Толочко]. Київ, 2012. 152 с.
3. Байки в українській літературі XVII-XVIII ст. / Підготов. текстів та прим. В. І. Кречотня. Київ, 1963. 200 с. URL: <http://litopys.org.ua/bajky/bajk.htm> (дата звернення: 10.05.2024).
4. Баладні пісні / Упоряд. Г. А. Нудьга. Київ, 1969. 271 с.
5. Боплан Гійом Ле Вассер де. Опис України / Пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. Львів, 1990. 300 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Boplan_1990/e_dzherela_Boplan_1990.pdf (дата звернення: 11.03.2023).
6. «Великая хроника» о Польще, Руси и их соседях. XI-XIII вв. Москва, 1987. 264 с.
7. Величко С. Літопис / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Кліо, 2020. 931 с.
8. Вердум У. фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське. *Жовтень*. 1983. №9. С.84-99; №10. С.89-105.
9. Весілля [Збірник]. У 2-х кн. / Упоряд. текстів М. М. Шубравської. Київ, 1970. Кн. 1. 455 с.; Кн. 2. 479 с.
10. Винниченко В. Відродження нації. К., Відень, 1920. Ч.1-3 (Репринтне видання, К., 1990). URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1110-vinnichenko-v-vidrozhennya-natsiyi-ch-1/>; <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/1109-vinnichenko-v-vidrozhennya-natsiyi-ch-3/> (дата звернення: 11.03.2023).
11. Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911-1920 / Редакція, вступ. стаття і примітки Г. Костюка. Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. 500 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/7997-vinnichenko-v-shhodennik-t-1-1911-1920-rr/> (дата звернення: 11.03.2023).
12. Галицько-Волинський літопис / [авт. вступ. ст. і упоряд Л. М. Федорів]. Львів, 1994. 254 с.
13. Гваньїні О. Хроніка Руської землі. *Всесвіт*. 2000. № 11-12. С. 116-156.

14. Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упоряд.: Ю. Мицик]. Київ, 2007. 1008 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1950 (дата звернення: 05.04.2024).
15. Геродот. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. Київ, 1992. 772 с.
16. Героїко-фантастичні казки / Упоряд. І. П. Березовський. Київ, 1984. 366 с.
17. Героїчний епос українського народу: Хрестоматія. Київ, 1993. 432 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Talanchuk_Olena/Heroichnyi_epos_ukr_narodu/ (дата звернення: 10.05.2024).
18. Гісторія... Г. Грабянки. Летопись краткій / [В. М. Мойсієнко (упоряд.)]. Житомир, 2001. 277 с.
19. Гідроніми Нижнього Подністров'я / [за ред. Ю. О. Карпенка]. Київ, Одеса, 1981. 111 с.
20. Голоси правди та справедливості. Спогади та свідчення очевидців про Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. на Вінниччині / Упорядники: В. Лациба (гол. ред.), М. Вижга (кер. групи упоряд.), В. Білоконь, К. Завальнюк, Н. Іванова, С. Калитко, Н. Камінська, П. Кравченко, І. Мельничук, В. Петренко, О. Струкевич. Вінницька обласна військова адміністрація; Вінницька обласна рада; Інститут історії України НАН України; Вінницька обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 528 с.: іл. (Реабілітовані історією) URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017841 (дата звернення: 12.06.2024).
21. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. №8-12; 1989. №8-11. URL: <https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Spomyny.pdf>? (дата звернення: 11.03.2023).
22. Грушевський М. С. Автобіографія. 1906 р. Автобіографія 1914-1919 рр. Автобіографія 1926 р. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності*. Київ, 1992. С. 190-312. URL: <http://hrushevsky.history.org.ua/item/0004134> (дата звернення: 11.03.2023).
23. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Упорядник: Л. Зашкільняк. Київ, 1997. 264 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1689 (дата звернення: 12.04.2024).
24. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 1: (1648-1649 рр.) / [упоряд.: о. Ю. Мицик]. Київ, 2012. 680 с.
25. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 2: 1650-1651 рр. / [упорядн. Ю. Мицик; Редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько]. Київ, 2013. 680 с.

26. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 3: 1651-1654 рр. / [упорядн. о. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько]. Київ, 2014. 424 с.
27. Де ля Фліз: Альбоми. Т. 1. Київ, 1996. 254 с. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта, Канада). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1623 (дата звернення: 12.03.2024).
28. Де ля Фліз: Альбоми. Т. 2. Київ, 1999. 687 с. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта, Канада). URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1625 (дата звернення: 12.03.2024).
29. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 листопад 1920 рр.: док. і матер. У 2-х т., 3-х ч. Т. 1. Київ, 2006. 688 с.
30. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док. / [відп. ред. Л.А.Дубровіна]. Київ, 1993. 392 с.
31. Документи російських архівів з історії України / [упоряд. Л. Войтович та ін.]. Т.1: Документи до історії запорозького козацтва. Львів, 1998. 440 с.
32. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / [ред., упоряд. П. П. Бачинський]. Київ, 1999. 640 с.
33. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657. Київ, 1961. 740 с.
34. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. *Укр. іст. журн.* 1992. №6, 7-8, 9, 12; 1993. №1, 2-3, 4-6, 7-8.
35. Драгоманов М. А. Автобіографическая заметка. *Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці*. Київ, 1970. Т. 1. С. 42-45. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Literaturno-publitsystychni_pratsi_Tom_1/ (дата звернення: 11.03.2023).
36. Древнерусская литература. Хрестоматия. Москва, 1986. 336 с.
37. Думи та пісні про Богдана Хмельницького / [упоряд. М.Г. Марченко]. Київ, 1970. 132 с.
38. Жартівливі та сатиричні пісні / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1988. 328 с.
39. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
40. Збірники «Статистичний щорічник України» (2007-2021 рр.). URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm (дата звернення: 18.05.2024).
41. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х середина 1880-х рр.): зб. док. / [автори-упоряд., передм., коментарі Ю. С. Земського, В. В. Дячка]. Хмельницький, 2007. 127 с.

42. Звонська-Денисюк Л. Л. Грецькі античні джерела про праукраїнські землі: для студентів відділення класичної філології: хрестомат. Київ, 2002. 112 с.
43. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть. Кн.2. Київ, 2002. 784 с.
44. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, покажчик населених пунктів / відп. ред. Я. Захарчишина; уклад.: Я. Пироженко, В. Сіверська. Київ, 1965. 356 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009828> (дата звернення: 10.04.2024).
45. Ікони (образотворче мистецтво). URL: <https://osvita.ua/test/training/history/60193/> (дата звернення: 12.03.2024).
46. Історичні пісні / Упоряд. В. Г. Хоменко. Київ, 1971. 320 с.
47. Історія грошей в Україні. Від греків та Володимира – до незалежної Української держави. Дмитро Литов, 2017 – 2023 рр. 52 слайди. URL: <https://naurok.com.ua/istoriya-groshey-v-ukra-ni-376785.html> (дата звернення: 12.03.2024).
48. Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст. Київ, 1939. С. 114-116, 203-214, 223-225.
49. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / [укл. В. Король]. Київ, 2001. 446 с.
50. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.
51. Історія української преси ХХ століття: хрестомат. / [упоряд. О. Мукомела]. Київ, 2001. 350 с.
52. Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом. *Жовтень*. 1985. № 4. С. 95-105.
53. Качараба С., Сіромський Р. Історія Західної Європи та Америки др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. Практикум для студентів гуманітарних факультетів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 293 с. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/Praktykum_K_S.pdf (дата звернення: 12.06.2024).
54. Києво-Печерський патерик / Підгот. Д. Абрамович. Київ, 1991. 280 с.
55. Київський літопис. *Київ*. 1984. № 6-8.
56. Київський літопис першої чверті XVIIст. *Укр. іст. журн*. 1989. № 2. С. 107-120; № 5. С. 103-114.
57. Козацькі пісні / Упоряд. О. М. Хмелевської. Київ, 1969. 302 с.
58. Конституція Української Народної Республіки. *Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії*. Київ, 1993. С.267-273.
59. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.04.2023).

60. Копилов С. А. Опис Подільської губернії 1830 р. / [уклад.: автори вступної статті А. Б. Задорожнюк, С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський, 2012. 59 с.
61. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ, 1991. 39 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007762> (дата звернення: 17.11.2023).
62. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. Київ, 1990. С. 425-651. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos22.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
63. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. / Підготував: В. Кравченко. Київ, 2005. 600 с. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=1852 (дата звернення: 12.01.2023).
64. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / [пер. з староукр. мови В.Г.Іванченка]. Київ, 1992. 192 с. URL: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm> (дата звернення: 15.04.2023).
65. Літопис Густинського монастиря. *Пам'ять століть*. 1993. № 3. С. 15-37.
66. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчики, генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич; Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. Київ: Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009327> (дата звернення: 12.03.2023).
67. Літопис Самовидця / [вид. підг. Я.І. Дзира]. Київ, 1971. 204 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nevidomyi_Avtor/Litopys_Samovydtzia_vyd_1971/ (дата звернення: 15.04.2023).
68. Лукашевич О. А., Манжук К. В. Хрестоматія з теоретичного джерелознавства: навч. посіб. Кіровоград, 1998. 780 с.
69. Лясота Е. Щоденник. *Жовтень*. 1984. №10. С. 97-110. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
70. Мініатюри. Гравюри. Портрети. URL: <https://osvita.ua/test/training/history/60196/> (дата звернення: 12.03.2024).
71. Міфи України. Київ, 2003. 383 с.
72. Міхновський М. Самостійна Україна. Лондон, 1967. 34 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16536/file.pdf> (дата звернення: 17.11.2023).
73. Мономах Володимир. Твори. *Літопис Руський за Іпатським списком* / Перекл. М. Махновця. Київ, 1989. С. 453-464.
74. Наймитські та заробітчанські пісні: Збірник. Київ, 1975. 575 с.
75. Народні усмішки: Анекдоти, жарти, дотепи, бувальщини, небилиці / Упоряд. П. Ф. Гальченко. Київ, 1986. 310 с.

76. Ой радуйся, земле: Подільські колядки, щедрівки, гаївки / Упоряд. В. С. Прокопчук, Т. К. Прокопчук. Кам'янець-Подільський, 2001. 112 с.
77. Опис Новгородсіверського намісництва (1779-1781) / Всеукраїнська Академія наук (Київ), Археографічна комісія. Київ: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1931. 594 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Fedorenko_Pavlo/Opys_Novhorodsiverskoho_namisnytstva_1779-1781/ (дата звернення: 10.04.2024).
78. Опис України / Гійом Ле Вассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / П. Меріме / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменярь, 1990. 301 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/de_Boplan_Hiime/Opys_Ukrainy.pdf? (дата звернення: 11.03.2023).
79. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич та ін. Київ: Наук. думка, 1989. 392 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009000> (дата звернення: 10.04.2024).
80. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; уклад. Т. Б. Ананьєва; відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1997. 324 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ananieva_Tetiana/Opysy_Livoberezhnoi_Ukrainy_kintsia_XVIII-pochatku_XIX_st/ (дата звернення: 10.04.2024).
81. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / упоряд.: Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький, 2005. 106 с.
82. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упоряд. А. Бойко. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя, 2009. Т. 10. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Boiko_Anatolii/Opysy_Stepovoi_Ukrainy_ostannoii_chverti_XVIII_pochatku_XIX_stolittia/ (дата звернення: 10.04.2024).
83. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: описово-стат. джерела / упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ, 1991. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hurzhiy_Oleksandr/Opysy_Kharkivskoho_namisnytstva_kintsia_XVIII_st/ (дата звернення: 10.04.2024).
84. Османская империя в первой четверти XVII века: сб. док. и материал. Москва, 1984. 214 с.
85. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008967> (дата звернення: 12.09.2023).

86. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652-1673 рр. / [упоряд.: П. Кулаковський]. Острог-Варшава-Москва, 1999. 608 с. URL: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/Волинська-метрика.pdf> (дата звернення: 14.03.2024).
87. Симон Петлюра: Статті, листи, документи Т. 1 / Редкол.: Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 480 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0018091 (дата звернення: 17.11.2023).
88. Самостійна Україна: збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упоряд. О. Федьков. Тернопіль, 1991. 84 с.
89. Сборник документов для практических занятий по источниковедению истории СССР. Вып. 1. Эпоха феодализма / [сост. А. В. Муравьев, В. А. Плугин]. Москва, 1980. 272 с.; Вып. 2. Период капитализма/ [сост. С. В. Воронкова]. Москва, 1986. 280 с.
90. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870) / сост. Е. Е. Юровская. Момсква: Высш. шк., 1990. 253 с.
91. Сборник документов по истории нового времени: Буржуазные революции XVII ст. / под ред. В. Г. Сироткина. Москва, 1990. 303 с.
92. Сіверщина гетьманських часів. Т. 4: 1741 р. – кінець XVIII ст. Збірник архівних документів / Упоряд. о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ; Чернігів: SCRIPTORIUM, 2022. 358 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017621 (дата звернення: 10.03.2024).
93. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / [гол. ред. Я. Пеленський]. Київ, Філадельфія, 1995. 493 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Skoropadskyi_Pavlo/Spohady/ (дата звернення: 12.02.2024).
94. Слово о полку Ігоревім. URL: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm> (дата звернення: 12.04.2024).
95. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / [упоряд.: Ю. Мицик, В. Кравченко]. Київ, 1992. 336 с. URL: <http://litopys.org.ua/sofon/sof.htm> (дата звернення: 15.05.2024).
96. Струманський В. П. Народознавство Поділля: Хрестоматія. Хмельницький, 1995. 448 с.

97. Україна в ХХ столітті (1900-2000): зб. док. і матеріал. / Упор.: А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Король та ін. Київ, 2000. 351 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0006676> (дата звернення: 10.02.2024).
98. Україна irredenta. Юліян Бачинський. URL: <https://zbruc.eu/node/54638> (дата звернення: 17.11.2023).
99. Українська Центральна Рада: док. і матер. У 2-х т. / [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк, Ю. М. Гамрецький та ін.]. Київ, 2006. Т.1. 688 с.; Т.2. 744 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008975>
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0008995 (дата звернення: 12.10.2023).
100. Український національно-визвольний рух. Березень листопад 1917 року: док. і матер. / [упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін.]. Київ, 2003. 1024 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Verstiuk_Vladyslav/Ukrainskyi_natsionalno-vyzvolnyi_rukh_Berezen-lystopad_1917/ (дата звернення: 12.10.2023).
101. Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. Київ, 1992. 144 с.
102. Українські народні думи та історичні пісні. Київ, 1993. 239 с.
103. Українські народні жартівливі пісні. Київ, 2005. 232 с.
104. Універсали Богдана Хмельницького, 1648-1657: зб. док. / [упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ, 1998. 381 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0008968 (дата звернення: 02.05.2024).
105. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / [упоряд.: І. Бутич]. Київ, 2002. 780 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0013739 (дата звернення: 02.05.2024).
106. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. / [упоряд.: І. Бутич]. Київ, 2006. Кн. друга. 800 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008969> (дата звернення: 02.05.2024).
107. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / [упоряд.: В. Ринсевич]. Київ, 2008. 720 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0008970 (дата звернення: 02.05.2024).
108. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / [І. Бутич (упоряд.)]. Київ, Львів, 2004. 1087 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&>

[S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0010527](#) (дата звернення: 02.05.2024).

109. Франсіско де Міранда. Щоденник. 1787 рік. *Пам'ять століть*. 1996. №1. С.6-45. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pamiat_stolit/1996_N1.pdf? (дата звернення: 11.03.2023).

110. Хрестоматія по истории древнего мира: пособ. для учителя / сост. А. Е.Черкасова. Москва: Просвещение, 1991. 288 с.

111. Хрестоматія по истории древнего Рима / Под ред. В. И. Кузицина. Москва: Высшая школа, 1987. 432 с.

112. Хрестоматія по истории древней Греции / Под ред. Д. П. Каллистова. Москва: Мысль, 1964. 698 с. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/30063>(дата звернення: 15.05.2024).

113. Хрестоматія по новой истории. Ч. 1. 1642-1870. Пособие для учителя / Под ред. А. И. Молока, В. А. Орлова. Москва: Учпедгиз, 1958. 307 с.

114. Хрестоматія з історії Стародавнього світу / упоряд. А. П. Гриценко. Харків: Вид. група «Основа», 2014. 128 с.

115. Хрестоматія з історії Стародавнього світу / упоряд.: О. П. Крижанівський, З. І. Мухіна, М. Д. Мелашенко. Київ: Радянська школа, 1974. 158 с.

116. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / [укл. Б.І. Білик, Л. В. Дячук, Я. С. Калакура та ін.]. Київ, 1993. 376 с.

117. Хрестоматія з нової історії / під ред. Г. О. Цвікальської, С. М. Ходоркова. Київ: Рад. школа, 1973. Ч. I. 159 с.

118. Хрестоматія з нової історії / під ред. В. А. Жебокрицького. Київ: Рад. школа, 1972. Ч. II. 176 с.

119. Художні роботи (Образотворче мистецтво). URL: <https://osvita.ua/test/training/history/60195/> (дата звернення: 12.03.2024).

120. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих/ Упоряд. Т. Поліщук. Київ, 1997. 364 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_1998_3_149 (дата звернення: 11.03.2023).

121. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10791> (дата звернення: 10.04.2024).

122. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігією і другою розвідкою про перекопських татар/ Перекл. з фр. Київ, 1993. 224 с. <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm> (дата звернення: 11.03.2023).

123. Шевченко Т. Щоденник. Автобіографія. *Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 6 т.* Київ, 1963. Т. 5. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev5.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
124. Шерер Жан Бенуа. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. Київ, 1994. 311 с. URL: <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm> (дата звернення: 11.03.2023).
125. Шледер Й.-Г. Театр Європи: Про події визвольної війни 1648-1654 рр. Фрагменти історичної хронічки. *Жовтень*. 1985. №7. С. 83-91.
126. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. LXXXVI, 864 с.; іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017826 (дата звернення: 12.06.2024).
127. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Л. Білоусова, Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. VI, 865-1876 с.; іл. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0017827 (дата звернення: 12.06.2024).

Основна література

128. Бездрабко В. В. Розвиток науки про документ у XIX ст.: візії теорії і практики. URL: https://www.libr.dp.ua/text/uij_2011_1_9.pdf (дата звернення: 05.09.2023).
129. Бездрабко В. В. Сучасні історичні студіювання документа. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/4925/10-Bezdrabko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 05.09.2023).
130. Берковський В. Г. Джерелознавство історії України. URL: <http://www.mylenedrevo.com.ua> (дата звернення: 05.09.2023).
131. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: Теорія, методика, історія: навч.-метод. посіб. Вид. 2-е. Харків, 2005. 192 с.
132. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Курс лекцій. Дніпропетровськ, 2003. 336 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010189> (дата звернення: 05.09.2023).
133. Джерелознавство історії України: довідн. / [Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ, 1998. 211 с.

134. Джерелознавство історії України: конспект лекцій, методичні рекомендації та плани практичних занять / [уклад. Г. М. Скорейко]. Чернівці, 2003. 140 с.
135. Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи: міжвузів. зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 1995. 204 с.
136. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ, 1986. 239 с.
137. Історичне джерелознавство: підруч. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. Вид 2-ге. Київ, 2016. 502 с.
138. Комарніцький О. Б. Джерелознавство історії України: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-тів. Вид. 2-ге, доопр. і перероб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. 165 с.
139. Конончук І. М. Джерелознавство: навч.-метод. посіб. Ніжин, 2004. 88 с.
140. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків, 1970. 204 с.
141. Макарчук С. Джерелознавство історії України. Курс лекцій. Львів, 2008. 512 с.
142. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів, 1999. 351 с.
143. Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения: учеб. пособ. Москва, 1977. 86 с.
144. Методичний комплекс навчальної дисципліни «Студіювання історичних джерел» для студентів спеціальності «Історія та археологія» / уклад. О. В. Отземко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2019. 36 с.
145. Папакін Г. Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці. *Укр. іст. журн.* 2024. №2. С. 183-211.
146. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Дніпропетровськ, 2001. 392 с.
147. Пронштейн А. П. Методика исторического источниковедения. Ростов-на-Дону, 1981. 496 с.
148. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти. *Історія України.* 1999. № 13, квітень. С. 1-4.
149. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970). Київ, 1972. 204 с.
150. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917-1941. Київ, 1981. 206 с.
151. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1976. 132 с.

Додаткова література

152. Антонович В. Лекції з джерелознавства. Острог, Нью-Йорк, 2003. 382с.
153. Апанович О. Архів Коша Запорізької Січі. Універсали Гетьманські. Генеральна військова канцелярія. *Неопалима купина*. 1995. № 1-2. С.131-142.
154. Апанович О. М. Значення праці О. А. Шафонського «Черниговського наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 1960. №5. С. 126-132.
155. Арістов В. Ю. Літописний звід: історія терміна та еволюція поняття. *Укр. іст. журн.* 2013. Вип. 4. С. 153-169.
156. Асеев Ю. С. Архітектурні пам'ятки України. Київ, 1970. 88 с.
157. Афанасьєв В. А. Український радянський живопис. Київ, 1962. 62 с.
158. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Харків, 1999. Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України [В.В.Кравченко (упоряд.)]. 2001. 660 с.
159. Балух В. О., Коцур В. П. Історія стародавнього Риму: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Чернівці: Книги - XXI, 2005. 680 с.
160. Бандурак М. І. Матеріали преси на уроках історії та суспільствознавства. *Укр. іст. журн.* 1973. №5. С. 101-103.
161. Барвінський В. О. Історіографія і джерелознавство в Україні: матеріали до української історичної бібліографії: бібліограф. зб. Вип. 1. Харків, 1930. С. 21-24.
162. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. 197 с.
163. Бевзо О. А. Феодосій Сафонович та його «Кройника». *Укр. іст. журн.* 1968. № 8. С. 102-104.
164. Бездрабко В. В. Акти історичні. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2003. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Akty_istorychni (дата звернення: 17.06.2024).
165. Бездрабко В.В. До історії методики досліджень історичних джерел у другій половині XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 19. С. 123-133.
166. Бездрабко В. В. Початки кліометричних досліджень документів у зарубіжній та українській історичній науці. *Історичні науки. Наукові праці*. Київ: 2009. Т. 100. Вип. 87. С. 130-134.

167. Бездрабко В.В. Розвиток науки про документ у ХІХ ст.: візії теорії і практики. *Укр. іст. журн.* 2011. Вип. 1. С. 137-165.
168. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Булава. Київ, 1998. 70 с.
169. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Палаш. Київ, 1998. 64 с.
170. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Палиця. Київ, 1998. 18 с.
171. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Сокира. Київ, 1998. 157 с.
172. Бережинський В. Г. Історіографія зброєзнавства Київської Русі. Київ, 1998. 107 с.
173. Бережинський В. Г. Класифікація озброєння Київської Русі. Київ, 1998. 50 с.
174. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі: Облогова техніка. Київ, 1998. 76 с.
175. Біднов О. «Устное повествование запорожца Н.Л. Коржа» та його походження і значення. Прага, 1925. 28 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bidnov_Vasyl/Ustnoe_povestvovanye_zaporozhtsa_NL_Korzha_ta_ioho_pokhodzhennia_i_znachennia/ (дата звернення: 11.03.2023).
176. Блажевич Ю. І. Деякі матеріали щодо випуску паперових грошей УНР в Кам'янці-Подільському. *Духовні витоки Поділля: Творці історії краю*. Хмельницький, 1994. Ч.1. С. 393-394.
177. Бовгиря А. М. «Літопис Грабянки»: питання першооснови. *Укр. іст. журн.* 2003. № 4. С. 75-87.
178. Бойко М. К. Промислова статистика – джерело з історії робітничого класу України 20-30-х років. *Укр. іст. журн.* 1990. №1. С. 31-39.
179. Бойченко Н. Ідеї Кирило-Мефодіївського братства у сучасній ретроспективі: Огляд програмного документа. *Історія України.* 2003. №1, січень. С.10-12.
180. Бокщанин А. Г. Источниковедение древнего Рима. Москва: Моск. ун-та, 1981. 159 с.
181. Борисенко В. Україна середини ХVІІ ст. у спогадах сучасників. *Київська старовина.* 1995. №4. С. 43-45.
182. Борщевский В. Я. Источниковедение истории СССР (1917-1985). Київ, 1985. 232 с.
183. Брайчевський М. Ю. Слово о полку Ігоревім та культура Київської Русі. Київ, 2005. 551 с.
184. Брицький П. П. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у ХVІІ-ХІХ століттях /П.П.Брицький, П.О.Бочан. Чернівці, 2011. 308 с.
185. Буганов В. И. Русские летописи. *Вопросы истории.* 1984. № 6. С. 77-91.
186. Вавричин М. Карти України Гійома Левассера де Боплана. *Жовтень.* 1981. №4. С. 89-94.
187. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець ХV – перша половина ХVІІІ ст. Київ, 2004. 208 с.

188. Вакульчук О., Дубровіна Л. Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження. *Укр. іст. журн.* 2022. №1. С. 170-179.
189. Варламова Ю. Використання методу усної історії в школі під час уроків та в позакласній діяльності. *Усна історія в школі: зб. матеріалів за результатами літньої школи з усної історії в с. Яблуниця (Україна), 8-14 липня 2018 р.* Прага, 2018. С. 76-79.
190. Васьків В. Слово о полку Ігоревім. Київ, 1996. 79 с.
191. Ващук Д. П. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики). *Укр. іст. журн.* 2011. Вип. 1. С. 195-209.
192. Великочий В. С. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ, 2003. 278 с.
193. Віннічук А. П. Усна народна творчість: навч. посіб. Вінниця: Твори, 2020. 304 с.
194. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів, 1995. 144 с. URL: <https://archive.org/details/vintoniak1995/page/2/mode/2up?view=theater> (дата звернення: 11.03.2023).
195. Водотика С. Г. Використання мемуарів на уроках історії. Херсонщина 1900-1921 рр. у спогадах наших земляків. *Таврійський вісник освіти.* Херсон: Південноукр. регіон. ін-т післядипл. освіти пед. кадрів, 2003. № 2. С. 37-45. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/handle/123456789/7160> (дата звернення: 11.03.2023).
196. Волерг Я. Проведення Генерального слідства про маєтності 1729-1731 рр. у Чернігівському полку. *Сіверянський літопис.* 2005. № 1. С.31.
197. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. *Київська старовина.* 2002. №2. С. 117-142.
198. Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. Киев, 1989. 213 с.
199. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи і Америки 1918-1945 рр.: підруч. для студ. ВНЗ. 2-е, вид., доп і перероб. Київ, 2003. 412 с.
200. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): навч. посібник. Київ: Либідь, 2004. 624 с.
201. Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня 14 грудня 1918 р.): довід. Київ, 2004. 46 с.
202. Галайбіда А. М. Преса як один із чинників державотворчого процесу УНР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки.* Кам'янець-Подільський, 1998. Т.2 (4). С.84-87.
203. Галенко О. І. Документальні публікації з історії Української РСР: теорія та джерелознавчий аналіз. Київ, 1991. 144 с.

204. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.): моногр. Вінниця, 2009. 368 с.
205. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики. *Укр. іст. журн.* 1994. № 4. С. 30-40.
206. Гапієнко А. А. Описи Чернігівського намісництва як історичне джерело. *V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей і повідомлень.* Кам'янець-Подільський, 1991. С. 79-80.
207. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. Київ, 1958. 104 с.
208. Герасименко Н. О. З епістолярної спадщини О. М. Лазаревського: листи П.Я.Дорошенка. *Укр. іст. журн.* 2008. Вип. 4. С. 204-213.
209. Гетьманець М. Ф. Велике і вічне «Слово о полку Ігоревім». Суми, 1998. 154 с.
210. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. Освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 224 с.
211. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії: підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів. Харків: Вид-во «Ранок», 2017. 256 с.
212. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія: підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. Освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2021. 144 с.
213. Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського. *Архіви України.* 1991. №3. С. 52-58.
214. Голованов Б. П. Работа над историческими документами и текстами в старших классах. *Преподавание истории в школе.* 1971. № 3. С. 54-63.
215. Головка О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека. *Укр. іст. журн.* 1993. № 4-6. С. 27-38.
216. Головченко В. «...Єдина, неподільна, вільна, самостійна»: Програмні документи перших українських політичних організацій Наддніпрянщини про національну державність. *Рідна школа.* 1996. №11-12. С. 8-10.
217. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. Київ, 2010. 200 с.
218. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. Київ, 1964. С.100-128.
219. Горський В. С. Києво-Печерський патерик. *Філософська і соціологічна думка.* 1992. № 3. С.119-126.
220. Гребцова І. С. Контент-аналіз як метод вивчення періодичної преси. *Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей:* Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції. Одеса, 1999. С. 116-123.

221. Григорьева И. В. Источниковедение новой и новейшей истории стран Европы и Америки: учебн. для вузов. Москва, 1984. 286 с. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/49863> (дата звернення: 12.06.2024).
222. Гринь О. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва. *Сіверянський літопис*. 2003. №1. С. 204-208.
223. Гринь О. В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія творення та інформаційний потенціал: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2004. 19 с.
224. Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. Київ, 1989. 414 с.
225. Грицай М.С. Давня українська проза. Київ, 1975. 150 с.
226. Грошові знаки та монети України / [В.М. Абросимов та ін. (уклад.)]. Харків, 2005. 184 с.
227. Губа П. І. Українське відродження: Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси (1917-1920 рр.). Черкаси, 2002. 263с.
228. Гудзевич А. В., Книш В. М. Арабський дослідник Поділля [про П. Алепського]. *Духовні витоки Поділля: Творці історії краю*. Хмельницький, 1994. Ч.1. С. 25-26.
229. Гуцал А. Ф. Давні міри, письмо та календар: матеріали з курсу лекцій для студ. іст. ф-тів. Кам'янець-Подільський, 2001. 167 с.
230. Дашкевич Я. Р. Поділля на картах XV-XVI ст. *Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля»*. Кам'янець-Подільський, 1982. С. 131-132.
231. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ, 1969. 557 с.
232. Демичев А. А. Анекдот второй половины XIX – начала XX в. как источник изучения истории повседневности. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип.5. С. 44-54.
233. Джерела з історії Давньої Греції. URL: https://supermif.com/istoria_greki/1_istoria_greki.html
234. Джерела з історії Стародавнього Риму. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Джерела_з_історії_Стародавнього_Риму
235. Дзира І. Я. Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти: монографія. Київ, 2006. 567 с.
236. Документальные памятники: выявление, учет, использование: учеб. пособ. / [под. ред. С. О. Шмидта]. Москва, 1988. 255 с.
237. Документи дипломатичного представництва URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Документи_дипломатичного_представництва (дата звернення: 17.06.2024).
238. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги. Національний стандарт

України. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/DSTU-DPN.pdf> (дата звернення: 17.06.2024).

239. Документи Центральної Ради. Гунчак Т. *Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії*. Київ, 1993. С. 254-267.

240. Древнерусская литература: Источниковедение. Ленинград, 1984. 272 с.

241. Древнерусская миниатюра как исторический источник. Москва, 1944. 213 с.

242. Древнерусские литературные памятники. Ленинград, 1979. 463 с.

243. Древняя Русь в свете зарубежных источников: учеб. пособ. /М.В. Бибииков, Г.В. Гладырина, Т.Н. Джаксон и др.; Е.А.Мельникова (ред). Москва, 2003. 606 с.

244. Дубінський В. А. Аграрне питання в програмних документах наддніпрянських радикалів на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський, 2004. Вип.3. Т.1. С. 24-26.

245. Дунаєвська А.Ф. Українська народна казка. Київ, 1987. 127 с.

246. Етнографія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Львів: Світ, 2004. 517 с.

247. Єрмак О.П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі. *V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей і повідомлень*. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 539-540.

248. Жаборок А. А. Український живопис останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Київ, 1990. 312 с.

249. Животко А. Історія української преси. Київ, 1999. 360 с.

250. Жиронкина Л. Н. Использование газетных публикаций в преподавании истории. *Преподавание истории в школе*. 2005. №9. С.30-31.

251. Журов Г. В. Розвиток українського кіномистецтва. Київ, 1958. 42 с.

252. Задорожна Л. Діалектичний метод роботи з історичним документом. *Рідна школа*. 2002. № 12. С. 41-43.

253. Задорожна Л. В. Методика використання документів у процесі навчання історії. *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 1. С. 29-34; № 1. С. 2-5.

254. Задорожняк А. Б. Подільські печатки кінця ХVІІІ – середини ХХ ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєва). Київ, 2010. 268 с.

255. Зайцев М., Слабеев І. С. Україна кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст. в описах, мемуарах іноземців. *Укр. іст. журн*. 1966. №8. С. 124-130.

256. «Закон Божий» – морально-філософська концепція кирило-мефодіївців. *Наука і суспільство*. 1991. №11. С.27-32.

257. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в ХVІ-ХVІІІ ст. Львів, 1971. 308 с.

258. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ, 1960. 181 с.
259. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / ред. И. П. Дементьева. Москва: Изд-во «Высшая школа», 1990. 512 с.
260. Источниковедение истории Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. Москва: Высшая школа, 1984. 392 с. URL: <https://archive.org/details/kuzistchin/mode/2up> (дата звернення: 15.05.2024).
261. Источниковедение истории СССР / [под ред. И.Д. Ковальченко]. Москва, 1981. 496 с.
262. Источниковедение истории СССР. Курс источниковедения истории СССР (в 2-х томах). Т.1. М. Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века. Москва, 1940. 255 с.; Т.2. С.А. Никитин. Источниковедение истории СССР. XIX в. Москва, 1940. 227 с.
263. Источниковедение литературы Древней Руси. Ленинград, 1980. 290 с.
264. Источниковедение отечественной истории / [отв. ред. В.А. Кучкин]. Москва, 1989. 266 с.
265. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. Москва, 1969. 510 с.
266. Источниковедение: Теория, история, метод, источники российской истории / Н. Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М., 1998. 702 с.
267. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002): навч. посіб. Вінниця: Вид-во «Фоліант», 2003. 560 с.
268. Ісаєв Д. Історичні карти – шлях до підвищення якості історичної освіти. *Історія в школах України*. 2003. №4. С. 54-55.
269. Ісаєвич Я. Боплан і його «Опис України...». *Жовтень*. 1981. №4. С.52-53.
270. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. XVI-XVIII ст. Київ, 1972. 142 с.
271. Історична пісня і козацький епос. *Історія української літератури*. У 2-х кн. Кн. 2. Львів, 1994. С. 424-498.
272. Історія європейської цивілізації. Т. 3. Рим / Під ред. Умберто Еко. Харків: Вид-во «Фоліо», 2015. 1040 с., іл.
273. Історія Стародавньої Греції та Риму: навч. посіб. для історичних спеціальностей / упоряд. Замуруйцев О. В. Мелітополь, 2015. 213 с.
274. Історія України в кінодокументах: культурне життя кінця XIX – початку XX ст. *Історія України*. 1997. №8. С. 4-5.
275. Історія України в кінофотодокументах. *Історія України*. 2001. №1, січень. С. 1-5.
276. Картографія: Підручник/ Божок А. П., Осауленко Л. Є., Пастух В. В. Київ, 1999. 252 с.

277. Каштанов С. М. Актовая археография. Москва: Наука, 1998. 318 с. URL: <https://studfile.net/preview/9694418/> (дата звернення: 17.06.2024).
278. Києво-Печерський патерик. Горський В. С. *Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII середина XIII ст.)*. Київ, 1993. С. 59-102.
279. Кистанов С. Сімейний портрет з гетьманською булавою [Богдан Хмельницький]. *Культура і життя*. 1996. 10 січня. №2. С. 4.
280. Ківільша Г. Б. Опис міста Проскурова в роботі Екстера «Географічний, гідрографічний, топографічний і економічний опис Подільської губернії». *Хмельницькому 500: тези науково-теоретичної конференції*. Хмельницький, 1991. С. 20-21.
281. Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Курс лекцій. Кам'янець-Подільський, 1919. Вип.1. 187 с.
282. Клепацький Л. Листування О. А. Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело. *Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*. Київ, 1928. Т. 1. С. 280-285. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Yuvileinyi_zbirnyk_na_poshanu_akadem_yka_Mykhaila_Serhiievycha_Hrushevskoho_Tom_1.pdf (дата звернення: 11.03.2023).
283. Ковалевский А. А. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956. 347 с.
284. Ковальов С. І. Нариси з історії стародавнього Риму. Київ: Рад. шк., 1987. 310 с.
285. Ковальський Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII века.: учеб. пособ. по спецкурсу. Днепропетровск, 1977. Ч. 1. 120 с.
286. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI-XVII вв. Ч.4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников: учеб. пособ. Днепропетровск, 1979. 110 с.
287. Ковальський І. С. Генеральний опис 1765-1769 рр. джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. *Укр. іст. журн.* 1962. №2. С. 97-101.
288. Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI-XVII ст. *Укр. археографічний щорічник*. Нова серія. 1992. Вип. 1. Т.4. С. 261-273.
289. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва, 1987. 438 с.
290. Ковальчук Г. Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибуції книжкових пам'яток. *Укр. іст. журн.* 2021. №3. С. 148-156.
291. Козаччина. *Історія України в народних думках та піснях*. Київ, 1993. С. 46-103.

292. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2005. 244 с.
293. Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1907. Київ: Стилос, 1998. 226 с.
294. Коляда І. Історія України в літературних образах. *Історія України*. 2003. №9. С. 1-3; №13. С. 11-15; №13. С. 11-14.
295. Коляда Ю. Українська зброя XVI-XVII ст. – пам'ятка історії та мистецтва. *Історія України*. 2003. №41, листопад. С.5-11.
296. Комарніцький О. Б. Архівні джерела про соціальні чистки студентів педагогічних закладів освіти у 30-х рр. ХХ ст. // Архівістика: теорія, методика, практика : матеріали Третьої всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2023 р., м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. С. 109-116.
297. Комарніцький О. Б. Газети «Комсомолец Прикордоння» і «Студент Прикордоння» про участь молоді у кампаніях мобілізації коштів серед населення Поділля (кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Хмельниччина: історія та сучасність», присвяч. 85-річчю утворення Хмельницької області, м. Хмельницький, 27 вересня 2022 р. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2022. С. 216-219.
298. Комарніцький О. Б. «Кам'янецька хроніка» у джерелознавстві історії України на історичному факультеті класичного університету. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.8. С.436-444.
299. Комарніцький О. Б. «Обзоры Подольской губернии» як статистичне джерело освітнього життя Подільської губернії у середині 80-х рр. ХІХ ст. на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Т.9. С.484-493.
300. Комарніцький О. Б. Часописи Української революції 1917-1920 рр. як важливе джерело освітніх процесів у містечках Подільської губернії. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.8. С.56-61.
301. Комаров В. О. Статистичний матеріал на уроках історії. *Радянська школа*. 1984. №4. С. 43-44.
302. Комаров Н. Використання історичних джерел у викладанні історії. *Історія України*. 2004. № 36, вересень. С. 10-13.
303. Константиненко К. Реляція про походження та звичаї козаків Альберто Віміні: історія, уява, реальність. *Київська старовина*. 1999. №5. С.50-70.

304. Копилов С. А. Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки: навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2007. 47 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/871/Копилов%20С.%20А.%20Джерелознавство%20нової%20і%20новітньої%20історії%20країн%20Європи%20і%20Америци.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 12.06.2024).
305. Копіювання документів у архівних установах України: методичні рекомендації / уклад. Л.В.Дідух; Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2016. 68 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr_cory_docs.pdf (дата звернення: 03.04.2024).
306. Королевич О. Д. Українські народні думи та історичні пісні XVI-XVII ст. Київ, 1959. 59 с.
307. Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького. *Київська старовина*. 1992. №1. С. 74-78.
308. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. 175 с.
309. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ, 2010. 280 с.
310. Котляр М. Ф. Структура і джерела Київського літопису XII ст. *Укр. іст. журн.* 2007. Вип. 5. С. 4-17.
311. Кравець М. М. Ульріх фон Вердум про агресію польсько-шляхетного війська на Брацлавщині 1671 року. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження*: наук. зб. Хмельницький, 1995. С. 47-54.
312. Кревецький І. Українська мемуаристика. Львів, 1923. 48 с.
313. Кресін О. В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська» 1710 р. *Укр. іст. журн.* 2005. №2. С. 192-204.
314. Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха. *Советское славяноведение*. 1971. №2. С. 21-34.
315. Кушнір Б. М. Мікротопонімія як джерело для вивчення історії краю. *Наукові праці історичного факультету [К-ПДП]*. Кам'янець-Подільський, 1996. Т.2.– С.212-220.
316. Кушплір Д. «Книга буття українського народу». *Довідник з історії України (А-Я)*. Київ, 2001. С. 314-315.
317. Ладиченко Т. Аналізуючи різні погляди, виробляти власне історичне мислення (лабораторно-практичні роботи з документами). *Історія в школах України*. 2003. №3. С. 27-28.
318. Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765-1769 рр. джерело до вивчення земельних мір Лівобережної України. *Укр. іст. журн.* 1983. №2. С. 134-137.
319. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів, 1993. 176 с.

320. Лисий А. К. Кам'янець-Подільський на сторінках «Хроніки європейської Сатматії» Олександра Гваньїні. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 51-54.
321. Лихачова Л. Створення історичного портрету як засіб поглибленого вивчення історії України. *Історія України*. 2002. № 14. С. 8-11.
322. Луценко Ю. Літопис Григорія Грабянки. *Радянське літературознавство*. 1989. №9. С. 46-52.
323. Люблинская Л. Д. Источниковедение истории средних веков. Ленинград, 1955. 370 с.
324. Майоров Н. И. Введение в историю Древнего Востока: учеб. пособ. Томск: Изд-во Томского университета, 2003. 143 с.
325. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) Львів, 1999. 73 с.
326. Маньшкін А. С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. Москва: Слово; Эксмо, 2004. 606 с.
327. Маркітан Л. П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Укр. іст. журн.* 2002. №5. С. 34-49.
328. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ, 1990. 48 с.
329. Матейко К.І. Український народний одяг. Київ, 1977. 223 с.
330. Машкин Н. А. История древнего Рима: учеб. Москва: Высшая школа, 2006. 753 с.
331. Мельник В. М. Фольклор як історичне джерело. Львів, 1967. 183 с.
332. Методика дослідження літописів. URL: http://ni.biz.ua/11/11_14/11_145574_metodika-issledovaniya-letopisey.html (дата звернення: 12.03.2024).
333. Методичні аспекти організації роботи з візуальними джерелами на уроках історії. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodychni-aspekty-orhanizatsii-roboty-z-vizualnyimi-dzherelamy-na-urokakh-istorii-792680.html> (дата звернення: 12.03.2024).
334. Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами. URL: <http://historymoippo.blogspot.com/2013/09/blog-post.html> (дата звернення: 12.03.2024).
335. Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. Дніпропетровське відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Дніпропетровськ: ВПОП "Дніпро", 1996. 263 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008120> (дата звернення: 12.03.2024).
336. Мишанич С. В. Усні народні оповідання. Київ, 1986. 327 с.
337. Мишко Д. І. Густинський літопис як історичне джерело. *Укр. іст. журн.* 1971. № 4. С. 69-73.
338. Мишко Д. І. Перший Литовський статут і його історичне значення. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1969. Вип. 4. С. 14-36.

339. Міхеєнко К. З історії храмобудування Київської Русі. *Укр. іст. журн.* 2022. №4. С. 214-230.
340. Мнухина Р. С. Источниковедение нового и новейшего времени: учеб. пособ. Москва, 1970. 328 с.
341. Моління Данила Заточеника. *Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII середина XIII ст.)*. Київ, 1993. С. 129-150.
342. Молоткіна В., Хмельницька Л. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація* / Університет Григорія Сковороди в Переяславі. Переяслав, 2023. №18. С. 227-252. URL: <https://sdc-journal.com/index.php/journal/article/view/499> (дата звернення: 12.03.2024).
343. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.) Ч.1. Немецкие и австрийские источники. Днепропетровск, 1981. 84 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11005> (дата звернення: 11.03.2023).
344. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978. 87 с.
345. Назарук О., Кривецький І. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. Відень: Уряд Преси і Пропаганди Західної УНР, 1921. 36 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/yak-pysaty-memuary/> (дата звернення: 11.03.2023).
346. Наливайко Д. С. Західноєвропейські автори кінця XVI ст. – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією [Огляд]. *Укр. іст. журн.* 1968. №5 С. 142-147; №6. С. 139-147.
347. Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. *Укр. іст. журн.* 1969. №9. С. 137-143; №10. С. 141-145; №12. С. 128-132.
348. Нариси з воєнної історії Давньої Русі / [О.І.Уткін (відп. ред.)]. Київ, 2005. 356 с.
349. Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века. Москва, 1969. 554 с.
350. Негода Б. М. Живопис: навч. посіб. Кам'янець-Подільський, 2005. 167 с.
351. Ніколаєва Т. Застосування на уроках історії навчальних відеофільмів та документального кіно. *Історія України.* 2000. № 15. С. 11-12.
352. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492-1918 рр.): хронологія подій: навч.-метод. посіб. / авт.-укл. О. С. Акунін; Навч.-наук. інститут історії та права МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв : Іліон, 2013. — 604 с. URL: <https://kpd.edu.ua/biblioteka/H/Нова%20історія%20країн%20Західної%20Європи>

[%20та%20Північної%20Америци%20Акунін%20О.С.pdf](#) (дата звернення: 12.06.2024).

353. Нова історія. Ч. I. 1640-1870: підруч. для педінститутів / за ред. О. Л. Нарочницького. Київ: Гол. вид-во видавнич. об'єднання «Вища школа», 1975. 666 с.

354. Нова історія. Ч. II. 1871-1917: підруч. для педінститутів / за ред. М. Ю. Овчаренка. Київ: Гол. вид-во видавнич. об'єднання «Вища школа», 1979. 477 с.

355. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Баран З. А., Кипаренко Г. М., Козицький А. М., Мовчан С. П., Сіромський Р. Б., Швагуляк М. М.; за ред. М. М. Швагуляка. Львів: Тріада плюс, 2011. 700 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Contemporary-history.pdf> (дата звернення: 12.06.2024).

356. Ой радуєся, земле: Подільські колядки, щедрівки, гаївки / [упоряд. В.С.Прокопчук, Т.К.Прокопчук]. Кам'янець-Подільський, 2001. 112 с.

357. Огорокова В. В. Новітня історія країн Азії, Африки та Латинської Америки (з 1945 року): навч. посіб. Одеса: Ун-т Ушинського, 2022. 238 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/13487> (дата звернення: 12.06.2024).

358. Олійник С. В. Архівознавство. Конспект лекцій для здобувачів вищої освіти історичних факультетів бакалаврського рівня. Вид. 2-е. доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2024. 192 с.

359. Організація роботи користувачів у читальному залі Державного архіву Одеської області / Укл. Л. Г. Білоусова. Одеса: Держархів Одеської обл., 2012. 24 с.

360. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ: Вид-во «Плеяди», 2002. 552 с.

361. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: навч. посіб. Київ: Либідь, 2001. 360 с.

362. Панчук Л. Використання творів художньої літератури на уроках історії України. *Історія України*. 2001. №17. С. 10.

363. Папакін Г. «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія?. *Укр. іст. журн.* 2021. №1. С. 153-169.

364. Паршаченко П. Л. Художественная литература на уроках истории. *Преподавание истории в школе*. 1992. №5-6. С. 55-56.

365. Передісторія Запорізької Січі в західноєвропейських джерелах. *Наливайко Д. Козацька християнська республіка*. Київ, 1992. С. 5-29.

366. Петреченко І. Програми опису Чернігово-Сіверщини кінця XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2003. №1. С. 75-87.

367. Петреченко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2004. 20 с.

368. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський очима іноземців XV-XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський, 2005. Вип. 4. Т. 1. С. 81-84.
369. Пижик М. Оцифрування монетних знахідок України. *Український нумізматичний щорічник*. 2023. № 7. С. 277-287.
370. Плісецький М. Українські народні думи. Київ, 1994. 360 с.
371. Погорелов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Ін-т іст. Укр. НАН України, 2005. Вип. 9. С. 131-135. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_131 (дата звернення: 13.05.2024 р.).
372. Полещук Т. «Руська правда» П. Пестеля. *Довідник з історії України (А-Я)*. Київ, 2001. С. 698.
373. Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII ст.: навч. посіб. Київ, 1994. 144 с.
374. Поливач М. Складання документів за часів Київської Русі. *Літопис Волині: всеукр. наук. часопис*. Луцьк, 2022. Ч. 27. С. 85-89.
375. Полотнюк Я. Мандрівні записки Павла Халебського як джерело до історії культури України XVII ст. *Дзвін*. 1990. №9. С.124-129.
376. Пономаренко Л. А. Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упор. Р. І. Сосса. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. 133 с.
377. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – поч. XX ст.): підруч. Київ: Академія, 2012. 376 с.
378. Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. Київ, 1978. 327 с.
379. Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. Ленинград, 1940. 186 с.
380. Проблема візуалізації навчання. URL: <http://kursak.pl.ua/index.php?> (дата звернення: 12.03.2024).
381. Путро О. І. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Правобережній Україні у другій половині XVII ст. *Укр. іст. журн.* 1982. №7. С. 143-147.
382. Рибак І. В., Вараниця В. І. Місцеві грошові знаки (бони) на Поділлі у 1918-1920 рр. *Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження: наук. зб.* Хмельницький, 1995. С. 144-145.
383. Ричка В. Епістолярна спадщина Івана Мазепи. *Урядовий кур'єр*. 1998. 4 серпня. С.10.
384. Ричко Ф. «Кройніка» Феодосія Софоновича. *Київська старовина*. 1994. № 1. С. 103-104.

385. Романцов В. М. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*: Матеріали конференції. Луганськ, 2001. С. 29-31.
386. Рудий Г. Я. Преса України 1917-1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. Київ, 2005. 548 с.
387. Русина О. До питання про київське літописання XIV–XVII ст. *Укр. іст. журн.* 2021. №2. С. 186-195.
388. Руська Правда: посібник із законодавства Київської Русі / [О.Д. Брайченко (упоряд.)]. Кіровоград, 1995. 43 с.
389. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва, 1963. 360 с.
390. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. 2-е изд., перераб., доп. Киев: Наук. думка, 1990. 212 с.
391. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ, 1999. 239 с.
392. Семенов О. Український фольклор: навч. посіб. Глухів, 2004. 255 с.
393. Сергієнко Г. «Книга буття українського народу» (до 125-річчя виникнення Кирило-Мефодіївського товариства). *Наука і суспільство.* 1971. №1. С.46-48.
394. Синопис. *Історія української літератури.* У 8 т. Т. 1. Давня література (XI перша половина XVIII ст.). Київ, 1967. С. 404-407.
395. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В.Січинський. Київ, 1992. С. 8-41.
396. Скрипник О. М. Нова історія країн Азії і Африки: навчальний посібник [2-ге вид., доп.]. Умань: ПП Жовтий, 2011. 116 с. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/789> (дата звернення: 12.03.2024).
397. «Слово о полку Игореве» и его время / [отв. ред. Б.А.Рыбаков]. Москва, 1985. 416 с.
398. Слово про Ігорів похід. *Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII середина XIII ст.).* Київ, 1993. С. 102-129.
399. Соболев В. Козацькі літописи. Літопис Самійла Величка. *Дивослово.* 1996. № 7. С. 45-50.
400. Советское источниковедение Киевской Руси / [редкол.: В.В. Мавродин (отв. ред.) и др.]. Ленинград, 1979. 264 с.
401. Солдатенко В. Центральна Рада в документах. *Віче.* 1998. № 4. С. 151-156.
402. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Всесвітня історія [рівень стандарту]: підручник для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 256 с.

403. Стеблій Ф. І. «Слово перестороги» В. Подолинського. *Укр. іст. журн.* 1966. №12. С.44-51.
404. Стрельбицька Н. І. До історії діяльності органів статистики місцевого самоврядування Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 71-74.
405. Стрельский Г.В. Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1975. 132 с.
406. Стрельський В.І. Художня література як джерело для вивчення історії СРСР. *Укр. іст. журн.* 1983. №9. С.151-156.
407. Сулятицька Т. Робота з архівними джерелами: цікаво, пізнавально, корисно. URL: <https://meridian.kpnu.edu.ua/2022/02/02/robo-ta-z-arkhivnymy-dzherelamy-tsikavo-piznavalno-korysno/> (дата звернення: 12.04.2024).
408. Таємниці віків. Українські народні думи, легенди, перекази, пісні, казки: навч. посіб. / Упоряд. О.Г.Мукомела. Київ, 2001. 511 с.
409. Таланчук О.М. Українознавство: Усна народна творчість: навч. посіб. Київ, 1998. 248 с.
410. Тарасов Ю. М. Русская Правда – важнейший источник социально-экономической истории Киевской Руси. Каменец-Подольский, 1984. 30 с.
411. Тимченко В. М. Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини ХVІІ ст. Полтава, 2005. 15 с. URL: <https://www.codpa.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/turetskyi-mandrivnyk-evliia-chelebi-pro-fortetsi-poltavshchyny-seredyny-xvii-st.pdf> (дата звернення: 11.03.2023).
412. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Москва, 1962. Вып. 1. С древнейшего времени до конца ХVІІІ века. 494 с.
413. Тоболін В. Вивчення життя і діяльності історичних осіб через використання схем-портретів. *Історія в школах України.* 1999. №1. С. 25-27.
414. Тоболін В. Схеми, портрети у вивченні життя і діяльності історичних персоналій. *Історія України.* 2000. №38. С. 10-12.
415. Толочко П. П. Давньоруський літопис і літописці Х-ХІІІ ст. /П.П.Толочко. Київ, 2005. 364 с.
416. Толочко П. П. Літописи Київської Русі /П.П.Толочко. Київ, 1986. 85 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_Petro/Litopysy_Kyivskoi_Rusi/ (дата звернення: 11.03.2023).
417. Трубчанинов С. В. Історичне картографування: шлях від ілюстрації до аналізу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки.* Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 14. С. 462-470.
418. Трубчанинов С. В. Історико-географічні дослідження /С.В.Трубчанинов. Кам'янець-Подільський, 2013. Т. 2. 224 с.
419. Трубчанинов С. В. Історико-географічні дослідження /С.В.Трубчанинов. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 1. 104 с.+16 с. іл.

420. Трубчанінов С. В. Історична географія України: навч. посіб. Кам'янець-Подільський, 2013. 192 с.+16 с. іл.
421. Тучинський В. А. Хмельницький літопис як джерело до вивчення історії Поділля та Південно-Східної Волині. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 173-176.
422. Улащик Н. Н. Беларусско-литовское летописание. *Вопросы истории*. 1984. №2. С. 63-72.
423. Універсали Центральної Ради. *Укр. іст. журн.* 1991. № 8. С.20-23.
424. Федака С. Літописні джерела з історії княжої і козацької України-Русі. Ужгород, 2003. 140 с.
425. Федорченко Д. «Козак Мамай» – народна картина. *Рідна школа*. 2003. №7. С. 66-68.
426. Федорченко С. М., Частечко Л. І. До історії написання першого «Історико-статистичного опису Подільської єпархії». *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: К-ПДПІ, 1995. С. 207-208.
427. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.
428. Федьков О. М. Аграрні програми українських національних партій Наддніпрянщини напередодні і в період революції 1905-1907 рр. *Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]*. Кам'янець-Подільський, 1996 Т.2. С. 80-89.
429. Франчук В. Ю. Літопис, літописання, літописознавство. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі*. Київ: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Litopis> (останній перегляд: 02.08.2024)
430. Хвіст В. О. Історія розвитку демографічної науки в Україні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7 (9). С. 106-112.
431. Хмельниччина в світлі перепису населення 2001 р. Методичні рекомендації / Укл. В. В. Малий. Кам'янець-Подільський, 2005. 19 с.
432. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: Учеб. пособие по источниковедению истории СССР. Москва: Тип. при НИИ труда, 1959. 80 с.
433. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Москва, 1966. 342 с.
434. Чухліб Т. В. Богдан Хмельницький очима сучасників. *Укр. іст. журн.* 1995. №4. С. 121-122.
435. Щапов Я. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. Москва, 1975. 240 с.

436. Ясь О. В. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-Ми. С. 604.

437. Ogólne informacje o kierunku studiów. Zał. nr 1.1. do Uchwały nr 201/11/2022 Senatu UR z dnia 24 listopada 2022 r. URL: https://www.ur.edu.pl/files/ur/import/private/38/Programy-studiow/Uchwala-201_listopad-2022/Zalacznik-1.1-do-Uchwaly-201-11-2022-ogolne-inf.-o-kierunku-historia-scalone.pdf (дата звернення: 20.05.2024 р.).

Інформаційні ресурси

438. Сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>

439. Сайт Національної Парламентської бібліотеки України URL: <http://www.nplu.kiev.ua/>

440. Сайт Інституту історії України НАН України. URL: <http://history.org.ua/uk>

441. Сайт Інституту археології НАН України. URL: <https://iananu.org.ua/pro-institut>

442. Сайт Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. URL: <https://tsdavo.gov.ua>

443. Сайт Центрального державного архіву громадських об'єднань України. URL: <https://tsdahou.archives.gov.ua>

444. Сайт Центрального державного історичного архіву України. м. Київ. URL: <https://cdiak.archives.gov.ua>

445. Сайт Центрального державного історичного архіву України. м. Львів. URL: <https://tsdial.archives.gov.ua>

446. Сайт Державного архіву Хмельницької області. URL: <https://dahmo.gov.ua>

447. Каталог курсів підвищення кваліфікації 2023 з напрямку Історія. URL: <https://ippo.com.ua/category/istoria/>